

05
3-30

✓

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ V.

(1895, кн. I).

MITTHEILUNGEN DES SHEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND V.

(1895, I B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВ'ЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

~~~~~  
ТОМ V.  
~~~~~

(1895, кн. I).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKI J

~~~~~  
BAND V.  
~~~~~

(1895, I B.).

У ЛЬВОВІ.

— — —
Накладом Наукового Товариства ім Шевченка.

~~~~~
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Незабутній пам'яті

Дра Омелана Огоновського,

професора Львівського університету, почесного члена і директора
секції фільмології Наукового товариства імені Шевченка,

Професор др. Омелян Огоновський.

Огляд его життя і наукової та літературної діяльності.

Написав *Ілля Кокорудз.*

Mens pia, mens hilaris studiosaque et artis amatrix —
Magnae divitiae, quas studiosus habet.

Сі слова римського елегіка Овідія приходять мені на думку, коли спогадаю бл. п. проф. Омеляна Огоновського, коли пригадаю собі его погідне, ніколи не похмурене лице, на котрім розлилася все якась і сердечність і приязність, коли припімну собі щирість, отвертість і велику добрість его душі, котрою хотів до себе всіх притягнути і всіх за собою до праці народної повести, і коли кину оком на ціле его життя, так скромне, так тихе, так не блискуче, безкористолюбне і не запобігливе до почесний сего світа, а при тим так трудолюбне і так богате творами его духа, що дійсно можна сказати, що в чесноті, погіднім і щасливім умислі і науковій та літературній праці на користь свого народа видів бл. п. Омелян ціле своє багатство.

Неумолима смерть забрала нам его несподівано 28 н. с. жовтня 1894, вирвала немилосердно з ряду вояків за наше національне існування, вихопила передчасно з нечисленної громади духових робітників на поли нашої науки і нашого письменства.

Наукове товариство імени Шевченка сповняє свій обов'язок, коли постановило заявити зараз в найближшій випуску свого органу „Записки“ довголітньому діячеві на поли рускої науки і літератури свою вдячність тим, щоб помістити огляд его життя і наукової та літературної діяльності, аби пам'ять про его заслуги коло нашого народного відродження і найхосеннішу працю наукову, получену з дійсним самопожертвуванням і вичерпанням всяких вигід і розкошій життя, передати рускій потомності.

Я же вдячний Науковому товариству імені Шевченка, що зволило написане сего огляду мені поручити, бо тим способом і з своєї сторони могу сплатити великий довг яко ученик своєму сердечному, любуму і доброму професору.

Бл. п. Омелян був найстаршим з 12 дітей священика Михайла. Уродив ся в р. 1833 3. серпня в селі Григорові округу Стрийського. По укінченю шкіл нормальних і 6 класе гімназійальних в Бережанах ходив до 7. і 8. класи в академічній гімназії у Львові, де також здав іспит зрілости в р. 1853. В тім же році прийнятий до генеральної семінарії духовної у Львові, студював чотири роки науки богословські, займаючись попри тім також студіями філльолюгії класичної і мови рускої та літератури. Рік по укінченю теологічного відділу вістав суплентом до мови рускої в академічній гімназії, а в рік пізнійше заступником катихита в II гімназії львівській і в тій службі зложив р. 1860 іспит на катихита гімназійального. Однак вроджена єму горяча жадоба науки не дозволила єму на тім перестати. Продовжає він дальше студії філльолюгічні класичних і рускої та польської мов, котрими побічно тільки займав ся під той час, коли учив ся теології, і в цілі зглубленя та улешеня собі тих студій ходить дальше на університет львівський та слушає викладів з повисших галузей наук. Першим результатом того було, що в р. 1863 здав іспит на гімназійального учителя з рускої мови і літератури на цілу гімназію, а з мови латинської та грецької на низшу гімназію. В наслідок сего іспиту вістав іменований дійстним учителем до класичних мов в академічній гімназії у Львові. Не вдовольнивши ся осягненими результатами своєї праці, Омелян учить ся усильно дальше і здобуває у Львові в р. 1865 докторат філософії, пише відтак розправу „Über die Praepositionen in der altslovenischen und ruthenischen Sprache“, котру одобрюють професори Мікльшміч і Малецький, і на підставі тої розправи габілітує ся на львівській університеті на доцента рускої мови. Маючи іспит з філльолюгії класичної тільки на низшу гімназію, віддає ся дальше інтензивним студіям класицизму і польської мови і в два літа пізнійше се-б то в р. 1867 здає іспит з класичних і польського язика на цілу гімназію, і по тому зараз став стабілізованим на посаді професорській в гімназії академічній. В тім самім році проф. Яків Головацький перед укінченем слідства, веденого властями проти него, покидає свою посаду професора русчини на університеті львівській і удає ся до Росії. На місце Головацького покликано Огоновського в червні на суплента до того-ж предмету. Будучи вельми совістним в виповнюваню на себе прийнятих обовязків, удає ся Омелян в р. 1869 в Відень, щоб свої відомости і знаня в славянській філльолюгії збільшити, а го-

ловно, щоб пізнати методу Мікльошіча та Фр. Міллера в трактованю фільології та лінгвістики. В р. 1870 3. грудня іменовано єго звичайним публичним професором русчини на львівськім університеті, і повістає він на сій посаді аж до своєї смерти.

Се становище професора українсько-рускої мови, в 70-их роках одногокого на ціду Україну-Русь, було дуже важне і заравом одвічальности повне: важне, бо було неначе б удокументованем самостійности українсько-рускої мови і єї вартности до научного трактованя, — повне ж одвічальности томў, що професор університетскій повинен був старати ся так мову руску як і літературу основними студиями обробити або бодай положити суцїльну основу під дальше научне трактованє. Зрозумів Омелян Огоновскій дуже добре вагу свого становища і задачу своєї посади і томў з невисипуючо працею і муравельною пильністю взяв ся до витревалой роботи, щоб задачи своєї відповісти. Однак не закленив ся зовсім в своїм науковім кабінеті, забувши иньші інтереси і змаганя свого народа, бо і не сьмів заклепити ся. Будучи першим заступником науки між Русинами, вже тим самим покликаний був стати на переді цілого просьвітного і культурного поступу Русинів в Галичині. І ото дійстно народне сторонництво, переконавшись дуже добре з Омелянових письм, діл і напряду науки, що не лукавить, як злукавив був Головацкпій, і що всіми своїми силами старає ся скріпити ідею українсько-руську, вибирає єго в р. 1877 головою свого найпершого і найважнійшого товариства „Просьвіта“. Ставши головою „Просьвіти“, став тим самим Омелян першим провідником народного сторонництва і був ним в цілім слова значіню аж до часу завязаня політичного товариства сторонництва народного с. є. „Народної Ради“ в р. 1885. Та хоть з тим роком провід політичний перейшов в иньші руки, то все-ж таки на поли просьвітнім і взагалі на поли прямовань і ідеальних змагань народовцїв був впливовим а по свому характерови найпевнішим і найчеснійшим вказівником для загалу народовцїв і зіставав ним аж до своєї смерти.

Як отже становище університетского професора русчини вклало на Омеляна обовязки науки, а становище голови „Просьвіти“ і тим самим провідника народного сторонництва — обовязки горожанські, так і ми з осібна будемо старати ся побіжно і загално обговорити поступованє і діяльність єго в тих двох напрямах, лишаючи подрібнійший огляд наукових і літературних праць до другої части сеї розвідки.

Коли Омелян обняв катедру рускої мови і літератури на університеті львівськім, опинив ся відразу в вельми труднім положеню. Не лишив єго попередник жадной підготовки до трактованя предмету: не було ані жерел ані праць спеціальних що до живої мови українсько-рускої і єї нарїчій, ані детальних студий над літературою рускою нової, народ-

ної доби, ані виробленої методи трактовання предмету. Минуло отже за Головацького майже цілих 20 літ безхосенно для предмету, для котрого він був професором. Мусів проте Омелян добре взятись, щоб занедбане доконати і нове утворити. Кладе отже Омелян найбільшу вагу на основне оброблюване викладів університетських, котрі підставою відтак стають его печатаних наукових праць. А обрабляє він рівномірно і рівнобіжно так саму мову з граматичної сторони як і літературу. Ба, не в недостатці наукового підготовлення предмету его попередником ціле лихо. Щоб живе слово викладів осягнуло ціль і розносилося в широкі круги, треба було і учеників в більшім числі стягати і викладами треба було розбудити в них охоту до студіювання своєї мови і літератури, — треба було їх самою річю заінтересувати і в них любов до українсько-руської мови розігріти. З'умів О. се зробити так самими викладами як і своїм поступованем з учениками. Виклади говорив з пам'яті при помочи скриптів, а говорив поволи, виразно і ясно, при тім-же так чистою мовою і цвітучим стилем, що приковував увагу слухачів. Щоб оминати сухости в трактованню предмету, вплітав в виклад інтересні оповідання про різні факта або приключеня то з історії то з життя письменників. Кождий виклад попереджав коротким повторенем попереднього викладу, щоб слухачам улегчити з'орієнтоване. Не диво, що бодай за моїх студентських часів викладова саля бувала повною слухачів. Та не тільки викладами з історії і літератури, але також викладами граматичними, котрі вів з преділекцією, умів заінтересувати слухачів і то навіть таких, котрі, як питомці приміром, не мали заміру ніколи складати іспиту, а ходили, бо виклади граматичні їх розцікавлювали. І тут умів виклад свій оживити і цікавість наукову у слухачів розбудити вказуванем на багатство лексикальне нашої мови, то звертанем уваги на найрізномордніші форми діалектичні, то напроваджуванем аналогічних прояв з иньших язиків, то втягуванем самих слухачів до розв'язування граматичних питань та спірних гадок. Була ще иньша причина, чому число его студентів бувало все велике — его дуже чемне та привітне і симпатичне поведжене з слухачами. Найлучше то можна було видіти на годинах семінарійних. Суд або увагу ученика, хотьби і недорічну, приймав професор з найбільшою поблажливостию і умів так лагідним способом спростувати, щоб і студента поучити і не зразити его; так само спір науковий поміж двома опонентами так умів рішити, щоб і правду висвітити і обох вдоволити. Лучало ся і таке в послідних часах, що деякі члени семінаря, належачи до радикального обозу, вимірювали в розправах семінарійних стріли проти професора свого, однак сей своєю лагідностию і тактовностию умів незначно стріли звернути туди, з відки виходили. Цікаве і повне приязня було заховане професора з огляду на партії між академіками. До академіків,

про котрих знав, що належать до „твердої“ партії, підходив з добростію і навіть титулював їх „господинами“, щоб тільки не сторонили від его викладів. Коли же походили на его виклади довший час, ставались розумніші з них дуже добрими народовцями і нині многі з них, іменно св'ященники, суть ревними народними діячами.

Але попри свою чемність і добрість для своїх учеників, де ходило о трактоване самого предмету, був серйозний і старався науку русчини піднести на високій рівень поваги і значіння. Тому-ж в викладах подавав він справді багато матеріялу, багато подробиць, але й подавав лише то, що було певне, безсумнівне і правдиве, не заускаючись в далекосяглі теорії і гіпотези, а тим менше послуговуючись плиткою блятою та швадронованєм. За тоє і при іспитах чи то кольоквіяльних, чи то державних вимагав і жадав основного і рішучого знання предмету. Вправді чути було в наслідок того жалі і наріканя на острість екзамінатора, вправді може й не один в наслідок того відтягався від урядового іспиту з язика руского, то однак за тоє сам предмет вискав тільки, що жаден з кандидатів не важився легковажити предмету і мусів добре обчислити ся з своїми відомостями, заким сів до іспиту. Так само вимагав Омелян Огоновский яко екзамінатор з польского язика, коли заступав кілька літ недужого професора того предмету. А вже-ж тоє острє і совістне вимаганє ще не виключало его поблажаня в дрібницях. Реченє „fortiter in re, suaviter in modo“ можна було в цілости приложити до бл. п. професора. На закид же, який би хто може тому професору учинив, що не витворив своєї „школи“, що не згрупував коло себе учених по тому предмету, котрі би вийшли з его учеників, і не похнув їх до дальших самостійних дослідів на полі русчини, можемо дуже легко відповісти. Ученики его майже всі були синами бідних родичів, що з недостатку удержаня не могли по укінченю виділу філософічного посьвятитись дальшим спеціальним студиям русчини, але чим борше приймали державну службу суплєнтів і запрягались в трудну працю. Хотячи же добитись сталої посади, мусіли віддатись докладним студиям ще й иньших предметів, потрібних до групи екзамінатової, через що, розуміє ся, інтензивність праці над русчиною значно маліла. А стипендій для наших спеціалістів не було й нема, хиба трафилась кому, як сліній курці зерно, в приватної ласки, а тим менше таких користних з огляду на наукові студії місць, як амануєнзисів, скріпторів, стипендістів при бібліотеках, архівах і т. д. Прецінь ніхто заперечити не зможе, що Омелян всі змаганя наукові своїх учеників горячо підпирив і до студій заохочував. Так, коли в р. 1881 Русини-академіки філософи заснували на університеті кружок літературно-історичний з двома відділами: для істориків і філософів, то Омелян з охотою бував на відчитках того кружка і за-

брав слово, роблячи свої уваги. А і поза університетом був вельми приступний для своїх учеників і радо витав їх в своїм домі, коли приходили чи то за порадою науковою чи то приносили ему матеріяли етнографічні.

Та як відносини поміж Омеляном професором і его учениками були дійсно приятні і повні довіря, так знову, видно, відносини поміж ним а его товаришами, університетскими професорами, Поляками були менше приятні, а, мож сказати, зовсім холодні. Хоть то на університеті, на найвисшій інституції науковій, де тільки наукова праця повинна іти в рахубу, все-ж таки і тут більше уважано на его національне становище, на его рішуче обставанє за права свого народа і его мови, і не допущано его до того, до чого управняли его і наукові заслуги і его вік. З виїмком того, що вибрано его раз в р. 1877 деканом філософічного факультету, не вибрано его ніколи відтак ані деканом ані ректором, хоть калеко молодші і менше заслужені на своїй посаді доступили гідности ректора. Причина ясна: бояли ся, щоб Омелян яко ректор не виголосив при отвореню року шкільного мови інавгураційної по руски, (призабуто, що львівський університет утраквістичний) і щоб в соїм львівскім не йшов з рускими послами і в імени університету не говорив по руски. Грисло вправді поважаного професора таке упосліджуванє професора рускої мови, та був виrozumілий, видячи такі в краю політичні відносини. Тут треба згадати, що Академия наук в Кракові іменовала Омеляна в р. 1881 своїм членом кореспондентом.

Деять літ по основаню товариства „Просьвіта“ с. є. в р. 1877 вибрали народовці Омеляна головою того товариства, котрого був основателем. Від сего року аж до смерти, отже через 17 літ, був він тим головою і посвящував весь свій від наукових і обовязкових праць вільний час розвоєви і піднесеню значіння сего товариства. Час, коли приняв на себе сей вельми почесний а заравом трудний обовязок, був для товариства „Просьвіта“ дуже тяжкий. Тоді іменно, за губернаторства гр. Альфреда Потоцкого, відбувала ся нагінка за соціялістами всюди самє між Русинами-народовцями, всюди і у приватних осіб і в товариствах ввижались соціялістичні агітації а навіть нігілізм, роблено ревізії поліційні за ревізіями і арештовано. Нечесні доноси і трусениці, що вони споводовували, не минули двократно тоді і товариства „Просьвіта“. Боязкі люди зачали виступати з членів товариства, москвофіли стали ширити про товариство неправдиві вісти, органи властей підзорливо гляділи на руско-народні товариства... Тоді то О. сьміло і бодро відпирав всі напасти, виясняв, де треба було, характер і ціль товариства, впливав в членів товариства відвагу і сталість засад і удержав товариство в такій повазі і значіню, що невдовзі, бо р. 1880, чув сам з уст монарха в „На-

роднім домі“ важні слова, що „Просьвіта“ є дуже хосенним товариством. Від того часу значіне „Просьвіти“ під проводом Омеляна ще більше підносить ся між своїми і чужими. Ото сойм галицький без петиції ухвалює товариству р. 1884 запомогу в сумі 1000 зр., відтак підносить на 1500 зр. Рівночасно з підношенем „Просьвіти“ кріпне дух між народовцями, основують ся всякого рода нові народні товариства, праця коло поступу народа руского приходить до отвітного поділу, коротко — народна ідея іде в триумфом в гору. Заходами О. вводить ся в товариство діяльна і точна адміністрація, управильнюють ся, більшають і розвивають ся що до різносторонности змісту видавництва товариства, зважає ся більше навіть на зверхний вигляд книжочок, і ціла діяльність товариства від часу его проводу стає що-раз більше сьвідома своєї мети. Під благодатним впливом „Просьвіти“ закладають ся по селах і місточках чим раз більше і більше читальні, котрим „Просьвіта“ стає опікункою і добродійкою, розділюючи між них даром книжочки. А розділила, треба знати, до р. 1894 таких книжочок в вартости поважної суми десять тисяч зр. За час проводу Омеляна заснувалось сім нових філій „Просьвіти“ а то: в Золочеві, Самборі, Бродах, Рогатині, Перемишли, Камінці струмиловій і Стрию. А що серед Русинів довіре до „Просьвіти“ тому, що зіставала під проводом так сталого характеру, який був у О., зростає і узнанє єї високих і чистих цілій проявляє ся, то видно з зросту числа членів і фінансової сили товариства. Коли бо в р. 1877 мало товариство лише 326 членів, то з року на рік зростаючи, дійшло число членів в кінцем р. 1893 до поважної суми, бо до 6700, з яких 3313 в р. 1893 правильно уплатило вкладку. І сила фінансова в тім часі проводу Ом. Огоновського значно зросла, а сталось се іменно тим, що поодинокі патріоти, набравши віри до товариства і его проводу, робили записи і фундації для товариства, як о. Стефан Качала, Евсевій Грушкевич, Стефан Дубравський, о. Іван Кизима, як також і загал народу повіряв товариству свої складки на різні цілі, як на фонд стипендійний імени Т. Шевченка, Ст. Качали, Олександра Огоновського, М. Шашкевича, будови руского театру, дому „Просьвіти“ і т. д. За часу проводу Омеляна положено підвалини під бібліотеку „Просьвіти“, бо зібрано коло 4000 нумерів, дано початок архівови і музеєви з дарів і закушна.

Цілий отже свій розвій і сей цвітучий стан, до якого се просьвітне товариство дійшло, завдячує переважно умілому, енергічному і дбалому проводови і невсипущим трудам О., що не тільки пильнував скорого залягоджуваня діл у всяких напрямх товариства, але й сам при своїх наукових працях зайвий час обертав на писанє популярних книжок для видавництва товариства і на перечитуванє майже кожної книжки „Про-

свѣти“ перед друком. Одним словом, д-р Омелян Огоновський в добрих і лихих хвилях для товариства все однаково стояв на переді і все з за-садою: „Програма цілого народного сторонництва — то моя програма.“ Не диво, що ціле народне сторонництво мало повне довіре до его особи і не бояло ся о судьбу товариства, доки стояло під его проводом, а за заслуги ним положені іменувало его на загальнім зборі в Коломиї в р. 1890 тисячкою зібраного там народа почетним членом „Просьвіти“, — узнане, над яке більшого ніхто чейже дати не годен.

Не можна не згадати ту і про характеристичні промови Омеляна на щорічних загальних зборах „Просьвіти“, що можуть дати також ясне свѣдоцтво его смілій і рішучій вдачі і непохитному характерови, его горячому патріотизмови і виразному а заравом журливому вказуваню на перешкоди або й небезпечности, що грозили рускому народови в Галичині або на Україні. В своїх сих промовах сміло порушував ті події, що безпосередно перед тим стали ся і живо заворушили умами Русинів. Видно з сих промов, що Омелян держав все руку на живчику життя руского народа, відчував хотьби й найменше яке занепокоєне і зараз звивав до бачности. Так, приміром, в р. 1882 на зборі „Просьвіти“ 2. лютого висказує сміло свої погляди, виступаючи проти товар. „Oświaty ludowej“, закидуючи їй, що хоче спольщити люд руский і, підносячи діяльність обох тодішних просьвітних товариств, звиває Русинів до згоди і до ставаня під один прапор против можливого противника, а вкінци з емпазою кличе: „До діла, брата родимці, а побіда наша!“ Говорив все добре і супокійно, заохочував до праці і науки, підноси́в самостійність народну, славному минувшістю культурну і цивілізаційну спосібність народа. Нераз в своїх промовах називав руский нарі́д тисячелітнім дубом, що устояв ся в бурі тяжкого лихолітя, а тепер молодшає зеленими паростями і єсть окрасою селятьби славянської, хоча грім відчахнув одну его гиялку, се-б то шляхетчину; нераз називає в промовах простий нарі́д велитом, щб зберіг нам свѣятощі наші: віру, мову, народність, свѣтогляд питомий. В тих промовах вимінював не-раз не-два мужів патріотів, що трудили ся коло закладаня читалень, що держали відчити для народу, основували хори селянські при церквах, або при головнім виділі „Просьвіти“ з великою саможертвою вели діла канцелярійні, касові і економічні. А як О. виступав в таких промовах проти тих, щб силоміць накидують Русинам свою кормигу, бажаючи златиншити руский обряд, а руский нарі́д спольщити, можна пізнати, приміром, з промови, що держав р. 1885 на загальнім зборі „Просьвіти“. Протестує там сміло проти польонізації руских шкіл народних і проти накидуваня руским школам польских часописий шкільних і польских книжок популярних замість руских; протестує горячо проти вмішуваню польских єрархів і духовників

в рускі справи церковні і обрядові, протестує проти всякому змаганю непрошених опікунів що до запровадження руских прав. Там же відзиває ся до найвищої політичної влади в краю, аби не допустила, щоби низші органа адміністративні ставляли перепони просьвітним руским починам, щоб товариство „Просьвіта“ обмежалось у своєму розвою, товариство, котре Є. В. Цісар в часі свого побуту у Львові назвав „товариством вельми пожиточним“. А що в своїх промовах підносили ті національно-політичні події Русинів, які в данім часі порушували уми всіх, видно, приміром, з промови на зборах „Просьвіти“ в р. 1887, коли виступає проти деяких епігонів руского Собору з р. 1848, що забули свої обітници, зложені перед Богом, міром християнським і цілим світом, і виступають вельми ворожо против рускої народности і раді би Русь на рускій землі занепастити. Они-ж, каже Омелян, обіцявши в р. 1848 піклуватись долею руского народа і ввести руску мову в школи висші і низші, тепер не-то не хотять нічого чути про школи рускі і про якісь права рускої народности, але раді би й імя Руси здмухнути з лица землі, та тремтять перед руским словом мов перед страшенною зморою. Слова сі сказав Омелян під вражінем послідної події соймової, що була доказом високої нетерпимости декотрих польских політиків що до рускої народности, іменно коли відкинено в соймі 24 січня 1887 р. внесенє посла Романчука що-до заснованя рускої гімназії в Черемішли, за якою і міністер просьвіти був осьвідчив ся. „А годі дізнати-сь“, каже Омелян „який хосен для наших сусідів з такої негацийної політики; то-ж руский нарід ніколи не нагне ся під кормигу польську.“

В многих своїх того рода промовах каже вірити в лучшу будучність народну, впевняючи, що коли весь люд руский прийде до повної самовіжи нацональної, то не дасть собі накинути чужої кормиги, але стане в обороні поконвічних своїх прав. До того тоті промови відзначають ся цвитучим язиком, оздобленим живими влучними порівнянями, алегоріями, пословицями, виїмками з поезій Шевченка або иньших руских поетів. Не диво, що его промови, як не поривали тоном виголошеня, то дуже одушевляли зібраних. Всі тоті его промови, разом зібрані, становлять значну пайку его літературної діяльности.

Яко голова „Просьвіти“ був Омелян справдішним провідником народного стороництва. Вже від 60-их років прихляв ся Омелян до табору народовців, хоть держав ся з далека від борб партийних, від часу заїмченя суплентом на університеті до рускої мови заявляв ся рішучим і отвергим народовцем і тому вже в р. 1868 на перших загальних зборах „Просьвіти“ хотіли его народовці вибрати головою сего товариства, однак випросив ся від того обовязку. З роком ж 1877, коли прийняв вибір на голову „Просьвіти“, став ся фактичним головою цілого на-

родного сторонництва. Не було тогú народного товариства, при котрого заснованю він не був би або до котрого він не належав би; не було жадної важної наради, в котрій він не брав би участи і не подавав своїх розважних рад. Не одному, щó могло би було пошкодити добрій славі народовцїв, запобігав він. Яко провідник народовцїв отворяв він збори або народні торжества та концерти. Памятна его промова, котрою отворив концерт, устроений в память 25-их роковин смерти Т. Шевченка р. 1886 у Львові в „Народнім домі.“ В промові бо тій вказав бесідник як найлучше на значіне торжественного дня роковин смерти кобзаря Руси-України, — на переказані нам поетом високі ідеї, — на великий вплив Шевченкових ідей на розвій суспільности цілої широкої Руси, — на то, щó вже у нас за 25 літ від смерти Т. Шевченка зроблено в его імя і на скілько сповнено его завіт, та ті обітницї, які поставили собі патріоти-Українці під першим вражінем великої утрати по смерти Кобзаря, — на перешкоди, які в Росії а навіть в Австрії стрічають борці за права свого народа, для котрого жив, працював і терпів незабутний Тарас, при чім сконстатував, що „матір роспинають“ і свої власні ренеґати та апостати. Ся промова викликала була горяче одушевлене, особливо тім місци, де він, відкликуючись до молодежи сердечними словами, кладе їй на серце заповіти Тараса і жадає, щоб за других 25 літ при сьвяткованю роковин смерти Кобзаря Руси-України бесідник міг з того місця, щó він, сказати, що всі обітницї, які постановили собі Українці-патріоти зараз по смерти Шевченка, вже сповнені.

Від р. 1890 в політичних подїях народного сторонництва не брав вже чинної участи, стояв більше на боці, хіба що в послїднім році свого життя зістав вибраний до видїлу політичного товариства „Народна Рада“.

Що-до характеру Омеляна, то ті всі промови, з котрих я умисно деякі зразки навів, его діла і письма кидають найяснійше сьвітло на него. Як з его промов пробиває велика сьмілість, рішучість, виразність та сталість засад, так і его характер був рішучий і сьмілий а при тім непохитний. Як все обставав за самостійністю і самопомочию руского народа, так також стеріг все незалежности свого діланя. Виразним доказом его незалежности в діланю і мисли і его цивільної відваги єсть его подорож до Відня р. 1884 на чолі депутації з протестом проти реформи Василїян Єзуїтами. В сїм випадку найлучше видно, як д-р Огоновський умів зберегти свою незалежність проти натиску, з'умів поставити волю народа висше жаданя свого зверхника. Коли бо віче львівських Русинів вибрало Омеляна на члена депутації, щó мала поїхати в Відень в згаданій справі, завїзав его 7 мая преосьв. єпископ Сильвестер Сембратович і старав ся его наклонити, щоби, будучи сьвященником, не брав участи в депутації; при тім замїтив єпископ, що такий

крок міг би споводувати суспензію сего сьвітлого, достойного і многодіяльного професора-патриота. Та О. відповів, що не видить причини, чому не вільно би було просити власний компетентних про залагоджене резолюцій вічевих, коли після канонів проти рішень папи навіть можна протестувати, а сеся справа чей-же не тикає ся віри. Вкінци заявив д-р Огоновський, що обняв важкий обовязок супроти своїх земляків і, будучи головою товариства „Просьвіта“, не може відказати ся від зазиву віча і не послухати голосу народа.

Не дивота, що такий з кожного огляду чесний і правий характер провідника народного сторонництва не був на руку антинародному сторонництву; тому шукало воно якої небудь притичини, щоб кинути зле сьвітло на Омеляна. І так р. 1885 „Слово“ і „Проломт“ закинули ему, що він при нагоді депутації антиєзуїтської в Відни подав найвищим властям „підписаний донос українофільської секти“ на редактора Вістника законів державних, Івана Головацкого, що він видає сей вістник „московскою мовою“. На сю інсинуацію відповів ясно д-р Огоновський в „Дѣл-ї“ 1885 р. ч. 61, що ніхто жадного меморіялу не підписував, що він жадної „Sturm-петиції з собою не віз, що не був референтом жадного доноса народовців на „старих“ Русинів, що він тільки, не заставши міністра внутрішних справ, котрому хотів виказати безосновність клевет на народовців (часописи противної партії представили були народовців яко соціялістів і нігілістів) і пояснити їх становище просьвітне, суспільне і політичне, списав сам коротко се, що поручено було ему представити передовими патриотами, і подав се письмо секретареві „рго меморія“. „В тім письмі старав ся я, каже Омелян, наперед очистити народовців від клевет, що они вороги держави і церкви, соціялісти і нігілісти, відтак поясняв я справу видавництва „Мира“, котрого, як я пересьвідчив ся в Відни, уважав де-хто одним з органів народовців. А позаяк не тільки молоді, але й старі Русини чистоту свого язика хотять наглядати, то згадуючи про наше літературне змаганє, замітив я, як мені поручено, що язик Вістника законів державних, друків почтових і т. д. не єсть чисто-руским, але якоюсь мішаниною. Хиба-же се неправда?“ Як видимо з того, що ту О. нікого не оклеветував, а інсинуації „Слова“ і „Пролома“ були тільки вимірені, щоб понизити честь провідника народовців.

Хоть з партийних причин нераз старано ся О. докучити, то прецінь у него попри те, що був найчистішої крови народовцем, не було ніколи заїлости або ненависти партийної; противно був нераз за тим, щоб неекстремні елементи з противних партий усовіщуванєм та переконуванєм приєднувати народному сторонництву і тим способом взбільшати его чисельну силу. В партийних борбах не тратив ніколи рівноваги і спо-

кою душі. В життю товарискім же був надзвичайно скромний і чемний, в поступованю з молодшими і низшими від себе вельми тактовний і симпатичний. В бесіді і в письмах був все толерантний для чужої гадки, а в оцінюваню або осуджованю чітх дїл або письм був вельми оглядний; засадою его було: не знеохочувати, але заохочувати. Вкінці в кожній роботі, якої підняв ся, був невміру совістним і невтомимим. На напасти і лайки пристрастних критиків его літературних творів, іменно з радикального та москвофільского табору був виrozumілий, знаючи, з яких часто мотивів ті напади походили. Збував томú напастливі обиди мовчанем, а підносив прилюдно голос лише тоді, коли ходило о спростоване очевидної неправди. Так коли, приміром Іван Ем. Левицький в „Галицько-руській бібліографії XIX. століття“ в випуску IV. в замітці про „Ладу“ Шеховича тенденційно напастував Омеляна, ніби він в своїй „Історії літератури рускої“ („Зоря“ 1887 ч. 8) фальшиво написав, що Шехович хотів свою часопись „Ладу“ видавати також письмом латиньским, виступив О. в „Зорі“ (1888 стор. 179) в відповідію, в котрій доказав документально, що дійстно річ так має ся, як написав в своїй Історії літератури. Так само не залишив в р. 1890 виступити з довшою відповідію проти Пипіна, котрий накинув ся був на него за тоє власно, що назвав літературу нашу „рускою“, а не малорускою, о чім буде ще пізнійше мова. Не пропустив Омелян, приміром. і д-рови Франкови, коли сей попрікнув его в ступній розвідці до статії „Із старих рукописів“ („Житє і Слово“, кн. I. стор. 134—135, що ніби-то згїрдно віцївав ся в своїй Історії рускої літератури про староруску літературу апокрифічну. В „Зорі“ (1894 стор. 94) О., навівши з першої части своєї історії літератури місяця, що доторкувались апокрифічної літератури, доказує, що нігде згїрдно про апокрифічну літературу не написав, а противно написав про ню те саме, щб і д-р Франко в своїй вступній розвідці.

Взагалі належить сказати, що д-р Ом. Огоновский як був в великій повазі у цілого народного сторонництва, так часто мусїв зносити гіркі дотики з сторони иньших сторонництв або противників своїх. І так русофіл Свистун називає Омеляна прихильником анархистів („Беседа“, літературный додатокъ до „Страхопуда“, Львів, 1893 стор. 260); поляк д-р Йосиф Третьак уважає его *bezwzględnyim obrońcą koliszczyzny* („Kwartalnik naukowy“ Rocznik IV. Lwów 1890. стор. 324); Драгоманов же і М. Павлик в „Народі“ (1893 стор. 117) зовуть его просто неуком і шарлятаном. Однак д-р Огоновский того рода особисті напади і лайки ігнорував, а працював безвинно в раз витиченім напрямі, щб причинити ся до висвїченя становища українсько-руского языка і літератури посеред иньших славянських народів. Томú страшно вразила і невисказаним болем наповнила серця щирих Русинів вість про смерть Оме-

ляна, котра наступила несподівано в неділю 28 н. ст. жовтня в само полудне відай в наслідок параліжу серця. За всякі заслуги, які положив Омелян для рускої справи, постановили львівські народні товариства, зібравшись на нараду, похоронити єго моші своїм коштом. Однак родина не пристала на се, хочаби справити похорони своїм коштом. Похорони відбулись 30 н. ст. жовтня величаво. З'їхались делегації, вислані з всіх провінціональних центрів з Галичини і Буковини з вінцями на могилу. Прислано з України і Галичини 40 кілька кондоленційних письм і телеграмів. Здвиг народа був так великий, що початок походу похоронного був при кінци ринку, а домовина перед Волосою церквою. Службу божу відправив митрополит в асистії цілої львівської капітули і сам відпроводив похід похоронний на кладовище Личаківске. Домовину цілу дорогу аж до брами кладовища несли академики євітські і духовні, а від воріт до могили члени родини. По запечатаню гробу наступили промови посла і голови Наукового тов. імени Шевченка Ол. Барвіньського, декана філософ. факультету проф. Пузини (по польски), проф. М. Грушевського, проф. І. Верхратського, Буковинця проф. Пигуляка, а вкінци академика О. Макарушки.

*

*

*

Тепер приступаємо до огляду літературної і наукової діяльності Омеляна. Твори єго можемо поділити на такі категорії: твори поетичні, твори наукові граматичні, твори літературно історичні і критичні, книжки призначені для шкіл і твори популярні.

Насамперед обговоримо твори поетичні. — Вже з малих літ мав нахил до писаня віршиків. Коли бо був в 5 класі гімназійній в Бережанах, то так вчитав ся був в поезії німецькі, що і сам набрав був охоти писати німецькі віршики. І з того також видно у Омеляна жилку до літературного твореня, що, будучи ще в класі 7, брав ся написати драму в німецькім язвці. Підчас побуту в семінарії духовній і по окінченю теологічних студій, по 1858 р., подає він свої поезійки та повістки то в „Зорі галицькій яко альбумі“ на рік 1860, то в „Галичанині“ Головацького і Дідицького, то в „Сборнику“, літературному додатку до урядового Вістника. 1861 р. пише він історичну драму в 5 діях п. з. „Федько Острожський“ і в тім же самім році єго поетичним „Привітом“ отворено в первий раз руский театр в „Народнім домі“ у Львові. По тім році звертає ся до студій граматичних і покидає писати епічні та ліричні поезії, однак, видно, гадка, що раз в нім була повстала, здраматизувати важні події з минувшини, іменно з часів борби Русь-Литви з Польщею, події, котрі нинішнім Русинам. в плясичний спосіб представлені, могли би дещо пригадати а дечого навчити, це покидала

Омеляна й даліше серед его научних студій. 1882 перероблює він свою давнїйше написану драму „Федько Острожский“, приладжуючи єї до сцени, а 3 літа пізнїйше появляє ся на сценї руского театру нова его драма історична п. з. „Гальшка Острожека“. Сею драмою і кінчать ся его поетичні твори.

Що був у О. поетичний хист, то видно вже і з тих хороших, простих, не вишуканих, дійсно поетичних порівнань, якими послугує ся в своїх промовах, і з цвитушого, в многих місцях поетичного стилю его прозових письм. Однак поезії его молодечого віку, хоть суть вправді вилівом поривів горячого серця і патріотичного чувства, більшої літературної стійности не мають. Важнїйші з тих поезій — епічний стихотвір п. з. „Крест“, поміщений в „Зорі галицкій яко альбумі“ і „Руска піснь“, поміщена в „Галичанині“, в випуску першім (1861). З тої послїдної поезії іменно пробиває ся горяча любов Омеляна до свого народа. Перелетївши швидко гадкою в сїй поезійці минувшість нещасну і славу руского народа, приходить Омелян на свої часи і пита-єсь:

„Гей, чи довго ніч ще буде?

Чи-ж не засвітає день?

Тут мов не живуть вже люди,

Тут сторчить лиш мертвий пень“.

Згодом же вдихнувши надїї на лучшу будучність народну, бо зоря ясна вже і для Руси зачала сьвітити, взиває земляків словами:

„З Богом землю ту справляймо!

Та-ж то нива отчини,

З Богом також в ню всїваймо

Зерна віщої весни!“

Обширнїйше годить ся нам обговорити его драматичні твори, виліняні его патріотичним чувством, з котрих один, „Федько Острожский“, ще до сих часів не напечатаний, а другий, „Гальшка Острожека“, видрукований в „Зорі“ за р. 1887, оба-ж представлені по кілька разів на сценї руского театру.

„Федько Острожский“, історична драма в 5 актах, єсть першою пробою Омеляна і яко така мусить осуджувати ся. Предмету до історичних драм в нашій історії дуже много, але рук охочих дуже мало. Щопри Костомарові, Ільницькім, Корнилі Устияновичу, Бораковскім по части, Кулішу, Ос. Барвінськім, Огоновский займає ту з своїм Острожским і Гальшкою значне місце. Автор вибрав собі в „Федьку Острожск.“ героя з часів Свидригайла, з часів борби Литви-Руси з Польщею за самостійність, героя побідоносного, думного і могучого. Проти него вивів потайного зрадника Руси і союзника Польщі Митка Зубревицкого. Острожский єсть сподвижником Свидригайла, прихильного Русинам; коли

за того-ж розказом Федька Зубревицького увязнено, то, визволившись з неволі, зриває дружбу з Свидригайлом, понехує оборону вітчизни і переходить згодом на сторону Поляків; на смертній же постели кає ся того поступку. Зрадник Зубревицький з причини смерти дочки убиває себе. Побіч головної акції розвиває ся любовна драма, котра однак мало вяже ся з головною акцією. Ольга, дочка Зубревицького, примушена виходити заміж за нелюба Івана Спитка замість за Федькового сина Василя Красного, божеволіє і топить ся. Драма має справді деякі похибки. Одноцільности не видно, не всюди видно психологічне умотивованє в діланю, пришіром, — в діланю Острожского або в смерті Ольги. Є недостатки і в композиції, а іменно в актї першім занадто розширені ролі побічних осіб, а замало розведено характеристику Свидригайла, Зубревицького і Острожского, за мало сказано про інтриги Зубревицького, так, що увязненє Острожского стає ся несподіванкою. Нема і рівноваги психічного враженя драми, бо коли самоубійство зрадника Зубревицького не стоїть в звязи з єго підлими ділами що до вітчизни і тим способом не єсть моральним удоволенєм за єго виновні діла, то тимчасом Острожский, тільки на короткий час відступивши народної справи, впрочім патріот, гине смертю від Хмари, местника Руси. Але за тоє має драма і дуже щасливо обдумані сторони. Так характер князя Зубревицького щасливо обдуманий і зручно вилетений в головну сучь драми. Зубревицький — се супротивна сила, що Острожский мусить поборювати. Сим ефектовним контрастом автор осягнув се, що головний герой виступає в яснійшій сьвітлі. Не менше щасливим замислом єсть введенє в акцію веселого Хмари яко безсторонного сьвідка подій і діячів і виразителя гадок і чувств загалу народа. Тому-ж критик Волод. Барвіньский в „Ділі“ р. 1882 ч. 80 пише: „Драма „Федько Острожский“ навіть в теперішнім своїм виді — яко драматичні образи — єсть вповні цінним здобутком для нашої драми, а особливо в історичні драми, так убогої сцени. Вже сама так жива і наглядна споминка часів історичної борби нашої тепер бездомної Руси за свою державну самостійність мусить глибоко тронуть кожного зрїтеля Русина. А що в цілій драмі віє дух щирого і горячого патріотизму, що тенденция драми єсть патріотично дуже поучаюча, що виведене на сцену історичних осіб з нашої минувшости підносить духа і почутє патріотизму у слухачів, то вже се одно творить важну і многоцену сторону „Федька Острожского“. Ледви чи найде ся де який Русин, щоб радо не поспішав оглянути на сцені ті сьвітлі картини нашої славної минувшости“. А що дійстно ся драма і симпатичне імя єї автора будили загальну велику цікавість, то видно з того, що на перше представленє сеї драми у Львові всі білети вже наперед були розхоплені, а сотки відійшли від каси, не діставши білету.

Цікаво ще навести гадку ще одного критика, а то Н. Вахнянина. Сей в „Зорі“ (р. 1882 стор. 318—319) каже: „Драма сей має повне право довго прикрашати собою нашу руску сцену. Сам предмет може одушевити і настроїти зритель до поважної і глибокої задуми. Доля Руси за Федька Острожского — се чи не вишйна її доля? Ми політикуємо і спасаємо Русь кождий на свій лад і по своїм розумі, а правда лежить такої недалеко. Роздором стара Русь упала, — лакомством Кердеевщів, честилюбивостию Митків, спекулятивностию Свидригайлів і першимостию Носів. О, для перевертнів і слабодухів драмат д-ра Огоновского буде дуже вірним зеркалом і грубою книгою мудрости політичної“. Вкінці треба зазначити, що ся драма була премійована на конкурсі „Рускої Бесіди“ в р. 1882. і що музику до неї уложив славний композитор Мих. Вербицкий.

„Гальшка Острожска“, драма в 5 діях, єсть ілюстрацією дальших часів, які переживала Русь по Федьку Острожским. Однак ту не стає вже Русь з оружєм в руках на кровавих полях до борби з уніфікаційними змаганнями королів польских, але ціла акция розгравает ся в родині найбільших тоді магнатів руских, Острожских. Стають до борби два обози: польський і руский, має рішати ся дуже важне для Руси питанє, кому разом з рукою найбогатшої красавиці рускої, дочки покійного князя Ілії Острожского, дістануть ся величезні землі рускі, чи Русинови, чи якому панови польському. Драму оснував автор на неісторичнім підкладі, на любови Гальшки до козацкого гетьмана Дмитра Вишневецкого, прозваного Байдою. Многі історичні факта автор поминув, як подруже Гальшки з Семеном, князем Слуцким, як проживанє Гальшки в монастири Домніканів у Львові. Як неісторична єсть любов Гальшки до Байди, так само неісторичним єсть в драмі се, що Гальшка умирає з вісти про страшну мученичу смерть Байди, в історії бо Гальшка по смерти Лукаша з Горки вертає до рідні і доживає спокійно віку. За те появил автор дуже добре духа часу і змаганя політики польської аристокрації супроти Руси і скристалізовав їх в найголовнійшій дїєвій особі с. є в Беаті.

Драма написана після всяких вимог драматургічних; характери консеквентні і всюди умотивовані, діяльогі плывуть природно, невимушено, чувства розвивають ся поступенно в очах зритель і основно умотивовані. Композиция знаменита, я інсценізация так удачна, що удержує зритель враз в великій цікавості.

Придивім ся, щоб пізнати вартість драми, до трех найважнійших осіб в драмі. Першою особою, сиржиною всего, що спроваджує всі нещастя, єсть горда пані, аристократка на Руси, Беата. Она, перенята уніфікаційними змаганнями що до Руси, хоче видати свою дочку за якого польского магната і тим способом хоче однуку наслідницю Ілії Острож-

ского перевести в польський табор, а надто амбітна і славолюбна, бажає тим способом вивести себе і дочку на першорядне місце в Польщі. Дідає вона се і з того powodu, що хоче приподобати ся королеви польському, якого ласки запобігає. Она ненавидить все, що руске, зневажає руску віру, мову і звичаї, а ідеалом єї єсть Польща. Консеквентно служачи своїм високолетнім плянам, вона уневажнює подруже Гальшки з Дмитром Сангушком, силоміць переведене Василем Острожским, здобуває у короля Зигізмунда Августа засуд Сангушка на смерть і стає ся тим робом посередною виновницею сеї смерти. Відтак віддає дочку за Лукаша, щоб так дійти своєї ціли, однак тим подружем губить сама свою дитину, бо кидає єї в велике нещастє в замку Шамотулах, де Гальшка умирає. Смерть Гальшки — заслужена кара для самолюбної, недоброї для своєї дочки матери. Не осягає Беата і своїх замірів, а противно, вийшовши за марнотратного Ольбрахта Лаского, тратить свою волю і стає ся майже невільницею.

Суперником Беати, що перебиває єї високолетні заміри, єсть Василь Конст. Острожский, стрий Гальшки, представитель останків рускої шляхти, щб ще боронить самостійности Руси. Він тому тільки з політичних, національних і релігійних мотивів, а не з иньших яких низьких, вінчає насильно Гальшку з Дмитром Сангушком, котрий впрочім Гальшку від млоду дуже любив і шанував.

Гальшка є в драмі особою пасивною, жертвою плянів своєї матери. Она — чиста, ідеальна, добра і благородна. Она являє ся в драмі не тільки щиро любячою дівчиною, але і патріоткою рускою: готова за своїм любим Дмитром Вишневецким іти чи-то на Татарву в Крим, чи-то на Турків в Стамбул. Єї добре, людяне і благородне серце показуєсь іменно в знаменито утворенім другім актї драми, коли то мала можливість позбути ся свого нелюба-мужа Сангушка, засудженого на смерть. Тимчасом она, ідучи за чувством людськості, помимо прокльонів матери утікає з Сангушком до Чех і ту єще заслонює єго своєю грудію перед убійниками. Відтак же по убитю свого першого мужа корить ся своїй нещасній доли, виходить за кого мати каже, і зломана, як та цвїтка, лягає в могилу, не зазнавши долї.

Иньші особи в драмі служать до увиразнення характерів Беати і Гальшки і до посуваня акції наперед. Крім того драма має кілька дійстно по мистецки написаних сцен, поміж котрими доходить до кульминаційного пункту пречудний поетичний монолог в V. дії, коли то Гальшка, вже жена Лукаша з Горки, заперта в вязниці за те, що не хоче піддати ся єго воли, глядить в далеку далечинь з високої вежі і посилає орлом привіт своему милому козакови, говорячи до орла: „Зу-

пинись на часинку, орле сизокрилий, послухай мого жалю, скажи милому, як я вяну-довядаю, живої водиці від него дожидаю“.

Треба ту наменуги, що перше представлене сеї драми у Львові в р. 1881 на сцені руского театру зробило на публиці надзвичайне вражінє, амфітеатр гремів оплесками так довго, поки автор не підніс ся з місця і за заслужену овацію не подякував. Критик же Н. В. в „Ділі“ за р. 1885 ч. 133 оцінюючи безпосередно по представленю сю драму, хвалить єї вельми і каже, що трудно би прийшло і найбільше строгому критикови винайти які-то умні сторони в сій драмі.

*

*

*

Переходимо тепер до обговореня драматичних і язових праць. Они по собі наступають в такім хронологічнім порядку: 1) *O przyimkach w językach starosłowiańskim, ruskim i polskim*, 2) *Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischen Sophienbibel*, 3) *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache* 4) *O ważniejszych właściwościach języka ruskiego*, 5) *Граматика руского язика для шкіль середнихъ*.

Перед тим мушу згадати, що Омелян, видаючи відразу по іменованю професором русчини на університеті недостачу підставної книжки до науки старословенського язика, видав зараз в р. 1871 для учеників: *Linguae palaeoslovenicae specimina quaedam e monumentis ab A. Vostokov et Fr. Miklosich collectis*.

Розправа „*O przyimkach w językach starosłowiańskim, ruskim i polskim*“ випечатана була в видавництві Академії наук в Кракові в „*Rozprawach wydziału filologicznego*“ в р. 1877. Сесю розправу обробив Омелян зі становища порівнючого язикознавства опираючи ся іменно на ділах Фр. Потта і Фр. Мікльосіча. Більшу часть приіменників порівняв автор з дотичним коренем санскритским і тільки в такім разі, коли санскрит не подавав жадної опори, порівнював з приіменниками споріднених язиків індо-європейского щепу мови, особливо же з приіменниками родини литовско-славянської, і проте поставив нераз таку гіпотезу, котра денедє не згоджує ся з твердженням ученого Потта, як, приміром, в приіменниках *вгъзъ, надъ, обь*. Скінчивши досліди етимологічні над приіменниками, говорить про уживанє їх, а кожде твердження доказує отвѣтними примірами. При тім старає ся по можности виказати внутрішню звязь помежи ріжними значіннями приіменника і віднести їх до значіня первістного. Зарівно вглублює ся автор в значіння виразів, зложених з приіменниками, однак сеї части не вичерпує, бо в такім разі була би розправа прибрала розміри дуже обширні; впрочім сю річ обро-

бив вже Мікльосіч як найосновнійше. Вправді автор, як сам каже, не зміг супроти знаменитих дослідів Потта, Мікльосіча і інших фільольотів на поли порівнюючого язикознавства придбати для лінгвістики нових здобичей, то однак згромадив матеріял, порозкиданий в ділах тих учених, і доповнив его деяким своїми увагами. Іменно в обсязі язика руского викрив такі прикмети, на які до сего часу мало хто звертав увагу, а відтак самостійним обробленем приіменників руских звернув увагу фільольотів фахових на багатий засіб виразів і зворотів в сім язичі. З розправи о приіменниках кожний безсторонній слідитель може набрати пересвідчення, що в мові рускій находять ся старинніші конструкторії, ніж в великорускій, і що мова руска є самостійна і здатна до дальшого її розвигку. Додати належить, що автор, наводячи вирази і приміри рускі, уживав правописи стісло етимологічної. Розправа обнимає 200 сторін; зачинає ся уступом о естві і початку приіменників, відтак ідуть глави о приіменниках нерозлучних і розлучних, а дальше веде ся річ о приіменниках, що лучать ся з одним падежом (другим, третим, четвертим, семим), з двома падежами і з трема падежами. Проф. А. А. Кочубинський в своїм ділі „Итоги славянской и русской филологии“ (стор. 89) так каже про сю розправу Омеляна: „Трудолюбивая компиляция по отношению къ старославянскому языку, съ экскурсіями въ сравнительную грамматику, сработанная главнымъ образомъ по Микльосичу. Вообще, полезный обзоръ предлоговъ въ сказанныхъ трехъ языкахъ, съ ихъ этимологическомъ и синтактичскими значеніями.“

Розправа „Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischen Sophienbibel“ напечатана в „Archiv-i für slavische Philologie“ (1880). Задачею сеї розправи (на 60 сторонах) єсть зібрати язикові прикмети згаданой біблії для фільольотів цікаві. Розуміє ся, що автор не доторкує ся тих точок, котрі проф. Малецький (Biblia Królowej Zofii, żony Jagielly, z kodeksu Szarospatackiego, we Lwowie, 1871) опрацював, як питаня що-до судьби, віку і язикового значіння сеї рукописи взагалі. Наш автор, подавши насамперед деякі коректури тексту, обговорює мову після звичайного порядку: насамперед говорить про прикмети язика в обсягу звукослова, відтак флексії, дальше етимології, а вкінци синтакси.

„Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ вийшли у Львові в р. 1880. накладом товариства імени Шевченка. Єсть се знаменита, ученому сьвігови звісна праця, що положила тверді нові основи нашому питомому язикознавству і науковому обробленю нашої мови, а котра єсть заравом доказом, як О. умів працювати без наукових академій, без вигод і винагород. В „важнійших літературно-історичних замітках“, поміщених в сій студії на початку, говорить автор о відносинах

мови рускої до великорускої. З причини, що деякі некомпетентні судії ідентифікують мову руску, яка через довгі віки була і єсть самостійною, з мовою великорускою з політичних поводів або уважають її за наріче язика польського, постановив автор собі за задачу, виказати питоменности мови рускої і показати єї відрубність від великорускої і самостійність між прочими славянськими мовами. Робить се автор дійсно, не полемізуючи з ніким, але попросту порівнюючи руску з великорускою мовою. Вправді не мож, каже автор, заперечити, що руска мова стоїть в особливій відношеню до великорускої, а іменно, що лексикальний і граматичний материял рускої мови в 18 і 19 віці поглинув московський діалект і то так, що новоуправлена великоруска літературна мова навіть атрибут „роусьскій“ собі присвоїла, однак всяке непорозумінє упало би, коли-б великоруска мова свій московський позаток і імя задержала. Далі підширає автор свої гадки доказами з Костомарова (Двѣ рускія народности), Петермана („Mittheilungen“, — боронячи славянський характер Москалів), Мікльосіча, Шляйхера, Маліновського, Лявровського, Даля, Максимовича, Потебні і Житецкого. З черги говорить автор про географічне розширенє Русинів, а відтак про нарічя, котрих розривляє чотири: червоноруске з трема піднаріччями, полуднево-малоруске з трема піднаріччями, північно малоруске з чотирма піднаріччями і білоруске.

Самі „студії“ ділить на чотири часті: студії на поля звукословія, етимольогії, словотвору і складні. В „додатку“ помістив цінні спостереження що-до наголосу рускої мови. В згаданих чотирох частях студій автор вишукує властивости рускої мови не тільки в памятниках писаних, але й в материялах язикових записаних з уст народа; в тім хіснував ся автор так своїми власними записками, як і засобами зібраними єго учениками. Іменно-ж звернув автор слушно увагу на провінціалізма, якими до сєго часу зневажано, яко правдиву силу і велике богатство нашої мови і яко сьвідків давнійших фаз єї розвою, і вказав на велике множество відтінїй форм. Студії сї, написані дуже основно, а призначені для порівнюючих славянських фільольогів, заняли без сумніву між того рода працями і монографіями першорядне місце і були приготовленем до уложеня повної і що до вимог сучасної науки відповідної граматики рускої мови. Знав бо О. добре, що треба було насамперед спеціально обробити поодинокі частини мови, треба було порішити многі спеціальні питання, зібрати много материялу, заким можна було приступити до написаня граматики. Крім того „Studien“ О. можуть служити для всякого, хто приступає до спеціального виученя руского язика „аріадниою нитью на извилистыхъ путяхъ филологической науки“, як каже Сумцов в критиці сєго твору в „Кіевскої Старинї“, 1887, стор. 346. Сєй сам критик говорить тамже дальше справедливо, що „изученіє

цього сочинення принесло бь пользу также малорусскимъ писателямъ. поставивъ на твердую научную почву ихъ практическое знаніе языка, не всегда свободное отъ недорозумѣній и ошибокъ въ частныхъ случаяхъ“. Далше же хвалить ясність вь виложенію і систематичність вь угрупованю фільольогічних фактів, що все разом становить „крупныя достоинства г. Огоновскаго, какъ филолога“. Др. Франко же називає „Studien“ най-основнішою працею на полі малоруского языковзнавства (Сьвіт, 1881. стор. 20). Вкінци треба наменути, що „Studien“ переведено на Україні на українсько-руську мову, але переклад лежить доси вь рукописи, позаяк заборона печатати вь сій мові наукові дїла істнує ще вь повній силі.

Розправа „O ważniejszych właściwościach języka ruskiego“ вийшла вь особній відбитці вь X. тому „Rozpraw wydziału filologicznego“ Академії наук вь Кракові, 1883 р. Розправа ся є тільки доповненем попередних „Studien“. Містить на 64 сторонахь спору вязанку доповнень до тої знаменитої праці. Ті доповненя дотикають іменно порівняня рускої мови з польскою, як приміром, вь § 6, де говорить автор про улюблений самозвук вь мові рускій і польскій. За такий звук уважає автор вь мові рускій голосозвук „і“, а вь польскій „с“, або вь § 7, де розводить ся над слїдами носових звуків вь мові рускій. Впрочім розклад і порядок материялу такий самий, як вь „Studien“.

„Грамматика руского языка для школъ середныхъ“ вийшла у Львові 1889 р. накладом фонду краєвого. Минуло вже було 20 літ від часу, коли др. Михайло Осадца написав був грамматикку руского языка. За той час розвинулась руска мова вь літературі, і учені мужі, земляки і чужинці, написали досить студій про характеричні прикмети сеї мови. Крім того руска комісія шкільна, що займала ся справляванем і укладанем руских учебників, змінила де-в-чимь правопись Осадци, приладивши її більше до вимови, та й уложила нову термінологію грамматичну. В тій правописи і з тою термінологією видавано від р. 1870 всі книжки шкільні. В наслідок тих фактів грамматика Осадци не зовсім вже відповідала вимогам сучасної науки і потребам школи. Тому-то вже в р. 1883 згадана комісія припоручила О. написати нову грамматикку руску і то ширшу, щоб була і для учеників висших кляс гімназьяльних. О. маючи вже багато материялу зібраного, виготовив рукопись грамматики і передав єї комісії вже в р. 1885. Коли однак невдовзі новий план науковий домагав ся, щоби всякі грамматики вь школахь середнихь були короткі, то мусів автор грамматикку скоротити. Все-ж таки старав ся зладити грамматикку цовнійшу від Осадцевої, щоб нею могли користуватись не тільки ученики, але й старші люди. Треба передовсім признати, що автор задав собі при написаню сеї грамматики багато роботи, бо використав він як найлучше скарбницю устної і письменної рускої літератури, получив популярність

викладу з точністю наукової методи, дальше з'умів з найрізномордніших відмін морфологічних вибрати саме загальні, усталені, виключивши нарічеві форми, а вкінці подав певні, стислі а при тім зрозумілі дефініції і влучні правила. Граматика дійсно має метою усталити письменну мову. Деякі тільки побічні а загальніше уживані форми подав автор в скобках, форми, котрі з розвоєм язика і письменства заникнули. В писаню граматики придержував ся автор своєї власної системи, тільки в поставленю взорців для відміни імен і дієслів ішов слідом за Мікльосічом, бо єго-ж метода в сїм напрямі показала ся єму найлучшою. І дійсно система Мікльосіча з сего погляду показує ся в практичній науці ще найвідповіднішою. Не уганяв ся автор за оригінальністю і в термінології, бо задержав сесю (з малими виїмками), котру комісія шкільна в 70-их роках за найлучшу узнала була і яку 20 майже літ вже в школах вживали були. Та найбільше, безперечно, праці приложив автор до складні, хоча виказати найважніші прикмети самостійного розвою рускої мови. Проте утворив сю часть граматики оригінально на засновку нагромадженого материялу літературного, с. є. на засновку примірів, які позбирав з творів найлучших писателів, із збірників казок, приповідок та пісень народних. Фахову критику сеї граматики подав др. Смаль Стодкий в *Zeitschrift für d. österreichischen Gymnasien*, 1889 стор. 1025—1036. Критик сеї узнає за заслугу Омеляна і велике першєство сеї граматики перед граматикою Осадци чистий, поправний руский язк.

Вкінці до сего розряду наукової діяльності Омеляна належать єго основні фахові критичні оцінки граматичних праць, а іменно праці Франца Мікльосіча „*Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen* (Wien 1875) в „Правді“ 1876 (стор. 231—236), праці того-ж самого ученого „*Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen*“ (Wien 1876) в „Правді“ 1877 (стор. 332—337) і праці П. Житецкого: „Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія“ (Кієвъ, 1876) в „Правді“, 1877 (стор. 212—221 і 246—255).

Приступаємо тепер до третого ряда письменничої діяльності Омеляна. Поміж сими творами займає перше місце „Історія літератури рускої“, на жаль через передчасну смерть не докінчена. Писав єї автор від р. 1886 почавши аж до своєї смерті і печатав в письмі для родин „Зорі“, а відтак видавав відбитками. Вийшли разом 4 части в 6 відділах на 3096-сторонах 8°. В 1 части, присвяченій памяти автора о полку Ігоревім, обговорив О. коротко літературу староруску, перед Котляревским, поділену на 4 періоди; в 2 части, присвяченій памяти Івана Котляревського і Маркіяна Шашкевича, обговорив автор в відділі поетів епічних (разом 19 і иньших поменших), а в 2 відділі поетів ліричних (в числі 29) і драматичних (числом 13 крім поодинокіх драматичних писань і пере-

кладів) нового періода; в 3 часті, посвяченій пам'яті Григорія Квітки-Основаценка, обговорив автор в обох відділах писателів повістий нової доби (числом 21 крім поменших); в 4 часті обговорив автор 14 етнографів; докінчити-ж історію літератури наукової і написати істор. літератури усної не дозволила смерть. В укладі сеї „Історії літератури рускої“ видно передовсім систематичність та спільність і консеквентність засади. Насамперед випереджує саму історію довший вступ, в котрім автор головнo об'ясняє становище руского народа і его мови до народа московского. Далше слідуєть передні замітки про історію літератури взагалі і подано поділ рускої історії літератури на періоди, відтак же уклад історії єсть такий, що на вступі кожного періода подає автор загальний погляд історично-літературний з оглядом одвітного стану прочих славянських літератур в тім часі, а доперва потім обговорює писателів після певних категорій по черзі (в староруских періодах насамперед церковних а опісля світських); в новій же добі ще до того кожний рід літературний, як поезію епічну, ліричну, драматичну, повістеву і етнографію розпочинає загальним оглядом того рода літературного. При обговореню писателів поступає автор всюди так, що насамперед подає можливо повну і всесторонну житєпись писателя, вихіснующи всі можливі вісти, записки, листи, автобіографії і нотує при тім цілу літературу важнійшу, що відносить ся до даного писателя, а відтак переходить літературну діяльність, застановляючи ся довше на важнійших творах, розбираючи їх критично і передаючи їх більше або менше повний зміст, вкінци, реасумуючи все, оцінює становище писателя в рускій літературі. Треба з всяким признанем піднести, що автор Історії літератури попри всяких иньших наукових працях з'умів справді зібрати при кождім писателю нової доби всі можливі по різних місцях порозкидувані матеріали, так печатані жерела і монографії, бібліографічні замітки і критичні оцінки, як і недоступні часом рукописи і автобіографії, котрі дістав або від самих авторів або їх знакомих. Автор звів до купи всі подробиці, щоб подати докладний образ житя і літературної діяльності писателя. А хто зважить, як то трудно зібрати книжки та публікації, іменно котрі на Україні виїшли, хто розважить, як велике значіне мають подані автором совістні і подрібні переповідки змісту всіх важнійших творів нової доби, особливо супроти сих невідрадних обставин нашого літературного житя, що майже кожда руска книжка по кільканайцяти літах стає ся бібліографічною рідкістю, хто розуміє вагу повного і систематичного огляду літератури якого небудь народа, сей мусить узнати сю преважну працю Омеляна неоціненою так для історика як і ученого, а то тим більше, що авторови ходило переважно о з'установленє фактичних даних, що служать до роз'ясненя становища українсько-рускої літератури серед иньших славянських племен, а не о пописованє ся своєю учено-

стию і поглядами. Тому-ж слушно говорить др. Франко („Наше літературне жите“ в „Зорі“ за р. 1893 стор. 37), що „Істория рускої літератури“ Ом. Огоновского „є немов увінчанем всіх дотеперішних праць детальних Огоновского, а заразом є широким фундаментом для дальших праць, з котрих многі тільки на її основі показують ся можливими. Треба сказати, щó признають навіть найострійші критики, що праця проф. Огоновского на довгі літа буде невичерпаним скарбом многоцінних біографічних і історично-літературних фактів і подробиць“.

Головна основа і найцінніша приміта сеї Історії літератури єсть се, що всюди з неї консеквентно пробиваєсь змаганє виказати самостійність національної мисли. Сеєю самостійність виказує автор не тільки в творах нової доби, почавши від появу Енеїди Котляревского, але провадить її і через цілу літературу староруску аж до перших засновків, досновуючи важний висказ ученого Шляйхера, що „russisch und kleinrussisch sind bis ins XI Jahrhundert hinauf zu erkennen“.

З того-то погляду іменно І том Історії літератури єсть вельми важний, бо в нім зібрані свідощтва давної духової живучости нашого народа, в нім згромаджені докази проти вкоріненої хибної думки, ніби в старій нашій літературі царствовало повне „єдинство“, ніби осібна руско-українська література не мала минувности, а розпочинала ся що-йно від Котляревского і ограничала ся тільки на числі найновіших писателів. Перша часть Історії літератури єсть виразною для нас вказівкою, що не можна нам помітувати творами старорускої літератури, а противно гордити-сь ними, яко опорю, доказами і завязками самостійної національної жизни (порівнай, що каже В. Коцовский про сей том в критичних замітках в „Зорі“ за р. 1887, стор. 124). Проте саме сей І том Історії літератури Омеляна піднав крутячий „объединительній“ критиці колишнього професора петербурского університету А. Пипіна в V томі „Вѣстника Европы“ з р. 1890 (сентябрь, стор 241—274) в статі „Особая історія русской литературы“. Пипін намагає виказати в Історії літератури Огоновского тенденцію українофільского сепаратизму і звертає ся іменно проти „Вступ.“ і „Передних заміток“, не звертаючи вже уваги своєї на саму історію літератури. Пипін поставляє в своїй критиці супроти „українофільских“ поглядів Огоновского свої погляди, зближені до теорій московских панславистів, і в тих рамках робить Огоновскому різні закиди, а передовсім не подобаєсь ему, що він назвав нашу літературу „рускою“. Критик бо прикладає сю назву тільки до словесности „обще-русской“, а Українофілам каже вдоволяти-сь тільки границями льокального „провінціоналізму“ і понулярною літературою. Годящу відправу дав Пипінові „Уманець“ в „Зорі“ (1890 ч. 21), а відтак сам автор Історії літератури Ом. Огоновский в осібнім письмі

п. з. „Моему критикови“ (у Львові, 1890) збів закиди Пущіна точка за точкою, користуючи-сь часто таки словами і поглядами, самого критика які заявив він в попередних своїх творах про розвій української літератури, найпаче же в своїй „Історії славянських літератур“ (Спб. 1879). Зате сей том оцінив поміж иньшими вельми прихильно проф. Брікнер з Берліна в „Archiv-i für slavische Philologie“ (1887, X) і Сумцов в Київській Старині (1887 февраль, стор. 347—349). Проф. Брікнер (стор. 599) каже, що Історія в I томі вправді коротко оброблена, але она всюди зраджує се, що вже імя поважаного автора наперед запоручало, се-б то автор використав найновішу дотичну літературу і основні власні студії, котрих вислідки представив в живій формі. О мові-ж сеї книжки пише проф. Брікнер (стор. 602) так: „Sehr interesant ist endlich die Sprache dieses Buches, ein kräftiger, durch Zuführung mancher dialektischer Ausdrücke genährtes, volkstümliches Kleinrussisch, von Polonismen und (Gross)russismen möglichst rein gehalten, im Vergleiche zu der Sprache in früheren Schriften des Verf. noch nationaler gestattet; letzteres erstreckt sich sogar auf die Wortstellung“.

Сумцов же хвалить іменно оброблене третього періода з огляду на повноту і фактичність, тільки хотів-би его назвати греко-руским, а не польско-руским. На кінци же своєї критики говорить: Вообщє „Краткая история русской литературы“ г. Огоновскаго полезный трудъ, особенно для Галичанъ. Ничто такъ не поднимаетъ національного самопознанія, какъ знакомство съ литературой и словесностью родного народа, выражающихъ идеальныя стремленія лучшихъ людей“.

Зпоміч польских критиків оцінив поодинокі части історії літератури Омеляна І. Третяк в рочниках поодиноких орґану товариства історичного — „Kwartalnik Historyczny“. Сей критик віддає цілковите признанє муравельній праці автора Історії літератури, але закидає ему тенденційність, а іменно, що автор, як з одної сторони виступає проти намаганям паросійским в імені відрубности української, так з другої сторони — і то далеко витревалійше, як каже критик, відпихає всяку думку про згоду з Поляками, не признає польській культурі ніякого додатного впливу на Русь, в Поляках видить тільки „panów Lachów“, istne strachy na wróble... To też wszystko, co w jakikolwiek sposób dąży do zgody z polskim żywiołem i kulturą, spotyka jawną lub hamowaną niechęć autora“ („Kwartalnik Historyczny“ р. 1894, стор. 109).

Ще мусимо піднести, що О. перший підняв ся так великої праці, написаня повної і систематичної історії літератури нашої. Перед ним мали ми тільки короткі огляди або частини, як „Огляд історії руської літе-

ратури“ в „Правді“ 1868 р., поданий з діла „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ Пипіна, або Прижова Історія южноруського письменства, з великоруського в „Правді“ 1870 р., або цінні „Отчити з історії русько-українського письменства ХІХ віку“ К—го в „Сьвіті“ р. 1881, або коротка історія южноруської літератури в „Історіи славянскихъ литературъ“ Пипіна і Спасовича р. 1879, написана з великою симпатією до українських народних і просьвітних сьвятощій, або самого-ж Омеляна Огоновського: „Короткий погляд на історію літератури рускої від Татарщини до кінця ХVІІІ століття („Зоря“, 1881, ч. 21—24) або вкінці „Очеркъ исторіи украинской литературы ХІХ столѣтія“ Н. И. Петрова (Київ 1884) і т. д. Не дивота одже, що доперва Ом. Огоновский своєю повною історією літератури українсько-рускої причинив ся до розв'язання гордійського узла напутаних відносин mezi велико і українсько-рускою літературою і положив разом з словарем Желехівського і вчаси Бібліографією Ем. Левіцкого сильні підвалини під будову нашого словесного і наукового храму.

До обширнійших праць етнографічно-історично-літературних належить розвідка п. з. „Kleinrussen. Ethnographische, geschichtliche und literar-historische Studie“, поміщена в „Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch-Gruber“ (Zweite Section, XXXVII, стор. 16—39), а переложена на мову руску Осипом Барвінським п. з. „Русини під взглядом етнографічним і т. д. („Дѣло“, 1886 р.). По праці Осипа Шуйського (die Polen und Ruthenen), написаній в традиційно-польським дусі, і по популярній хоть значно об'єктивнійшій праці Яндаврека єсть се перший труд про етнографію, географічне розлюднене, язик, нарічя, історію, літературу устну і письменну Русинів зі становища наукового.

Ся розправа дуже важна, бо нею отворив автор двері рускої народної і словесної сьвятині для цілого наукового сьвіта. Розправа, як звичайно в того рода виданю, не велика, подає короткий але такий ядренний і ясний образ нашої етнографії, історії, язика і літератури, що і знавець руских відносин читати буде той перегляд з найбільшою приятністю. Мимо єї короткості не полишений ні один важнійший факт історичний або словесний, ні одно імя в літературі звісне, почавши від віку ХІ до нині. Такий образ короткий, ядренний, а заразом повний і вірний міг подати лиш такий знавець нашої історії і літератури, яким був Ом. Огоновский. Що до напрямку статії, то єго видно зараз з першого реченя: „Русини як під взглядом етнографічним, так і язиковим суть осібним племенем від Великороссів“. Порівнане же, яке чинять „об'єдинителі“, руского язика з огляду на великоруский з низшно-німец-

ким (plattdeutsch) з огляду на новогорішно-німецький збиває автор докладно.

До сего третього рода літературно-наукових праць належать дальше дві капітальні праці: „Слово о пълку Игоревѣ, поетичний памятник рускої письменности XII віку. Текст с перекладом і с поясненнями“ (у Львові, накладом видавця, 1876 р.) і „Кобзарь Тараса Шевченка“ в 2 томах (накладом товари. імени Шевченка, у Львові, 1893 р.).

„Слово о полку Игоревѣ“ єсть перше у нас знамените фільольогічне видане староруских памятників, що відзначає ся всесторонним і сумлінним стисло науковим обробленєм. Насамперед в сїм виданю находять ся „передні замітки“ (I—XLIV), в котрих автор кількома словами схарактеризував руску просьвіту в XII віці, відтак навів оповідане літописців про війну Ігореву, дальше, подавши грьєть Слова, вказав на важність Слова зі сторони історичної і поетичної, потім, замітивши дещо про автора Слова і подавши характеристику Ігоря, виказав, що Слово є твором оригінальним, обговорив обширно мову Слова, вказуючи на окраси Слова і на єго форму, а вкінци подав історію відкриття Слова і навів всі виданя, що до єго часу вийшли, переклади Слова і історичні замітки та критично-естетичні розправи. По „попередних замітках“ подав автор критичний текст з щасливими оригінальними конектурами в кількох темних місцях, а заравом переклад, зладжений дуже гарною живою мовою рускою. Чотири п'ятих частий книжки (стор. 24—133) займає граматично-фільольогічний коментар се-б то різні поясненя язикові, граматичні, річеві, історичні, мітольогічні і критичні, котрі всі творять справдешню вартість сего виданя. Ся часть дає найлучше сьвідоцтво надзвичайній пильности, всесторонности і великий ерудиції автора. При кінци книжки находить ся огляд сїв пояснених. З цілого того діла кождий безсторонний може бачити, що автор пильно і совістно використав літературу Слова о полку Ігоревім, що хотів найпаче приспособити новійшу науку фільольогічну до вивченя сего памятника і що автор тому показав ся в обробленю сего памятника більше граматиком і фільольогом, як критиком і естетиком. Б. Пюрко, оцінюючи сесю працю в „Правді“, 1876 р., каже на стор. 832, що тота праця дра Ом. Огоновского стане окрасою не тільки нашої літератури, але і цілої фільольогії славянської. Сумцов же в „Київській Старині“ (1887 р., стор. 336), каже про сей труд, що він „оказался на высотѣ современныхъ научныхъ требованій и внесъ много новаго, любопытнаго и полезнаго“.

Не менше важною працею єсть перше сего рода критичне цілковите видане Кобзаря Шевченкового з вступом про житє і літературну діяльність поета і з досить просторим коментарем. Найважнішою частию єсть сам текст, котрий є зовсім повний і поправний, зладжений на під-

ставі порівняня різних видань, а іменно пражского і женеvского хоть автор варіантів не подав. В вступі вихіснував автор всі письма, що дотикають жита і письм Шевченка, не поминаючи і найменшої дрібниці. В коментари подав потрібні язикові, річеві і літературно-історичні поясненя так оригінальні як і такі, котрі лише міг зібрати у попередних критиків та видавців, фільольотів та істориків своїх і чужих. Що видане се є вельми цінне, доказує хоть-би і се, що навіть Драгоманів, так безпощадний критик у статті „Тарас Шевченко в чужій хаті свого імени“ („Народ“, 1893), сказав, що се видане можна уважати за „великий поступ“.

Дальше зачисляю до сего розряду діяльности наукової Омеляна его естетично-критичні студії над деякими творами Шевченка. Сюди належать: Критично-естетичний погляд на поезії Тараса Шевченка, а то: „До Основьяненка“ („Правда“, 1872, стор. 431—441). — „Посланіє“ („Правда“, 1873, стор. 24—38), — важнійші „думки“ Шевченкові („Правда“, 1873, стор. 114—125), „Неофіти“ („Правда“, 1873, стор. 166—172; 197—201; 227—232); „Тополю“ („Правда“, 1873, стор. 456—464) і „Гайдамаки“ („Правда“, 1879, стор. 164—174; 219—229; 286—296; 351—357).

В сих критично-естетичних поглядах держить ся автор всюди одної системи. Насамперед подає провідну гадку тої поезії, причини, що викликали написанє поезії, і час, коли написано. Відтак переходить автор цілу поезию, уступ за уступом, висновуючи льогічну звязь і перехід поміж поодинокими уступами. При сій роботі держить ся автор тісно тексту і виясняє думки, не виходячи поза їх границі, а крім того дуже часто ілюструє їх порівнянями з паралельними місцями. Коротко кажучи, автор в поясненях прямує до того, щоб поезию дану в цілости і поодиноких частях дальше і в дрібницях зробити кождому ясною і зрозумілою. Тому-ж виясняє автор фігури, назви, історичні факта, філософічні натяки, суспільні відносини і т. д., а для перегляду розкладає поезию на головні відтінки.

Перше місце між тими критично-естетичними поясненями займає без сумніву студія над поемою Т. Шевченка „Гайдамаки“, котра вийшла і осібою відбиткою. Автор подає у вступі загальні головні мисли поеми, а відтак, визвалюючи аризм Шевченка, що з'умів навіть демонічним типам надати вираз людскости, приміром, мстителеви Галайді любовою до Оксани, що представив всі головні типи вельми плястично і консеквентно, що страшні сцени різні і руїни злагодив то чудовими ідилічними образами, то веселим сьнівом кобзаря, то елгійними рефлексіями самого поета, що нарешті умів зляти контрасти тіни і сьвітла в гармонійну цілість, — каже, що сеся поема Шевченка далеко висше стоїть від паралельного

твору польського поета Гошинського, написаного п. з. „Zamek Kaniowski“. Коли бо Шевченко, як каже О., основуєчи на оповіданю просто-народнім, величні образи, взяті мов-то живцем із сьвіта реального, у формі принадній представляє, вводить нас Гошинський в якийсь сьвіт мітичний і мрачний, в котрім гайдамаки, не знаючи нічого про славу козацьку, лише простим ремеслом розбійників займають ся. В „Гайдамаках“ руського Кобзаря борють ся „воїни“ в справі народній, коли в поемі польського поета головний діяч Неблаба тільки за для заспокоєня приватної мести проти свого пана з диким завзятем виступає. Відтак всякий розстає ся з „Гайдамаками“ Шевченка в елегійнім душевнім розположеню, між тим коли читатель Замка Каньовського з відразою від поганої гайдамаччини відвертаєть ся. Так порівнує Омелян, а о сих порівнаннях говорить Дашкевич в своїм „Отзывѣ о сочиненіи г. Петрова: „Очеркъ исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ (стор. 190), що они „не лишены справедливости, но нельзя также не сказать, что г. Огоновскій слишкоомъ принижаєть „Zamek Kaniowski“, находя вообще, что Гошинскій изобразилъ гайдамаччину „в найогиднѣйшіймъ видѣ“. — Відтак розбирає Огоновскій уступ за уступом поеми і дає відправу деяким критикам, як Кулішеви („Маллована Гайдамаччина“) і Обрістови (Taras Grigoriewicz Szewczenko, Czernowitz, 1870). Вкінці Огоновскій уважає, „що з погляду на горячий патріотизм Шевченка, що вважав гайдамак борцями за справу народну, належить признати, що предмет, з'ображений в „Гайдамаках“ є справді здасним до епічного представлення. Та-ж головний діяч гайдамаччини, Гонта, представляєть ся справдішним богатирем епічним, між тим коли гайдамацьке завзяте Яреми-Галайди лагодить ся любовю к Оксані“. Одначе закидує критик поетови невикінчене деяких образів. Треба ту пригадати, що сеся студія понукала дра Франка, написати „Причинки до опіненія поезій Тараса Шевченка“ в „Сьвіті“ (р. 1881 стор. 158—161; 171—172), де висказує він діяетральню противні проф. Огоновському погляди на „Гайдамаки“ Шевченка. Та рішати се питанє ту не місце.

З помежи иньших поменших статей наукових і літературних О. не можна не піднести іменно двох: Короткого погляду на історію язиків славянських, особливо-ж на історію язика руского і відчиту про живнє і літературну діяльність Маркіяна Шашкевича. Перша статія — се слово інавгураційне, сказане в салі промоційній при отвореню наукового року 1871/72 в університеті львівскім („Правда“, 1872 стор. 220—236). Відомо, що в повисшій році найвисшим рішенєм з дня 4 липня впроваджено на львівскім університеті на місце німецької мови обі мови краєві, руску і польску, яко викладові на виділах правничо-політичнім і філософійнім. Тому-ж то Омелян Огоновскій виголосив своє слово інавгура-

ційне рідною рускою мовою. Се була мова інавгураційна руска перша і заравом послідна по нинішній час. В вступній части свого „Слова“ констатує автор, що від тепер обоім мовам краєвим привернено поконвічні їх права і що від нинішнього дня заступить мова материя при відчитих дотеперішню німенку. Щоб же пізнати, чи обі мови краєві здатні виповнити велике своє завдане, постановив автор розглянути ся у просторі Славянщини, а іменно подати погляд на історію язиків славянських, особливо-ж на історію язика руского. І дійсно переходить автор насамперед історію двох мертвих, а відтак „осьми“ живучих язиків славянських. При тім вказує на спільні прикмети поміж мертвою полабскою і живучою словінською та нарічієм словацким, а мовою рускою, і порівнує долю язиків ческого, словінського і сербско-хорватского з долею язика руского. Найдовше задержує ся автор при історії язика руского і обговорює відносини і становище его з огляду на мову великоруску або, як Огоновский там зове, російську. Найважнійшу ріжницю видить автор поміж сими двома мовами в тім, що коли в мові московській шелестозвуки в складі звуків важнійшу мають ролю ніж голосозвуки, і коли поміж голосозвуками в тій мові звук „а“ над другими панує, то в нашій мові перемагають голосозвуки, неначе душа слова, а поміж ними гомонить найчастійше дискантове „і“. Попри всіх иньших виводах автора що до самостійности, давности і первістности рускої мови характеристичне висказане надії, що „може колись статись у далекій будуччині, що язик великоруський, оснований на нарічю московському, перестане бути літературним, та що мова малоруська візьме гору над нарічієм московським, а виперши его із місця призначеного для каменя угольного, стане ся підвалиною для сьвятині нової, що тоді могла-б назватись народно-руською“.

Відчит про жизнь і літературну діяльність Маркіяна Шашкевича, виголошений на декляматорескому вечері, даному заходом товариства „Просьвіта“ в память поета дня 7 н. с. липня 1872 р. (в „Правді“, 1871, стор. 157 - 163), має тим свою вагу, що Омелян звернув увагу своїх земляків на те, що попри великім тенію Тарасі Шевченку не годить ся забувати і Марк. Шашкевича, бо у відродженю народної літератури в Галичині має він преважне значіне. „Він бо, каже Огоновский в сїм відчиті, явив ся в Галицькій Русі неначе той ясный луч сходячого сонця, що після темної ночи прошиб на хвилиночку чорні хвари, та й озирнувшись любо по сьвіті від зловіщих мрак знову був закритий... Молодого того поета післало Провидіне в мир, відтворити двері в сьвятині просьвіти русько-народної, двері зачинені через кілька сот лїт; — і от, кликнув він посеред земляків, щоб пробудились із сну вікового і полю-

били правду і волю“. І дійсно від тоді культ Шашкевича сганув по при культ Шевченка в Галицькій Русі.

Крім сих обговорених праць належать до сего розряду ще такі літературно-наукові та критичні статті: „Правда руськая“. Збірник найдавніших прав руських з XI віка. Погляд літературно-історичний („Газета школьна“, 1875 ч. 13.); Замітки історично-літературні про руські школи в 16 і 17 віці; Мелетій Смотрицький, єго жизнь і діяльність в справі просвіти Русі; Погляд на Квітчину повість „Маруся“ („Зоря“, 1880, стор. 267—269; 279—281); Згадка за рускі учебники богословські („Сіонъ галицькій“, 1882, стор. 229—302; 336—339; 366—368).

Сюди зачисляємо також і Омелянові критичні оцінки творів інших руських писателів. Омелян як сам безвпинно працював літературно і науково, так тішив ся і чужими творами, коли які появились. Тому коли взяв який з них до написаня оцінки, то вправді витикав в лагідний спосіб похибки, але в більшій ще мірі підносили добрі сторони, щоб писателя не знеохотити; дорожив бо всякою літературною силою. І так, оцінюючи драму Дениса з над Серета п. в. „Наталя“ (в „Правді“, 1872, стор. 382—388), вправді робить їй деякі закиди, та вкінці таки говорить, що „сея драма належить до ліпших в репертуарі нашого убогого театру, позаяк удачне начертанє характерів головних становить справді вартість писаня драматичного. Опроче сей начаток в драматургії Дениса з над Серета викликає в нас надію, що сей писатель зверне свою діяльність літературну переважно ік писаню драматичному, та що він своїм приміром і інших писателів до труда в тім напрямі розбудить“. Навів я сей уступ яко характеристику Омелянових оцінок. Так самс і в оцінюваню І части пьсьм К. Н. Устияновича с. в. поем історичних, (що вийшли в р. 1875 у Львові накладом Володислава Федоровича) хоть робить поважні заміти, іменно історичній поемі „Искоростень“, кажучи, що автор, хочачи висказати свої релігійні погляди, замотав ся в теориях космогонічних і теологічних, то вже-ж таки при кінці загріває автора словами: „Сподівати ся належить, що п. Устиянович ступати-ме витиченою дорогою навпростець без всяких оглядів на побічні мотиви підметові, та що небаком напише таку поему історичну, котра поставить його імя в ряду найліпших писателів галицько-руських“ („Правда“, 1876, стор. 190). Ом. Огоновский оцінив ще повість Красюченка „Юрій Горювенко“ (Львів, 1885) в альманаху „Ватра“ (Стрий, 1887, сторона 142—147).

З черги приступаємо до четвертого ділу літературної діяльності Омеляна с. в. до книжок шкільних. Одну з них с. в. граматику руського язика для шкіл середних обговорили ми висше. Крім неї написав Омелян ще три: 1) Переклад руський дра Фердинанда Шульца, книжки для вправ

в язиці латиньскім, призначеної для нижших клас гімназійальних (Львів, 1872); 2) Переклад руский дра Фердинанда Шульца Граматики латиньскої, приладженої до науки в школах середних (Львів, 1874) і 3) Хрестоматія староруска. Текст з поясненнями, додатком граматичним і словарцем (Львів, 1881).

Перші дві шкільні книжки суть вправді тільки перекладами з мови німецької, однак хто зважить, що се перші рускі учебники латиньскої мови, що автор мусів творити термінологію граматичну руску, що мусів, перекладаючи німецькі уступи книжки вправ на руске, пильновати не тільки духа язика руского, але й вимог мови латиньскої, що мусів при перекладі граматики синтаксу латиньскої мови укладати з погляду на синтаксу рускої мови, а що найважнійше, що Омелян перший уложив перший латиньско-руский словарець, поміщений в книжці вправ, — той мусить признати, що і в таких ото річах переломлював Омелян перші найбільші трудности.

Найцінніша між книжками шкільними, Омеляном зладженими, єсть єго „Хрестоматія староруска“. Она в порівнаню з попередною Хрестоматією Головацкого, уложеною в „обединительнім“ дусі, становить великий поступ. Обіймає она плоди руско-української словесности від X до XVIII столітя, угруповані після віків. Перед поодинокими пам'ятниками і писателями подає автор найважнійші літературно-історичні та біографічні відомости, тексти віддруковує після найлучших критичних видань, а під текстами уміщає цінні уваги; з них граматичні і язикові разом взяті з граматиною, уміщеною на кінци книжки, дають образ розвою рускої мови. „Не лише“, як пише критик в „Зорі“ за р. 1881, „шкільна молодіж, але кождий з нас подибає в Хрестоматії багато наукового матеріялу, а що найголовнійша річ, ми понзакомилесь докладно з словесними плодами Руси-України середних і нових віків, котрі по недостатку підручника не для всіх були приступні“. Важний іменно додаток граматичний, в котрім автор представив форми церковно-славянського язика зрущеного. Прояви-ж звукословні і синтактичні і також деякі приміри етимологічні та налетілости чужі в певних добах виказав Омелян в одвітних місцях при поясненю тексту. А вже-ж і словарець староруский, хоть не зовсім певний, має вартість велику в уживаню сеї Хрестоматії.

Згадати треба, що Омелян уложив ще в р. 1883 „Третю руску Читанку для шкіл народних“. Бачимо отже з того, що повисше, що Омелян і яко член комісії наукової для укладаня руских підручників шкільних, до котрої довгі літа до смерти належав, много заслужив ся і для рускої шкільної літератури.

В п'ятих розряді постановили ми популярні книжки для народу, котрі в літературній діяльності проф. Огоновського займають почесне місце. Сюди належать книжки, видані всі товариством „Просьвітою“ у Львові, в хронологічному порядку: Оповіданє про жите св. мучеників Бориса і Гліба (1875 р.); Жите Тараса Шевченка, читанка для селян і міщан (Львів, 1876); Повістки для дітей Омеляна з Григорова (р. 1876); Оповіданє про жите св. великомученика і лікаря Пантелеймона (р. 1882); „Маркіян Шашкевич“. Про єго жите і письма (р. 1886).

Усі тоті книжочки відзначають ся тим, що дійсно популярно написані і прилажені до розуміння простого народа. Та не тільки популярно, але також інтересно написані, бо трапляють до впадоби простолюдина. Материял проглядно поділений, поодинокі уступи мають цікаві написи, стиль зовсім простий, а язик цілком галицькому народови зрозумілий. На першій місци поміж тими книжочками треба поставити безсумнівно „Жите Тараса Шевченка“ і „Маркіян Шашкевич“. Сесю останню належить піднести ще й з того взгляду, що автор в ній вияснив простому народови значіне нашої ідеї народної і вказав на шкідні змагання москвофілів. А як автор ділить даний предмет, щоб нарід лекше міг найти ся в предметі і спам'ятати собі, то найлучше покаже поділ материялу в книжочці „Маркіян Шашкевич“: I. Кілька слів про долю хліборобів і про їх мову. II. Молодий вік М. Шашкевича; 1. Маркіян в школі; 2. Руска трійця; 3. Перша руска книжка в Галичині. III. Маркіян св'ященником. Єго смерть. IV. Письма М. Шашкевича: 1. Поезії; 2. Інші письма. V. Заслуги Маркіяна в справі просьвіти земляків. VI. Наслідки трудів Шашкевича.

Згадати вкінци належить, що по смерти покійника найдено між єго рукописами готову статью: „Die Geschichte der ruthenischen Litheratur in Galizien“, призначену для видавництва „Oesterreich in Wort und Bild“. В останних же літах свого жита висказував горяче бажанє, не тільки докінчити свою „Історию літератури рускої“, але також уложити ще скорочену історию літератури українсько-рускої і видати українсько-руську фразеологію. Сим кінчимо наш короткий, більше зверхній огляд літературної і наукової діяльності проф. д-ра Омеляна Огоновського.

*

*

*

Як чесний, сталий і неустрашимий був характер Омеляна у всіх єго народних і громадских ділах, так і совісна, всесторонна і невсипуща була єго діяльність наукова і літературна з тою найкрасшою тенденцією, щоб збогатити наше письменство і збільшити єго значіне, щоб вияснити становище нашої мови і літератури серед инших славянських язиків

і літератур і положити тревалі підвалини під дальший успішний їх розвій. У всіх своїх творах поводив ся тільки горячим бажанем, служити своїм вешлякам і ділати для їх духових потреб не тільки устно в катедрі, але також письменними творами. Справі народа свого був він цілим серцем відданий, ділив ся его страдапами і тішив ся тим не богатим, що історія доброго і славного до сего часу подає, покладаючи в більший мірі свої надії на будучність народну. Тому-ж то всі народно-руські часописи на вість про его смерть відізнались тяжким жалем і помістили довгі некрольоги, а то не тільки в Галичині і Буковині, але і в далекій Америці редактор рускої часописи „Свобода“ на вість о смерті Омеляна умістив горячим чутем перейнятий стих, в яким заявляє, що діти Руси на далекій чужині складають духом вінець на домовині незабутного покійника і при ній присягають: Русь любити і за нею душу положити. І на Україні, російський редактор „Київської Старини“ В. П. Науменко, поміщаючи в грудневім випуску сего журналу р. 1894 некролог проф. Ом. Огоновского, називає его „одним з найбільших представителів науки і суспільного життя в Галичині“ і каже, що смерть его, так несподівана, що до науки і галицького руского життя відчуваєсь дуже а дуже сильно. — І дійсно, особа покійника і его учені праці ледви чи можна буде так скоро заступити ким иньшим. Но за те дай Боже, щоб всі сини України-Руси, передумавши добре житє, діла і письма Ом. Огоновского, згорнулись разом і згідно під вольний національний прапор, котрий Омелян все так сьміло, чесно, неустрашимо і сильно держав, і працювали дальше й все дальше для нашого культурного піддвигнення, а певно, доки нарід наш житиме своїм независимим житєм, доки не стратить самосьвідомости національної самостійности, доти діла і твори Омеляна будуть присьвічувати ясною зіркою на нашім національнім небосклоні, а імя і слава его переходити будуть з рода в род.

В Станіславові, в лютім 1895.

Словар українських виразів, перенятих з мов туркських.

Причинок до професорської діяльності дра Ом. Огоновского

подав *Остан Макарушка.*

Зваживши, що сей том присвячений пам'яті невіджалованого члена нашого товариства і директора фільольогічної секції, думаю, що не буде від річи подати тут список слів азійських, що знаходять ся у нашій мові, зладжений в р. 1890. покійником з поглядом на працю Мікльосича: „Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Denkschriften der Wiener Akademie B. 34, 35, 37 und 38. Витяг сей, доповнений проф. Огоновским, найшов ся у мене між записками, що я їх робив на викладах граматики та засіданнях в семінари для рускої фільольогії, основанім при катедрі рускої мови заходами небіщика. — Додаю ще, що др. Огоновский задрівав часто своїх слухачів до праці над зладженем українсько-рускої фразеології і сам у тому ділі працював. Просторий, диктований ним виїмок з неї, запропастив ся у мене. Крім того рад був небіщик повитати працю про давний, культурний стан на Русі, зладжену на основі імен власних осіб і місць, розуміеть ся з узглядненем літописних жерел. Тої праці однак ніхто з академиків не підняв ся. — Щоби виробити собі понятє, які більше менше теми літературні та граматичні поручав було покійний професор в послідних часах до вироблюваня, подам я тут їх витяг з просторого спису в надії, що може дехто з наших письменників буде уважати річю відповідною, якусь тему науково обробити. Ліпші виробі, відчитувані в семінари дра Огоновского, були нераз завязком поважних праць наукових, що по части вже появились, по части же появлять ся небавом напечатані. Студия дра Ол. Колесси про Шевченка і Міцкевича, п. О. Маковея про

вояцкі пісні, п. І. Копача про елементи народньої поезії в Слові о полку Ігореві, п. Ом. Колодницького про скандинавщину в Слові о п. Іг., п. Філярета Колесси про ритмику в наших піснях (три останні праці доси ще в рукописах) мають свої завязки в працях семінарійних. Др. Огоновський, знаючи гаразд нашу літературу, вибирав часто саме такі теми, що не оброблені доси, або спірні. Тим то і будять они ширший, не тільки шкільний інтерес. Ще перед дослідями проф. М. Дашкевича про генезу „Москаля Чарівника“ Ів. Котляревського і „Простака“ В. Гоголя подав він тему: „Генеза „Москаля Чарівника“ Ів. Котляревського і „Простака“ В. Гоголя“, тільки у нас ніхто не чув ся на силах її обробити, як слід. А вже такі теми, як: „Про гуманні ідеї в повістях Шевченка“, „Мітичний гуцульський світогляд в поезіях Федьковича“, „Жіночі типи в повістях Федьковича“, „Про націоналізм в повістях О. Я. Кониського“, „Провідні думки в повістях Мирного“, „Генетичний розвій думок Ів. Франка на основі його повістей“, „Зображене суспільного побуту на Україні на основі стихотворів Кліментія Зіновія“, або з граматики, як: „Звук і в язиці українсько-рускім, що відповідає первісним о, е, ъ, ь, ѣ“; „TRBT в язиці староцерковнім і рускім“; „Сліди носових звуків в нашій мові“ і т. и. заслугоють справді на научне оброблене і є надія, що скорше чи пізнійше ті теми науково оброблені будуть!). — Попри такі праці давав він багато чисто студентських тем, як: паралеллі, оцінки критичні, загальні погляди на твори поодиноких писателів, характеристики, провідні думки у творах, і се були звичайно самі найслабші праці семінарійні. По при се лишав він однак повну свободу в виборі тем членам свого семінара, тож слухачі часто самі собі теми укладали і се були — цілком природно — самі лучші роботи, бо тоді працювалось у тій квестії, до якої почувало ся найбільше хисту і замилованя. А що жадна з праць семінарійних не мала ще вартости безвзглядної, сьому причина лежить в короткім часі, в якім звичайно працю семінарійну виготовити треба, а друге — разяча недостача відповідних помічних діл у нашій бібліотеці університетській. Єї не осмотрювано ціннійшими творами (хіба дарованими), а покійник не любив наприкратись просьбами в дирекції бібліотечній про книжки, потрібні конечно для студій над нашим язиком.

Задумавши подати тут згаданий висше витяг слів азійських, що стрічають ся у нашій мові, доповнив я його совістно, так що він представляєсь тепер можливо повним витягом з праць Miklosicha. Крім словаря, поміщеного в Записках Віденської Академії наук, уживав я ще

¹⁾ Теми граматичні про звук і = стар. о, е, ъ, ь, ѣ, про TRBT і про спосіб приказуючий в язиці староболгарскім і українскім спочивають у мене в рукописах. Свого часу читав я їх в семінари рускім. Справу граматичну про звук і обробив р. 1892. д. К. Михальчук в Київ. Стар.

його: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien. 1886⁴. Робота ся приладжена головно для ужитку земляків; знаходить ся у ній багато слів, що стрічають ся у творах наших письменників, іменно українських, і що доси не були гаразд пояснені¹). Слова, додані мною, означені одною зв'язкою; двома, назначив я ті, що при них в словари Мікльосича українсько-руського значіня не ма. Читачі, що схотілиби довідатись, якими дорогами слова азийські перейшли до нас, мусять, звичайно, заглянути до праці Мікльосича і розглянутись в просторій бібліографії, поданій ним, в томі 38 стор. 191—194. і sparsim. Мині видаєсь лише коначним навести погляди Мікльосича на дороги перениманя турецьких слів у нашу мову; висказані ним коротко в т. 34 стор. 239 і 240. В трьох ріжних часах переходили турецькі (а з ними і інші азийські) слова в словянські язики; перше: в часі єдності славянської, коли Славяне сусідували з турецькими племенами. З того періоду походило би слово „клубок“ з турецького kalpak. Древність того слова у Словян толкуєсь тим, що оно приняло вже на ґрунті словянським форму шільком словянську, навпаки, коли пізнійше живцем переняте слово „колпак“ задержало свою турецьку форму згідно з всіми, перенятими пізнійше. Я додав би, що в тім періоді перейшло до нас також багато слів на означене убраня східного і домашних давних знарядів — слова, що задержались єще у мешканців Карпат. Другий період починав би ся в другій половині сего віку, себ то від покореня словянських мешканців правого берега довшного Дунаю турецькими Болгарами; третій від сталого осідку Турків в Європі. В другім періоді діставались до нас слова турецькі через письменні твори болгарські, а ще більше з безпосередних зносин Руси з турецькими ордами чорноморськими (Печенігами, Торками, Половцями), потім Татарами; в третім головно завдяки воєнним виправам козаків в турецькі землі. Додати належить, що деяке слово турецьке перенято не безпосередно від Турків, але і від сусідних народів, як Молдаван, Румунів та Сербів.

aba (араб.)²) = груба вовняна матерія; габа, габяк.

*abanos = гебан.

*afjun = опіум.

*aga = aġa = пан.

*aġel, avel, avle, havle³) = овчарня; агел = овчарня; аул = татарська хата.

¹) Приміром в „Гайдамаках“ Шевченка виражене: „І гич не до речі!“ (гляди Словар під словом: hič, hiž!)

²) Слова, що при них походження не могу, суть турецькі.

³) Букву ġ поставлено тут місто прийнятої при транскрибованю турецьких слів букви e.

- ajger = ogier (польс.); вур, (вуря) в Угорщині (Верхр.); oger (в Гал.).
 *ajva = Quitte; айва, айвовка = Quittenbrantwein aus der Krim.
 *ajran = квасне молоко; арян = женця.
 al = кінь каштановатий; алый (рос. і укр.); аліти = червоніти.
 alaşa (півн. тур.) = хребет, тягар, кінь; лошук, лошак, лошиця, лоша.
 *allah (ар.) = Бог; галакати, гулюкати.
 alten = золото, гріш золотий; алтин = три копійки.
 *aman, éman (араб.) = охорона, милосердіє, помилованє; аман = браво,
 (уважають его словом татарским).
 almas, élmas (араб. пер. тур.) альмаз, диямант.
 anbar, ambar, hambar; амбар, ембар = клуна, шопа.
 *anisun = анїж.
 *antép = вишня; антипка = вишневий цибух.
 *antéri = спідна одїж; андарак.
 *araba = віз, тачки; гарба = віз.
 *areş = рамя, локоть; араші = дишлєві жердки.
 *arg, aręk; jar (півн.-тур.) = рів; яр, яруга; крутояр = steiles Ufer.
 argan, ogran, arkan; аркан.
 *arka = охорона; архалук.
 *arnavud = Арнаут.
 arşen = локоть; аршин.
 *atar (старобакт. і пер.) = огонь; ватра.
 *atlas (ар.) = гладкий, материя гладка; атлас.
 *ba! = ба! = freilich; бай, ба і, байдуже.
 *bagča (пер.) = огород; бакша, баштан.
 bahader, badur = хоробрий; багатир; богатир (білорус.).
 *bajer = горбок; байрак = Waldthal.
 *bakkam = rothes Färbehholz; вакан = кошенїля.
 *baklak, боклаг = начине на течі.
 *bal = мід; балмус = густа страва.
 *balaban = грубий, великий; болобан (білор.) = grosser Topf; бовван.
 *balabang (пер.) = барабан.
 *balamut (монг.) = своєвільний; баламут = говорун; крутїй.
 *balęk = балик (риба).
 *balkan, balęan = високі гори; Балкан.
 balsam (перс.) бальсам.
 balta = топір; балта, балда.
 ban (перс.) бан, сторож.
 bandira = бандера.
 *baraęk = лудель; байрак = великий пес вівчарський.

- *bari = раз; найбар = бодай.
- *barış, bargeş, bargeşek; бариш; баришівне = заплава за мливо (борошно = мука).
- **barrakan (ар.) баракан, бархан, бархат.
- *basma = друк, відбитка; басма = хустка на шию з чорного шовку; басаматий = з пасмами.
- *basgak = дань; баскак = збирач податків.
- *basma = Druck; басаман.
- *baş = голова, начальник; башка = голова; башловка = дар з добичі.
- *başmak = сандали, черевик; башмак.
- *bat = старший кривний; бадьо.
- *batman (пів.-тур.) безмó, безмін; батманъ і безмень (рос.).
- bazar = базар.
- *béd, bėj = князь, пан; бей (Тугай-бей).
- *békar (пер.) = молодець; бенькарт = Bastard.
- *békri = пияк; носити шапку на бакир (по пьяному).
- *bérek (пер.) = сукно з верблужої вовни; бурка = Art Filzmantel.
- *bibér в болг. пипер, пепер; в новогрец. піпери, пепери, у нас: перець і паприка (новогр.: *паприка*), (мадяр. *paprika*).
- *biçke, beçke = пила; бичок = Kneif.
- *bilméz = unwissend; бельмез, бевзь (Шевч.) = туман.
- *boj = висота, постава; бой-жінка.
- *bojlu = високий; боярин, болярин; литов. *bajoras*, лотиске: *bajars*.
- *bombâr, бомбар = маєвий хрущ.
- *bostan = яринний огород; баштан.
- *boz = сивий; бузьок, бузько.
- *bozdogan, topuz = палка; буздиган.
- *bozmak = зіпсути, bozuk = зіпсутий; башибозук = жовнір неправильний = *soldato irregolare*.
- bre! interj. ой бре! море! бре! (море! альб.).
- *budak, botag = кий; батіг; батог (польс.).
- buga, бугай.
- *bujumak = більшати; рости; буйати = рости, пустувати; буйний; буй-віл, буйтур.
- bulan, буланій (fâhl), кінь буланій.
- bulava, bulav (пів.-тур.) булава; булавка = шпилька.
- bundžuk = мушля, перла; бунчук. пор. *mendžuk* (пер.) *goldener Knopf auf der Fahne; verzierter Knauf einer Lanze*.
- *bur (пер.) червоножовтий; бурий.
- *burda (пів.-тур.) = мутний напій; бурда (в Галич.) = замішане. *burda* (польс.).

burgut, birkut (пів.-тур.) börköt = орел; беркут.

*burnus (ар.) = арабський плащ; бурнус (в Галич.) burnus (польс.)

*burunduk, бурундук = Sichelklee.

*buza, boza = пиво з проса; буза.

*buzage = теля; бузівок = теля, шó року не має.

*bübrék' = нирка; бубреги.

čabatan (перс.) чобіт, чоботар.

čader, čatr, čitr, šader (пер.) = шатро; чадра = заслона на лице турецьких жінок.

čaj (пер.) чай, чайник.

*čaga (ар.) чага = невільник, рабиня.

čal, чалий, сивавий.

*čalma = турбан; чалма.

*čam = сосна; чатина, чатинні ліси.

*čarak = малі риби; чабак. čerag (перс.).

*čarmak, čarul = виправа, загон; чамбул = відділ їздців, татарів або козаків, висланий на розвід.

*čartak = кізлини на даху; чертог = внутре дому.

*čekman (перс. і півн.-тур.) чекман = верхня одіж.

*ček'ič, čak'udž (пер.) = молоток; чакан, чекан, чеканити (гроші).

*ček'mén, čigmen = верхня одіж; чекман, чекмень.

*čérgé = хата, намет; джерга = вовняне покривало.

*čičék' = цьвіт; чіча, чіче.

*čifud, čifut, džühud = жид.

*čingané, čingjané = цигани.

*čiriš = клей; чириз.

čizmé = чобіт; чижми.

čoban, čuban, šuban (пер.) = пастух; чабан; чобан = начинє на молоко.

*čoha, čuk'a, čuka, čoka, džoh'a = сукно; чуга, чугай, чуганя = верхня одіж, Oberrock.

*čolan = шпихлїр; чулян.

*čorab = панчоха; чурапей = горішня одіж.

čorba, šorba = юшка; щербá = юшка з риби.

*čotura, čotra = дерев'яна фляшка; чутора (угор.-рус.) = Mundstück = часть труби, що до уст прикладаєсь.

*čubuk = чубук, цибух.

*čujén = лите желізо; чагун, чавун, чаун, чугун.

čuma = зараза; чума.

*čumak = костур; чумак = торговщик, що везе в Крим з України пшеницю, а з відтам сіль і рибу привозить.

- *čumeç (пів.-тур.) = начинє до питя; чюм, боклаг; чюм вина.
- *čuval = міх; чувал.
- *def (пер.) duff (араб.) darul (тур.) = бубен; довбуш, довбиш, добош.
- *dî (пів.-тур.) = еказати; ді (в Галичині) = причіпка до imperativ-y.
- dimi = бархан; дима, димка = Art Canevas.
- divan, диван, рада, збір.
- *divan = митовий уряд; дуванити = ділити добич; (порівн. тур. dojum = добич).
- *dolama, doľoman, doliman = сьвяточний стрій яничарів; доломан.
- *duřan = дим, тютюн; дохан, дуган, довган.
- *duman = мрака, дим; туман.
- *duran, durak = лінюх, дурень; дурак.
- *düdük = дуда, дудка.
- *dümén = керма; демено = керма.
- đuřman, душман, деспот.
- *dřamadán = Mantelsack; чемодан, чемайдан, чемайданчик = Reisetasche.
- dřéhénném (ар.) = пекло; геєнна.
- *dřübbet = юпка.
- ębrek = збанок; імбричок.
- *emir, mir = князь; мурза, татарський князь.
- *ęrgad, ęrgadlek = робітник денний; аргат, аргот = рибалка на долішнім Дніпрі; бурлак.
- ésir, jesir (ар.) = спійманий; ясир.
- *ęřtan (пів.-тур.) = штани.
- *fagfur = порцеляна; файфур, файфурка.
- féradže, férédže = рід верхнього убраня турецких женщин; фєрезия.
- férés (араб.) = ківь; fagys (польс.) фєревник = комонний.
- fęrtęna = буря; хвортуна; хуртовина; фурта (рос.).
- *féslek'én, féslijén, васильок, basilicum.
- *fęstan, fistan; фустка, хустка.
- fildřan, findřan = пугар; финджа, фїлїжанка.
- fisulia, фасоля.
- fodul, fudul, fozul (араб.) = гордий; фудульний (Федьков).
- *fuči, новогр. βουτσι = бочка.
- futa, fota (ар.) фута, фота = Schürze; запаска.
- *gajda = сошівка; гайда, гайдати; гайдар.
- göç = мандрівка номадів; кочуваги.
- h'ajdé = нуж! наперед! гайда!
- h'ajdamak = череду гнати; гайдамака (в білор.: волоцюга).
- *h'akk = право; гак = трицята часть зарібку личмана; трицята вівця.

- *harami = розбійник; гарамита = отаман розбійників (угор.).
- *hidž, hič, heč (араб.) = щось, хтось; гич = щось марного, пусте.
(Шевч. Гайд.: І гич не до речі). І гич отвита не дає = цілком не відповідає.
- *hind deķ (hind dik') = индик.
- *hintov = віз, повіз; гинтив (угор.-рус.).
- hajduk = розбійник; гайдук.
- h'ammal, h'amail (ар.) = робітник до ношення тягарів; гамалія, невільник.
- *h'aram, h'arém (ар.) гарем.
- **χakan, χan = цар; хан; старорус.: каганъ.
- *χalandžan (ар.) = рослина одна; калган = maranta galanga.
- *χan = гостиниця; хан = заїздний дім.
- *χaradž = поголовне; гарач.
- χardž = видаток; харч.
- *χarmén, χerčan = тік; гарманувати = молотити волами, що по збіжу ступають.
- *χataj, північний Китай; Китай; китайка.
- *χavjar, h'avjar, χabjar = кавяр.
- χazine, χazna = скарб; казна.
- *χersez = розбійник; харциз.
- χil'at, χel'at, χal'at (ар.) = убрane съвяточне; халат.
- *χodža, χadže (араб.) = старець, пан, учитель; ġазда, хазяїн, хазяїн, хазяйка.
- *indži = перла; жемчуг.
- isk'érlet = скарлат.
- *istanbol з εις την πόλιν (читай: іс тін полін) „in urbem“; Стамбул.
- *jarundža, jaręndže = зимове убрane; опонча, опанча.
- *jarleg = княже письмо; ярлик; ирмик = палиця пастуха.
- *jatagan = великий ніж; ятаган.
- *jéni, jéni jaņe = новий; jéničégi = свіже військо; яничари.
- *jessal(v)ul (пів.-тур.). осаул.
- *jük' = тягар; вюки.
- *kabačaj (пер.) = коротке убрane; кацабайка (в Галич.) = жіноча куртка коротка.
- *kabalét = умова; кабала = закріпощене.
- *kaban = дикий венрик; кабан.
- *kaftan, kartan = верхне убрane; кафтан.
- *kahvé (ар.) = вино, кава; кава.
- *kajd, kajda, kajdany, dual. від kajd. (ар.) = вязи; кайдани, кайди.

- *kaĵek = лодь; каюк.
- *kaĵtan, gaĵtan = шнур; ğaĵtan = пояс з вибитою цвяшками торбиною.
- *kal = чищенє металів; калений = гартований в огни.
- *kalaba = товпа; калабалик, кабалик = спір.
- *kaliba, koliba = хата; грец.: *καλύβη*; колиба.
- *kaloš = Holzprantoffel zum Überziehen bei Schmutz; колоша, ҳолошні = Nase.
- *kalpak = футряна шапка; клобук; колпак.
- *kalta = мішок; калита.
- *kaman = каман = Art Gewürz.
- *kamara, комора.
- *kamçę, kamdžę = нагай; канчук.
- *kameš, комиш = тростина; кунишник, камішник.
- *kanape, канапа.
- *kanat = крило; канат, конат = шнур.
- *kandil = лампа; кандило (старорус.) кандель, кандило (рос.).
- *kandžuga, kindžuga = ремінь на тягарі при сідлі; канчук = плетена нагайка.
- *kantar = мала узда, шнурок; кантар = узда (угор.).
- *karak, капкач = покрішка деревяна.
- *karamak = замикати; карама = мясо печене.
- *karĵan = сить; капкан = маґазин.
- *karçuk (півн.-тур.) капчук = торбина на тютюн.
- *karavul = варта, сторожа; караул, караулити.
- *karman, карман = кешеня; карайман.
- *karpur = гарбуз = диня (в Гал.: гарбуз).
- *katę = срогий; кат.
- *kavad = кабат, кабатина.
- *kavuk = шапка; каўк = мішок.
- *kavun, kaun = мельон; кавун.
- *kazak = бродяга, легко узброєний вояк; козак.
- *kazan = котел; казан.
- *keĵ = сивий; кир = жалоба.
- *keĵdža = імя села; кирджалі = волоцюги. („Кирджалі“ Федьковича).
- *keĵmeĵ = скарлат, кармазин.
- *keša, короткий; кусий, куций.
- *kešer = неплідний; кисир = вівці з породженими сьвіжо ягнятами.
- *kežan, кіш з кори; козуб.
- *košan = Schaft; качан, кочан (капусти).
- *koga, kova, kuva, kofa = ведро; куфа = велика бочка.
- *kodoš = Kuppler des eigenen Weibes; колдувати, колдунство (чари).

- *kokola = капуза монаша; ґуля (ґуцульске) = плащ, сукмана з капузою.
- *kokoros, кукуруза.
- *kolgan, калган = назва рослини.
- *kondura = черевик; кондури = чоботи з обцасами (закаблуками).
- *kontoš = рід убрания; кунтуси.
- *koruž = гітара, арфа з одною струною; кобза, кобзар.
- *kordela = звязь; кордач = шнурок.
- *koš = табор номадів, шатро; кош; кочевний.
- *koz = Trumpf, козир (козир-дівка).
- *kubur = начинє; кобур.
- *kujruk = хвіст; хоругов.
- *kukla, кукла = лялька.
- *kuladž = пригорсть; кулак.
- *kumež, kemiş = кумис.
- *kupšin = збанок; кавуш, кауш, ківш, ковшик.
- *kurkhané (пер.) = нагробний памятник, горбок; курган.
- *kušak = пояс; кушак.
- *kutas, кутас.
- *k'alak' = безобразний; каліка, калічина.
- *k'ébab = печеня з рожна; кебаб.
- **k'écé = груба вовняна материя; коц.
- *k'éfé = щітка; кефа.
- *k'émya = Damast; камка.
- *k'épénék' = плащ на дощ; кепень, кепеняк, кобеняк.
- *k'érevét = Bettgestell; кровать.
- *k'éрпиč = непалена цегла; кирпич; кирпичний чай = чай найгіршого сорта.
- *k'érvan, k'avran = каравана; каравуш; карвасар (ярмарочний словесний суд. Писк.).
- *k'ésé, k'isé = мошонка, торбина; kiesa, kieszeń, (польс.) киса (чумац.) кишень; сакви.
- *k'éstané, каштап.
- *k'ibit = склец; кибитка = шатро кочовників; накрите полотняне на возах, ἀμαξοφόρητοι ὄχοι.
- *k'ilim (пер.) килим.
- *k'ir = бруд; кереня, кериня = сьміть, бруд; баюра.
- *k'išmiš (пер.) кишнець = Koriander.
- *k'ör = Masern; кір, genit. кору = недуга.
- *k'uper (пер.) = anethum; копер, кріп (кропу).
- küren курень = хата пошита соломною; курінь = салаш, шатро.
- *k'ürté = юпка; куртий = короткий; курта, куртка.

- *gémi = корабель; гемія.
- *géréj = титул кримських ханів; (Селим-герай).
- *laden (пер.) = ладан.
- *lakérda = лакерда = eingesalzener Thunfisch.
- *lakšé, лалша = Nudeln = клюски.
- *lavut, лавута = Laute.
- *léjlek = бузьок; лилик.
- *lélla = пані; леліка.
- *lévénd (перс.) = вояк-охотник на турецьких галаярах, волоцюга; левенець, леґинь і ледінь.
- *liman, iliman = пристань, порт; лиман.
- *lülé, lula (перс.) = файка; люлька.
- *mah'rama = хусточка до носа; бахрама = шовкова матерія.
- maḡaridž (ар.) = видатки; могорич.
- *maḡzan, maḡzén, maḡaza (ар.) = магазин, гамазія.
- *mamaljuḡa = мамалиґа = Kukuruzbrei; малай, мелай.
- mamluk, memluk (ар.) = невільник; мамелюк.
- *mangęr = малий мідяний гріш; манґер.
- *masad = камінь до остреня; мусат.
- masḡara, maskara (ар.) = наруга; кпини; машкара.
- *mašlak = напій одурюючий; маслак = трутка на риби; напухлий мускул.
- *mavi = голубий; пава розмавіста = etwa „himmelblaues Pfauenweibchen“.
- méjdan, midan (ар.) = отверте місце; майдан.
- *mérak = пристрасть; мерявий = упрямий (в Угорц.).
- *mémér, мармор, мрамор.
- *mest, рід обувя; мешти.
- *meḡladež, meḡnateš, meḡnatis, маґнет.
- *minarét, ménarét (ар.) мінарет, вежа.
- *moşel = місце Мосуль; мушлин, мусулбас.
- *müfti = суддя; муфтий.
- *müséllés = вино; мусулець, мусулес = горівка з медом.
- müsülman (ар.) бісурман, бусурман.
- *müzevvir = обманець; бузовір, бусовір = єретик.
- *namat, namét, намет = шатро.
- *néft, nift, naft (пер.) нафта.
- néné = мати; неня; нанашко = хрестний батько.
- *nogaj (півн.-тур.) Ногаєць = Татарин; нагайка = tatarische Peitsche.
- *odaleḡ = одна з 50—60 наложниць султана, перша по 7 кадинах; одаліска від рум. odaliske.

- ogul = син, дитя; oglan, улан; в рос. угланъ = хлопець.
oka = турецкий фунт; око = 3 фунти.
*ordu, urdu, orde, orda = табор; орда.
*orta = середина; орта, (стадо, товна).
*otar (пів.-тур.) = стайня; отара = череда.
*ortak, ortaklek = товариш; артеля (чумакив).
*örtü = накривало; орътма в Сл. о п. Игор.
*padaš (пер.) = товариш; пайташ; padaš, paš (старопольс.).
*padīšah, padšah (пер.) = король, цїсар; падишах.
raj = часть; пай, пайка, паховати.
**pala = короткий меч; палашувати = кляти без вимірюваня, на всі боки.
palanga, паланка, загорода.
pambuk, бавовна; бумага.
*randura = гітара; бандура.
*rapuš = пантофель; папучі; папушка тютюну.
parča, barča (перс.) = кусень; парча = материя шовкова.
*paša, баша, паша.
*pehn, paħan at = широкий; бахматий.
*pirindž мосяж; бронз.
porsuk, borsuk; борсук.
*postal = пантофель; постолі.
*pulad = сталь, вістрє; булат.
raħman (араб.) = милосерний; на раħманський Великдень ad Calendas Graecas.
*raħt = Pferdegeschirz; ред (на коні).
raķe, ęraķe, arak = піт; горівка; (г)арак.
*rif, irif = локоть; риф, ряф (в Угор.).
ruba, uruba = одїж; рубашка.
*saban, saħan = плуг; сапати (рілю).
sagdak, sajdak (півн.-тур.) = сайдак, сагайдак.
*sagmak = доїти; сагмал = череда без цапів.
*sah'n, saħ'an (ар.) миска; саħан, саħан = котел, великий горщик.
*saħtian = сафїян, саħян, (саħянці).
*sajgak = антильопа, дика коза; сайґа, сайґак, сугак.
*sakka, сака = бочка.
*sakma = стежка; сакма = вузка дорога.
salaš, saladž = хата, шатро; салаш.
*samuar (татар.) = Theemaschine; самовар.
*san = поважанє; сань (старорус.) = гідність; шаноба, шанувати, пошана.

- *sandžak = списа з кінським хвостом; санджак = хоругов; намісництво, намісник.
- *sare = жовтий; sargan = коник польний; сарана, саранча.
- *sépét (пер.) = кіш; сепета = комора, сховок.
- *sérafa (пер.) = святоче убранє; сарафан.
- **sérbénd (пер.) = Korfbund, серпанок = воалька.
- *sęrga (пів.-тур.) = Ohrring; сережка, серіжка.
- serai, sera (пер.) = палата; серай.
- *soffa, sofa (ар.) софа.
- *sousar (пів.-тур.) = Zieselmaus; суслик.
- *spaka = пес; собака.
- *sukman, sokman = рід пантофлів; сукмана.
- sürna, zurna = сурма.
- *šabaš місто šadbaš (пер.) = добре! красно!; шабаш = досить!
- šabka = капелюх; шапка.
- *šah, (šeh mat, šah mat) шах, (шахи).
- šajka = човен; чайка.
- *šal (пер.) Shawl; шаль.
- *šateř = flink; шаткий = меткий.
- šejtan (ар.) шайтан; сотона.
- šékér (пер.) цукор, сахар.
- šelvar, šalvar, шаравари.
- *šeręen (пів.-тур.), шурин.
- *širdag, šerdag (пів.-тур.) = сердак.
- *šiš = рожен; шашлик; šęšęlek (пів.-тур.) = мясо на рожні печене.
- *šüphé, šifé = непевність, сумнів; шупс = мисль, шупити = змислити.
- tabar, tébér, tébr, tavar (пер.) = топір, топірець.
- tabor, tabur = християнський табор (в супротивности до ordu); табор.
- tabun, табун (диких коней).
- *tagan (пів.-тур.) = тагани.
- *taifé = громада; тафа = громадка рибаків.
- talan = добич; талан; безталанний.
- talika, taleka, telęga, віз на чотирох колах.
- tambur = інструмент музичний; тамбур = добощ, довбуш.
- *tamezlek, домаз = zu Hause gemästeter Ochse.
- *tapčan, тапчан = Schlafbank.
- *tarentas (пів.-тур.) тарантас, тарадайка.
- *taręun (пер.) Dragun, Bertram, тургун.
- *tasma = Binde, тасма.
- *tatar = Татарин; гонець; Татарин; татарка = гречка.

- *taulga, tabulga = таволга = Art Baum, spiraea.
 *tedzrév = Fasan; тетерев, тетервак, тетерець, тетерюк.
 *terazu = вага; терези (у чумаків).
 *térdzüman = товмач; драгоман.
 *tiftik = тонка вовна; тифтик = Art Wollstoff.
 *tilmadž, tilamadž, dilmadž = товмач.
 *tombaz = човно; дубас.
 torba = міх; торба.
 tovar = скот домашній; товар Hornvieh; товар = Waare. (пор. tünar = Rolle Papier.
 *tulumbaz = той, що в бубен бє; талимбаси.
 *tulb = Art Hauskleid; тулуб, тулуц, толуб = Schafpelz.
 *tulum = Schlauch; тлумок, тлумац, тломок.
 tuman, duman = мрака; туман.
 *tustagan = чарка, пугар; стакан.
 *tuz = Salz; тузлук = Salzlake.
 *tülbénd = турбан; тулпан.
 tütün, tütündzü = дим, тютюн; тютюн.
 *uđer (пів.-тур.) = чарівниця; опир, впир.
 *učkur = Hosenband; очкур.
 *uklaj (пів.-тур.) дика качка; оклія, оклій, aspūs lucidus.
 *uleifé, uléfé = платня; лефа = підкупство.
 ulus pig, племя, табор; улус = табор.
 *urkuš (пів.-тур.) = просо, ячмінь; оркиш.
 *üzüm = виноград; озюм = овоч один, родзинка.
 *vam, avam = довг; вам (угор.).
 *vataha = громада, товариство; ватага.
 vattas = пастух; ватаг, ватажко = старший пастух; провідник розбійників.
 *vézir = везир.
 *za'féran, zafran = шафран.
 *zijan = шкода; із'ян.
 *zis (пер.) = сторона, бік; зиз, зизоватий.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В АРЕШТІ.

(5 квітня — 23 червня р. 1847)

(критико-біографічний нарис)

Написав **О. Я. Кониський**.

Мало, майже нічого, не лишив нам Шевченко в своїх листах і в Записках про отей сімдесят і девять день свого віку, що так несподівано і такою вагою упали на его жите і так жорстко розбили усі надії его і звівчили усе останнє жите его. Де-не-де по Записках та по кількох листах поети пробеть ся часом кільки слів про ті тяжкі 79 день; але пробеть ся і зникне! читаєш і чуєш, що поетові не легко було згадувати ті дні; а забути про їх не можна було...

З приятелів і товаришів Тарасових, що з того-ж самого приводу опинили ся в арешті, а потім і на заслання, — ніхто не лишив нам докладних споминок з усіма подробицями про сю справу. Тільки Куліш та Костомаров по троху згадали про неї: але-ж Куліш в „Хуторній поезії“ мало споминає про Шевченка в арешті. Причина тому очевидна: сиділи вони в арешті хоч і під одним дахом, да не в одній хаті!

Костомаров лишив дві автобіографії: одну з них надруковано в книжці „Литературное Наслѣдіе“. Книжку видано без попередної цензури, а проте цілком пропущено IV главу автобіографії, де саме і була річ про арешт і заслання Костомарова і товаришів его. З другої автобіографії нашого історика, що надруковано в „Рускій Мысли“, те-ж де-що повикидано, та про Шевченка й тут не багацько.

Найважнійший материял за для житєписи Шевченка під час перебування его в арешті становлять урядові процеси а) про самого Шевченка і б) про Кирило-Методіївське брацтво. — Обидва вони досі не оголошені і лежать в архіві колишнього „III отдѣленія“. З сего материялу досі оголошено (Русск. Архивъ 1892 N 7) тільки „докладъ“ грапа Орлова — тодішнього шефа жандарів російських і голови, „трейте-отдѣленської“ юстиції та конфірмація царя Миколи I.

Памятаю я, що з початку р. 80 — київський матеріял архивний про арештованне Костомарова, Шевченка і ин. був в руках одного нашого письменника: до его вдавав ся я з листом 20/8 червня р. 1894, просячи поділити ся зі мною тими звітками з того матеріялу, які він має, принаймні сказати хоча: до кого і коли саме студент Олексій Петров подав свій донос і чи згадав він в доносі Шевченка? На превеликий жаль наш шановний письменник не пошановав мого питання хоч би тобі єдиним словом відповіді... Не получити того мого листа ему не можна було...

Професорові Московського університету Миколі Стороженкові поталанило переглянути в архиві 3-го отділ. обидва слідчі процеси. Де-які звітки з них він подав в „Кіев. Старині“, але ті звітки занадто убогі, короткі. Треба сподівати ся, що Вп. Стороженко перегодом пощедрійшає; а доки що, без тих звісток, що можна добути з київського і петербурського архивів, — в житєпису Шевченковому свѣтять великі прогалини і заповнити їх хоч по троху можна тільки анальогією; вгадуючи те, що діяло ся з Шевченком з того, що діяло ся з Кулішем та з Костомаровом. Але-ж аналогія не те що факт! та нема що робити.

Нехай той, що йтиме за мною, — заповнить прогалини фактами і полагодить мої помилки в анальогії.

I.

Арештованю Шевченка, Костомарова, Гулака і иньч. спричинив ся своїм доносом студент Київського університету Олексій Петров — людина, здаєть ся, убога матеріяльно і — певна річ — великий злидар моральний. Батько його був якимсь урядником. Мати його, вдовіючи, жила з пенсії — 100 руб., що давав їй уряд за службу її чоловіка. Кватурував сей студент опостінь з Гулаком. А в Гулаковій квартирі, як ми се вже відаємо з глави попередної нашого нарису¹⁾, вперше було висловлено про потребу організувати те товариство, що стало потім звати ся „Кирило-Методіївським Брацтвом“. Організатор товариства Костомаров признаєть ся, що ідеєю товариства він переняв ся до фанатизма і простав її скрізь, де можна було. Простали її і иньчі товариші, і між ними більш за всіх Дмитро Пильчиков²⁾. У Пильчикова — була добра освіта історична і хист поводити ся з молодими людьми. Нарешті ще горнула і вабила до його молодіж — його честна і проста вдача; жвавість і вмільсть говорити промовисто. Тим то і вплив Пильчикова на молодіж був великий.

¹⁾ Друкованій в „Зорі“ за сей (1895) рік.

²⁾ Помер у Харкові р. 1893 жовтня в 5 день.

Товариство зростало не тільки в Києві, але й по за Київом. — На Різдвяні свята р. 1846 з'їхалися до Києва заміські братчики і у вечері на перший день Різдва зібралися „колядовати“ до Гулака. Розмова переважно йшла про сподівану славянську спілку. Куліш і Савич тоді саме збиралися в дорогу за кордон в землі славянські. Савич того тільки і їхав за границю, що-б між славянами простати ідеї товариства. Звістно, в такій розмові не можна-ж було не зачепити і минулого і сучасного незвичайного тяжкого побуту України, де народня маса була зневолена і зрабована. Бесіду, певна річ, бадьорили оповідання Костомарова про події підчас Хмельниччини. Костомаров тоді саме працював коло тієї епохи.

Балакали щиро, жваво, голосно. Шевченко, своїм звичаєм, висловлював свої думки енергично, не вважаючи ні крихти на те, що вони були, як кажуть, не цензурні. Чи був між братчиками на тій „колядці“ студент Петров, чи ні, — сего запевне досі не відомо. Можна гадати, що був; бо шеф жандарів граф Орлов в своєму „докладі“ з першого слова каже, що „Петров, кватеруючи опостінь з Гулаком і довідавшись, що у Гулака збираються приятелі і міркують про справи державні, був таким метким, що спізнався з Гулаком, вдав з себе прихильника его думок і придбав собі у его такого довіря, що той розповів ему про істнуване товариства Св. Кирила і Методія і приймав на зібрання товариства“. Коли-ж на „колядці“ Петрова й не було, то, певна річ, був він за стіною у Гулака і чув все, що балакали братчики; та з того й спорудив свій донос.

З братчиків, очевидячки, нікому і в голову не впала думка, що коли не посеред їх, дак опостінь з ними сидить Юда: і вони балакали собі сміливо і щиро. А зараз по святах вони пороз'їздилися: Савич рушив за кордон; Куліш з Білозерським в Борзенщину; Куліш брався тоді з сестрою Білозерського і побравшись — Куліш рушив з жінкою за кордон, а Білозерський хотів провести їх до Варшави. Гулак поїхав до Петербургу; Навроцький — до Полтави; а Шевченко подав ся на Черниговщину. Костомаров тим часом посватав ся до своєї учениці Галини Крагелської: думка у їх була справити вінчанне і весілле зараз після великодних свят (Великдень р. 1847 був 23 березія).

Коли більшість братчиків пороз'їздила ся з Києва, Петров, мабуть і почав мірковати собі, що далі з доносом гаяти ся не можна, не яково. Він і взяв ся до своєї справи. Думкою своєю подати донос — Петров, мабуть, перш за всіх поділив ся з помічником куратора київської шкільної округи, з Михайлом Володимировичем Юзефовичем. — Куліш таки просто каже, що Петров, „маючи в руках де-які ознаки потайного

товариства політичного, подав їх Михайлу Юзефовичові¹⁾. — Кулішеві в сему разі треба дати повної віри: вони приятелювали, доки Куліш не перебрався з Києва до Петербурга; тай потім, вже вернувшись з заслання, Куліш не дурався Юзефовича. Памятаю я р. 1876 вже, коли Куліш заходився був видавати у Києві „Журналъ П. А. Кулиша“, дак сам казав міні, що заходив до Юзефовича добувати протекції. Куліш признав, що зазнав від Юзефовича великого добродійства. Вже-ж певна річ, що не кинув би він на свого приятеля і добродія таким гидким брудом, коли-б то не була щира правда. Але-ж Юзефович не прийняв від Петрова доносу, бо не можна, не зручно було, не личило єму приймати его і не личило знов виступати явним керманічем Петрова в сій справі. Який би там не був Юзефович, але-ж він був приятелем і Костомарова, був потроху і начальником его — яко професора університету; і тямив Юзефович, що не личить єму явно кермовати справою доноса на своїх приятелів, та ще таких, що з ними приятелює і губернатор кїївський Фундуклій і князі Репніни, кривняки міністра освіти грапа Уварова і иньчі значні люди. Нарешті й з боку урядового не можна було Юзефовичові явно прийняти донос Петрова, бо і в Юзефовича був свій безпосередній начальник єнорал Траскин. Таким чином і зручніш і користнійш було Михайлу Юзефовичові стати ніби узбіч і потайно кермовати рукою Петрова; тоді можна і далі посприяти пагубі своїх приятелів; вони, певна річ, вважаючи его за щирого приятеля, довірять ся єму, а він, як се і стало ся з Костомаровим, видасть їх.

Звістно, можна-б було потайно справити Петрова на стежку найпростійшу — до жандарів, але-ж в такому разі не було-б жадної заслуги Юзефовича перед начальством. Навпаки, начальство тоді бачило-б очевидний недогляд Юзефовича за університетом!... Юзефович найблизший доглядник „благонамѣренности“ університету, а в університеті тому професор, та ще й приятель его організовав з студентів потайне товариство!... Та за такий-б недогляд і Юзефовичові і Траскину випала-б страшена догана.

Таким чином простий інтерес вимагав, що-б Юзефович порадив Петрову подати донос Траскину. В сему разі — знати буде, як на долоні — заслугу Юзефовича; доказ его пильного догляду за університетом!... Петров — стає доказом доброго, „благонамѣренного“ впливу Юзефовича на молодіж!... Під его крилом зростають такі годованці, що скоро спостережуть що „неблагонамѣренное“ за товаришами, — зараз пильнують викоренити те „зілля“.

¹⁾ Хуторн. Поезизя 28.

Так Петров і зробив! Він подав донос Траскиву. Коли не помиляюся (а здається — що ні!), донос свій Петров подав 28 лютого і завів до його між иньчими і Шевченка.

В сему запевняє мене ще й те, що Київська комісія археоґр., де Шевченко був співробітником, 1-го березія зробила постанову і прирадила викинути Шевченка з комісії за те, що він „безъ всякого согласія (згоди) комісії отлучился изъ Кіева“¹⁾. Сю постанову підписали: президент комісії Писарев і професори університету Чеховський, Ставровський, Селін і Іванішов.

З другого джерела чув я, що донос Петрова прийшов до Траскина 8 березія, а 9 він був у него на опиті і затвердив свій донос. Коли так, дак тоді ще певніш те, що комісія зробила свою постанову після доносу, як кажуть „заднимъ числомъ“, а тільки датовала її 1-го березія. Я гадаю, що діло з сією постановою було так: Траскин, одержавши 28 лютого донос Петрова, зараз же поділився ним з Писаревим, що був тоді, яко керманич канцелярії енорал-губернатора Бибикова, великою силою в усіх справах адміністраційних. Писареву не до смаку було, що донос чепляє того самого Шевченка, що служить співробітником в тій комісії, де він, Писарев, головою. От він і заходився зараз же написати ту постанову, не кажучи нікому, яка властиво причина спонукає до того; а казав за мотив взяти, чисто формальну і нікчемну причину, що Шевченко виїхав з Київа без згоди комісії. Таким чином комісії не можна було зробити дорікання і нагани за недогляд. Сего тільки й треба було Писареву.

Д. Орест Левицький²⁾, не відаю з якої речи, взяв ся обороняти комісію, доводячи, що постанову комісії про Шевченка не тільки датована 1-го березія, а й дійсне зроблена в той день. Певних доказів на те — д. Левицький не дав; а, здається, ему не трудно-б було дати: ему легко можна-б було взяти з архиву енорал-губернатора певну звістку про те, якого саме дня Петров подав свій донос. Але в усякому разі — оборона д. Левницьким марна праця! вага сієї постанови не в даті, а в мотиві, а останній не перемінить ся через те єдине — чи правдиво чи не правдиво визначена дата постанови!

II.

Після доносу Петрова минув трохи чи не цілий місяць: нікого з братчиків не займали у Київі. З сего не можна не гадати, що в доносі Петрова не було таких певних фактів, що-б зараз накинути ся на людей

¹⁾ Кіев. Ст. 1882 кн. 3 стор. 608.

²⁾ Кіев. Стар. 1894, кн. 2.

з ревізіями та з арештами. Треба, значить, було потайно якось перевірити той донос і роздобути ся на факти. Треба гадати, що київська адміністрація і пильновала коло сего.

Тим часом Бибииков про донос Петрова подав звістку до „III отдѣлення“. Останнє одержало сю звістку 17 березія. Уважаючи, що тоді ні телеграфа, ні залізниці з Київа не було, можна без помилки гадати, що Бибииков послав свою звістку до столиці не пізнійш як 10 або 11 березія. „Трете отдѣление“, того-ж дня зробило ревізію у Гулака і полонило єго папери і єго самого. — Роздивившись єго папери, воно вирядило наказ до Київа зробити ревізію, арештовати і вирядити під вартою до Петербургу Костомарова, Шевченка і иньчих. Приказ сей получено у Київі не раніш 26 марта, і тільки після того дня київська адміністрація видала від себе накази справити ревізії і арешти.

Ми не маємо певних подробиць про те, як поводили ся у Київі з арештованим Шевченком, тим то подамо подробиці про Костомарова, а з них вже можна собі гадати, як поводили ся і з Шевченком. Але на сам перед треба сказати про ті остереження, які по словам декого з біографів Шевченка зроблені були єму.

У д. Чалого¹⁾ є звістка, що раз якось Шевченко, перебуваючи в Лубнях в одному веселому товаристві, перечитав кільки своїх нецензурних творів і між ними „одну сатиру“, тоб то „Сон“. Про се довідався лубенський ісправник, зараз же послав донос, Шевченка велено арештовати, і десь — хто єго знає — де саме! „на поромі трапив ся один офіцер — гусарин, кривняк подруги кн. Репніної, — грапині Дунін-Борковської, великої поклонниці Шевченкової музи; гадаючи, що в пакунку у поети є нецензурні твори, гусарин той хотів пхнути пакунок у воду, але Шевченко не дав того зробити. Тоді гусарин давав агенту поліції значні гроші за те, щоб знівечити де-що з нецензурних творів поети; але той не згодив ся, мабуть через те, що при ревізії були свідки і могли донести про те начальству“.

На мою думку — се така байка, що кожному зразу бє в вічі, яко вигадка. Тай не можна її припасовати до жадного часу. Шевченко, як відаємо вже, останнім разом був у Лубнях в лютому 1846. З того часу до арешту його минуло більш року. Не вже-ж можна гадати, що-б адміністрація, одержавши донос лубенського ісправника, більш ніж рік мовчала собі і не займала Шевченка?

Шевченка, як вже знаємо, арештовано у Київі, коли він 4 чи 5 квітня р. 1847 вертав з Седнева: правда — арештовано єго зараз — скоро пором пристав до берега; але ревізії єго пакунків не було на

¹⁾ Стор. 62.

поромі і не могло бути. Поліцейський агент тільки сочив его, значить і не відав, що там є у его в пакунку, як само Шевченко не відав, що на поромі сочить его поліція. Річ очевидна, що ні про заходи гусарина, ні про підкуп агента поліції — не може бути й речи.

Ще більш непевна і нікчемна друга звістка д. Чалого, що ніби то „коли розійшла ся по Полтавщині чутка, що Шевченка велено арештовати, дак чимало де-хто з панів, поклонників поети, вельми були стревожені, а якийсь Р—в (?), що жив біля Яготина, хотів вивезти Шевченка за кордон, ніби свою слугу, і на те їздив шукати его по панах і приїздив до Речніних.

Що київська адміністрація держата у великій тайні донос Петрова, тим паче приказ арештовати Шевченка — дак про се не варто й говорити, значить — чути про се й не можна було розповсюдитись з Києва по Полтавщині. Коли у самому Києві про неї ніхто з людей приватних не відав і навіть Костомарова до самого дня арешту ніхто не остеріг, так тим паче годї няти віри усяким острогам про Шевченка. Певна річ, що про арештованне его чутка кружала скрізь, але тоді лишень, коли він був вже в лабетах. Остерегти Шевченка, коли-б хто з його приятелів і хотів того, так зробити се можна було хіба тільки після 28 березія, себто після арештовання вже Костомарова; але-ж арешт останного відбув ся саме на великодному тиждні: можна без помилки гадати, що тоді саме не було в Києві молодих приятелів Шевченка; вони, запевне, повиїздили на великодні вакації на села. Коли-ж вони повертали до Києва, дак і самих їх — зараз арештовано. Головна річ в тому, що у Києві ніхто й не знав — де тоді саме перебував Шевченко і де його шукати.

Непевними здають ся мині і звістки, подані Білозерським¹⁾ про острогу Шевченка. Білозерський повідав нам, що коли Шевченко останнім разом виїздив з Седнева, так Андрій Лизогуб — благав його не брати з собою паперів, а лишити їх у Седневі. Шевченко-б не послухав ся і коли він під Києвом переправив ся через Дніпро на поромі, так спостеріг, що на поромі є поліція і стежить його. Тоді якийсь офіцер С—а хотів би то скинути Шевченків пакунок у воду, але Тарас не дав, говорячи „не треба! нехай беруть“. Коли-ж Шевченко і С—а вийшли з порома на берег, обох їх арештовано. — А в Борзні чув би то Білозерський (невідомо від кого), що Шевченко сам кинув у Дніпро пакунок²⁾.

Вигадка отсіх звісток — очевидна; пізнійш побачимо, що пакунок

¹⁾ Київ. Ст. 1882 кн. IX.

²⁾ *ibidem*.

Шевченка арештовано разом з ним. А коли Андрій Лизогуб і прохав Шевченка не брати своїх творів з Седнева, так певна річ, не тому, що сподівався ревізії у его, бо інакше Шевченко не повіз би з собою таких річей як „Кавказ“, або „Сон“. Не дитина-ж він був, що-б став нехтовати осторогою і бахвалити ся на поромі, говорячи: „нехай беруть“.

Одно слово: усі звістки про осторогу Шевченка — здають ся мині вигадкою, які звичайно в такому разі дуже щедро сіють і вороги й не вороги. Жадної остороги не було і не могло бути. Можливою вона була-б тільки тоді, коли-б була завчасу дійшла до Костомарова та осторога, яку хотів би то зробити ему губернатор Фундуклій.

Тоді як прийшов в Петербурга до Київа наказ арештовати Костомарова і иньч., у Київі не було єнорал-губернатора Бибікова: тим то справою мусів орудувати губернатор Фундуклій. Ревізії і арешти тоді справляла поліція серед ночі. Може й справді Фундуклій, видавши зранку накази про арештоване Костомарова і знаючи, що справа ся стане ся у ночі лишень, натякнув де-кому про те з людей сторонніх і сподівався, що вони за цілий день встигнуть остерегти Костомарова, а він улаштуєть ся, як ліпше прийняти небажаних гостей серед ночі.

Не так стало ся!

Можна не змагати ся проти думки Костомарова, що Фундуклій в п'ятницю ранком 28 березія прохав Михайла Юзефовича побачити ся з Костомаровим і переказати ему, щоб прийшов до Фундуклія і тоді-б то, з ока на око, він може-б і остеріг Костомарова. Привод покликати Костомарова був у Фундуклія добрий. Перед тим ще він дав Костомарову переглянути свою працю „Описаніє Кієва“. Юзефович і заходив до Костомарова, але не заставши его в господі, тим і вдовольнив ся. Тут не можна мені не зробити питання: чому Юзефович не доложив рук, щоб безпремінно справити бажане Фундуклія, чи тому, що справді не знав-невідав, що тієї ночі буде у Костомарова ревізія, чи, хоч і знав, та не хотів або не відважив ся натякати?

Небіжчик Дмитро Пильчиков висловлював мені свою певність, що Юзефович добре відав, на що Фундуклій кличе Костомарова, але не хотів, хоч би манівцями, натякнути Костомарову. „Юзефович, казав мені Пильчиков, тямив, що коли Костомаров довідаєть ся про неминучу у его ревізію, так зараз переховає де небудь або попалить свої папери, що доводять істнованє потайного товариства політичного, і тоді донос Петрова стане брехнею. Коли-ж вийде на впаки, так тоді Юзефович перед сторонніми людьми — знаєщими Костомарова виноватитиме останного, що не послухав ся і не пішов зараз же до Фундуклія“.

Таку думку можна справді виводити з поведження Юзефовича перед самою ревізію і зараз після неї. Опріч того — єсть і певні факти

що доводять нам, що Юзефович, зайшовши до Костомарова ранком 28 березня, запевне знав, що тієї ночі буде у Костомарова ревізія. Справити ту ревізію можна було не інакше як в притомности заступника тої інституції, де Костомаров був на службі, себ то міністерства освіти. Таким чином губернатор Фундуклій, визначивши час ревізії і арештовання Костомарова, повинен був задалегідь написати до куратора Київської округи, щоб він на той саме час впрядив свого заступника. Юзефовичови, яко помічникови куратора, не можна-ж було про се не відати. Треба додати, як побачимо низше, що Юзефович остеріг таки Костомарова, але коли вже??... остеріг зраховавши добре, що з тієї остороги Костомарову жадної користі вже бути не може, а ему Юзефовичу — поталанить вислужити ся перед своїм начальством і ціною пагуби Костомарова придбати собі новий доказ повної „благонам'ярности“ і... підступства.

Костомаров, у вечері вже почувши, що заходив Юзефович і казав, що Фундуклій кличе его до себе, гадав собі, що кличе на те, аби порадити ся з ним про „Описаніє Києва“. Сієї праці він тоді ще не встиг перечитати, через що байдуже було ему про Фундуклія; тим паче, що за два дні у его мусіло бути вінчання і весілля з Крагельською, і натурально, він був заклопотаний сією справою. Не до „Описанія Києва“ було ему!

Небавом після провідання Юзефовича прислала до Костомарова п. Заліська (в училищі її Костомаров учителював), просячи, що-б він зараз же прийшов до неї. Гадають, що Фундуклій, не сподіваючись може на Юзефовича, подав звістку Заліській, щоб вона остерегла Костомарова. На лихо собі і Україні, Микола Йванович і тут загаяв ся і пішов до Заліської вже в вечері: не заставши її в господі, не схотів дождити ся, доки вона вернеть ся, бо й на думку ему не впадало, на що кликала его Заліська!...

Безпечний і огорнений сподіваним шлюбом вернув ся він до господи і ракував з старою ненею!... Аж ось о годині одинадцятій у ночі прибігає до его Юзефович і каже: — „На вас донос зроблено! у вас буде ревізія. Коли що маєте небезпечного — зараз усе знівечить“.

Костомаров з'умив ся! швидче витяг статут товариства і хотів его нівечити. Юзефович ментом вирвав у його з рук ті папери і промовивши: „нехай вони будуть у мене“, побіг з хати. За кілька хвилин після сего в квартиру до Костомарова прийшли: губернатор Фундуклій, куратор Траскин, жандарський енорал Білоусов і поліціймейстер Голяшкин з своїми урядниками, зробили ревізію, забрали Костомарова і повели до Фундуклія.

Фундуклій покликав его до свого кабінету, дав йому цигару, потім сам вийшов з кабінету, а его там замкнув. Під замком сидів Костомаров, аж доки не приїхали: голова канцелярії єнорал-губернатора Писарев і коменданта Квївської фортеци єнорал Пинхоржевський. Тоді покликали Костомарова в залу.

Писарев взяв его на опит.

— Гулака ви знаєте? спитав він у його.

— Знаю! відповів Микола Йванович;

— А які у вас з ним стосунки?

— „Дуже добрі, приятельські“.

— „А про те він подав на вас донос III одділенію і додав при доносї ваш рукопис, статут товариства: ось і список з його. Чи можете ви дати слово чести, що не відаєте про сей рукопис?“ Костомаров о стільки знав Гулака, що був певен, що Гулак не може зробити доноса; знав, що оригінал статуту не в Гулака, а в „надежних“ руках Юзефовича; тим то, не вагаючись відповів:

— „Можу!“

— „А гляньте-ж, що отсе таке?“ З сим словом Писарев показав єму писаний власною рукою его, Костомарова, той самий статут, що взяв у його Юзефович на схованку, говорячи: „не бійтесь“.

Немов громовина та приголомшив Костомарова навіки несподіваний зрадливий вчинок Михайла Юзефовича! Костомаров зблід, затрептів, не встояв на ногах і впав на сталець!...¹⁾

Після опиту Фундуклій хотів посадити Костомарова в фортецу, доки вирядять його до Петербурга; але-ж Пинхоржевський ні за що на те не пристав і от університетського професора закинули в арештанську темну хату, чи як її звичайно називають — „кутузку“ при поліції, де перебувають арештовані волоцюги, п'яниці, дрібні злодії і взагалі ледаща з вуличного простонародя. — „Кутузка“ — звичайна річ — гідше за всякий сьмітник! се кубло бруду, блошиць, всякої нечесї і смороду. — Начальник тієї „кутузки“, одержавши серед ночі такого „гостя“, як професор, засоромив ся і зглянувшись над Костомаровим, прислав йому в „кутузку“ чисту постіль.

Другого дня приїхав туди ранком поліціймейстер Голяшкин і позволив собі нечуваним робом глумити ся з арештованого Костомарова! — „Сьогодні, каже він, здаєть ся, було призначене ваше весіле? Мабуть вам отут не так приємно перебувати, як би перебували в господї з молодю жінкою...“ та з сїм словом повернув ся і швидче пішов геть.

¹⁾ Рус. Мысль, 1885. Май.

У вечері того-ж дня (29 березія) „квартильний надзиратель“ (урядник з поліції) і два жандари повезли Костомарова до Петербурга. Проїхавши кілька миль за Київ, Костомаров зустрів студентів Андрущенка і Андрузького, що вертали ся з вакацій до Києва, розповів про свою пригоду і дав Андрузькому гроші, щоб вирядив кого будь остерегти Шевченка і Марковича. Але годі було Андрузькому се справити: бо скоро він приїхав до Києва його полонили і вирядили до Петербурга.

Всі оті подробиці з життя Костомарова я подаю через те, що таких подробиць з життя Шевченка ми не маємо і вже ніколи їх не добудемо.

А з того, як при арешті поводили ся з професором, ми можемо гадати, як поводили ся з художником з кренаків!...

Тоді, коли арештовано Костомарова, Шевченко, як відомо вже, перебував у Седневі і вернув ся до Києва 4 або 5 квітня і его з порома поліція повезла до губ. рнатора Фундуклія.

III.

Шевченко був виголений, на йому був фрак і взагалі він був одягнений, наче зібрав ся до кого з першою визитою. Фундуклій був добре знасний з Шевченком: він здивовав ся, побачивши, що він з дороги а в такому парадному убранню і спитав його:

— Чого се ви, Тарасе Григоровичу! так прибрали ся?

— „Та бачте, відповів Тарас: я поспішав до Костомарова на вінчання; він запросив мене боярином, так я ото, заким у Броварах мині перепрягали коний, поголив ся і причепурив ся; гадав, щоб з воза просто до молодого“.

— „Еге! каже Фундуклій: коли так — дак куди жених, туди й бояри“¹⁾.

Шевченка і его пакунок потрусили. З пакунку забрали у його листи до его, що писали Квітка, Куліш, Репніна і инчі; взяли вірши Чужбинського і Андрузького і чимало его власних віршів, між ними і такі, що й досі не були ще друковані, як от поема „Осика“, датована 7 березія 1847 у Седневі. Забрали портфель з малюнками. Все те і тепер гниє в архиві колишнього „III отдѣленія“ — при „дѣлѣ о свободномъ художнику Шевченкѣ“; а „дѣло“ те займає два великих томи і є в йому чимало дорогого матеріялу житєписного.

Від Фундуклія Шевченка повезли і закинули в „кутузку“. Коли саме вивезли его з Києва, нема певної звістки. Але „квартильний надзи-

¹⁾ Руск. Мысль 1885, Май.

ратель“ Гришков привіз його до Петербурга і віддав під квиток в „3 отдѣленіє“ 17 квітня, саме в день торжественний.. в день народження тодішнього престолонаступника — потім царя Олександра II. — Не може бути, щоб Гришков так довго — 12 днів — віз Шевченка: таких „злочинців“ у нас возять дуже скоро, везучи день і ніч без спочинку; значить — досить було восьми день, щоб примчати Тараса в Петербург. З сего виходить, що у Києві в „кутузці“ продержали Шевченка днів 3—4, заким вирядили його в дорогу.

Шевченко¹⁾ всю дорогу був веселим, безпечним; жартовав, сьміявся, сьпівав і поводив ся взагалі так, що на одній станції смотритель, записуючи в книжку „подорожню“, мовив, що з виду не можна і вгадати, хто з них арештований, і хто кого везе: чи Шевченко Гришкова, чи навпаки?

В Петербурзі Шевченка закинули в тюрму при 3 отд. Тут вже сидів дехто з його приятелів; а иньчих привозили після його. І таким чином до тієї тюрми, опріч Гулака, Костомарова і Шевченка позакидали: Куліша і Білозерського, арештованих в Варшаві, з закордону привезли Савича, з Полтави — Навроцького, а з Києва Посяду, Андрузського²⁾ і Марковича Опанаса. — Всі вони сиділи, звістно, нарізно і до 15 мая не бачили ся в тюрмі. Привезли до Петербурга і видавця — Олексія Петрова. Опріч арештованих трусили ще офіцерів Ашаніна і Бушена, урядника в Петербурзі Ісловина і студентів у Києві Тулуба і Варадинова³⁾.

Перші звістки. — які „III отдѣленіє“ добуло з доносу і з самого початку ревізій, налякали жандарів чимало: „справа здавала ся їм занадто важною“. Тим то головним слідчим став сам голова 3 отділення,

¹⁾ Русск. Стар. 1880, Мартъ.

²⁾ Посяда помер в листопаді 1894 в місточку Коростишіві в Київщині, де він доживав віку. Юрий Андрузський і Посяда, після процесу були по наказу царя Миколи виряжені в Казань кінчати університет, а потім повернули їх на службу — першого в Петрозаводск, а останнього в Елабугу (Вятскої губ.). Перегодом Андрузського знов закинули в острог на Соловецькому острові. Тут під час нападу англичан на Соловецький монастир в червні 1854 року Андрузський, випущений на волю з усіма острожниками, хоробро обороняв монастир. Після нападу настоятель монастиря, наш земляк — родом з Уманщини — архимандрит Олександр Павлович вдав ся до Синоду, просячи Андрузському амністії. Одначе і по смерті царя Миколи Андрузський перебував ще в острозі на острові. Подаючи до нового царя просьбу про амністия, він між иньчим писав, що він „не змагаючись проти прав монархії і самодержавної влади, думає, що в Імперії всеросійській і пановане повинно бути всеросійське, а не пановане самих тільки великоросів над усіма останніми народностями, що входять в склад Росії.“

³⁾ Русскій Архивъ, 1892 N 7.

енора і Леонтий Дубельт, під кермою і доглядом шефа жандарів, грапа Орлова. Небавом, одначе, слідчі запевнили ся, що річ не така жаклива, якою вона їм ввижала ся спершу.

Знов таки не маємо певних звісток, як слідчі поводили ся з Шевченком і мусимо знов судити по аналогії і проте подати звістки, як поводили ся з Костомаровим і Кулішом.

Скоро привезли Костомарова до III отд., зараз жандарський офіцер Шландер роздяг его, забрав його одержу, а ему дав одягти білий халат, який звичайно дають хорим у шпиталях. Через годину знов велів ему одягти ся в свою одержу і повів в кабінет до грапа Орлова. Сей побалакавши кілька хвилини, звелів відвести Костомарова в „камеру“, себ то в ту тюремну хатку, де сидів Костомаров, як і всі инчі его товариші, — самотою.

До 15 мая що дня кликали на опит до Дубельта. Дубельта і Орлова Куліш¹⁾ тарактеризує „хлопцями під сивим усом, тільки що лиха московська доля звеліла їм правити дорослими; та ще як правити! без усякого закону“. Костомаров називає Дубельта старою лисицею. Але обидва в одно слово запевняють, що на опитах Дубельт поводив ся занадто неввічливо: по грубіянськи гукав, лаяв ся останніми „площадними“, вуличними словами, тупотів ногами, загрожував карою на горло²⁾. Опріч того уживано усякої спокуси і підступства. При III отд. був таким спокусником колишній учитель В. Г. Біліньського, Михайло Максимович Попов: він, приходячи в камери до Гулака і до Костомарова, усякими заходами спокушав і влещував їх давати на опиті такі відповіді, яких бажав Дубельт, що напр. вони хотіли організувати тільки наукове товариство, таке щоб поміж Славянами простало православє і зеднанє Славян під рукою імператора російського.

Що до Шевченка, дак з споминок Костомарова знати, що Дубельт поводив ся з ним геть зневажно і на одному опиті вимовив Костомарову так: „Тай гарне-ж то було те товариство, до якого належав би і Шевченко!“

При таких заходах Дубельта і Попова не диво, що дехто з арештованих плутов ся. Напр. погрози і похвалки карою на горло з одного боку, а з другого обіцянки великої царської ласки за щирість, так вплинули на Василя Білозерського, що він „впавши на вколішки“, „зараз же признав ся в усеї і з щирим каїнем повинив ся і розповів усе про товариство“.

Слідчим — очевидна річ — треба було більш за все довести

¹⁾ Хуторна Поезия 31

²⁾ ibidem.

певними доказами, що товариство істнувало. Тим то Дубельт через Попова і спокушав Костомарова і Гулака признати, що товариство хоч істнувало, але тільки наукове. А вже яке те товариство було: чи справді наукове, чи політичне, про те розсудила-б вже сама трейтеодділенська юстиція.

Усі заходи Дубельта і Попова не довели одначе до того, чого вони бажали! Похвалки і спокуси хоч і наробили плутанини, але гірш за всіх і більш за всіх в те павутиння заплутали ся самі слідчі, та так заморочили ся, що вже й до самого кінця процесу не виплутали ся. Щирої правди ніхто з арештованих їм не сказав. Се свідчить нам „доклад“ графа Орлова царю Миколі! З плутанини того „докладу“ тільки ясно що жорстокість судлів; а що до слідства, дак в „докладу“ запевне знати тільки те, у кого з арештованих було більш енергії, терпіння, стійкості і сили волі. до кого глибше запала в серце українська ідея, хто міцнійш переняв ся єю, і хто з них не вважав можливим таїти ся з нею перед своїма інквізиторами. Перше місце займають в сему раві Шевченко і Гулак. Арештоване, утиски, приниження на опитах і всякі иньчі фізичні мордовання не спинили їх великого організму морального!

На опиті Шевченко признав ся, що він автор „Сону“, „Кавказа“ і иньч. — Він говорив слідчим, що вбачаючи страшенні утиски, гніт крепацтва і неволі на Україні, він певен, що виноват тому лиху не хто більш як не уряд. Він признав ся, що в творах своїх ужив інде гострих виразів проти самодержавя царського, але ужив того „по неразумію“. Що-ж до Кирило-Методівського брацтва, так, говорив Шевченко, він до его не належав яко братчик.

Усі останні арештовані теж свідчили, що Шевченко не належав до товариства. Слідчі, заплутавши самі себе в павутинне, гатгане їх власними павуками, мусіли поняти віри, що справді товариство складало ся тільки з трох чоловіка — Гулак, Костомаров да Білозерський, що воно істнувало лишень кілька місяців.

Таким чином Орлов з Дубельтом, впевнившись, що Шевченко не належав до товариства, процес его відокремили, звели повинувачуване на ґрунт чисто літературний і на сему вже ґрунті повинуватили его і покарали.

Під увесь час слідства Шевченко був завжді бадьорим, веселим і спокійним. Перед опитом якийсь жандар — офіцер мовив до его:

— „Господь милостивий, Тарасе Григоровичу! ви виправдितесь і от — тоді то то залунає ваша муза“.

Шевченко на те відповів.

— „Та не який же чорт усіх нас сюди заніс, коли не ся бісова муза“.

Справді журити ся і вбивати ся здавало ся нічого. Ніхто, окрім Петрова, не сказав, що Шевченко належав до потайного товариства, навпаки — усі стояли на тому, що він не належав. Петрову, очевидно, слідчі не вельми няли віри: доводи его часом показували ся чистою брехнею. Напр. він запевняв, що у кожного братчика є на тілі тавро, яке визначає належність до брацтва. Вже-ж се була-б для слідчих така певна ознака, що братчикам годі-б було не признавати ся. Тим то слідчі кожного з арештованих роздягали гольцем і пильно шукали по всему тілу вигаданого тавра і, звістно, не знаходячи его, певне, кивали тільки докірливо головами проти видавця Петрова.

Нарешті 15 мая усіх їх приведено в залу і постановлено з ока на око з Петровим. Останній стояв на тому, що таки Шевченко, Костомаров, Гулак і Савич говорили проти царя „дерзкі“ слова, ляяли його.

Звістно, ніхто в тому не признав ся. Дубельт іривтавав і постановивши Гулака око на око з Костомаровим і з Білозерським, мовив до его: — „От вони признають ся, що ви з ними і з иньч. хотіли таки організувати потайне товариство, тільки не політичне, а наукове“.

Гулак на те каже Дубельтові:

— „Дайте мені лишити ся з тим, що я й попередю сказав, що сего це було“.

Тут вже не тільки Дубельт, але й граф Орлов розлютив ся і, немов стерявшись, почав кричати і тупотіти ногами, гукаючи всякі похвалки.

Отся сцена тяжко вплинула на рахманну і полохливу вдачу Костомарова: вона його так пригнобила, що коли їх з зали повели назад в камери, так Шевченко мусів, йдучи по пліч з Костомаровим, розважати его.

— „Не жури ся Миколо! доведеть ся ще в купі жиє“.

Се були останні слова, які промовив тоді до Костомарова Шевченко, після того вони вже не бачили ся більш 10 років і слова ті були віщими словами поети.

Коли слідчі відокремили Шевченка від товариства політичного і за ним лишило ся всего „злочинства“ — самі тільки вірші, то вже-ж не можна було йому не гадати, що за вірші великого лиха не буде: нехай, закинуть на кілька місяців в тюрму, чи в хурдигу фортеці, таї годі! „висижу своє та на тому й край“, гадав він. Здаєть ся, після 15 мая его вже не брали на опит.

Сидячи в тюрмі III отд. Тарас 19 Мая побачив у вікно, що блага неня Миколи Йвановича йшла провідати в тюрмі свого дорогого одивчика. Постать і вираз тварі Титяни Петрової і всі тюремні обставини викликали з серця поети оден з найліпших його віршів:

„Весінне сонечко ховалось
 В широких хмарах веснянних.
 Гостий зачинених своїх
 Холодним чаєм наповали
 І часових¹⁾ переміяли
 Синемундірних²⁾ часових.
 І до дверей на ключ замкнутих,
 І до решотки на вікні
 Привик я трохи і мині
 Не жаль було давно одбутих,
 Давно похованих, забутих
 Моїх тяжких кровавих сліз,
 А їх чимало розлилось
 На марне поле... хоч би рута,
 А то нічого не зійшло...
 І я згадав своє село:
 Кого я там, коли покинув?
 І батько, й мати в домовині...
 І серце тяжко запеклось,
 Що нікому мене згадати.
 Дивлюсь, аж брате! твоя мати,
 Чорнійша чорної землі,
 Іде, з хреста неначе знята...
 Молю ся, Господи! молюсь,
 Хвалить Тебе не перестану,
 Що я ні з ким не поділю
 Мою тюрму, мої кайдани...“

„Правителям імперії р. 1847, каже Куліш, здавали ся занадто злочинними Тарасові твори не тільки своїм змістом і ідеями, не тільки тими добутками, до яких може прийти громада, читаючи ті твори, але — головна річ — сама думка, самий тільки замір поети писати такі вірші, як „Сон“. Граф Орлов міркував собі так: „Шевченко повинен до віку носити в своєму серці благоговійне почуте до царської родини, бо вона викупила його з крпацтва; а він, нлтомісьць, писав мовою українською найбаламутнійші вірші, та ще й плакав ся в них, що Україна, ніби то, придавлена і тяжко бідує! Він голосить в своїх творах про славу уряду гетьманського, про минулу волю козацтва, або неймовірно по грубянськи

¹⁾ Часовий — вартовий.

²⁾ Жандари російські носять уніформи синьої барви.

вливає покліп і жовчу на царську родину, забуваючи, що вона йому стала добродіями¹⁾).

Добродійство отсе досі річ вельми темна: принаймні сам Шевченко в „Записках“ своїх називає его „дурною байкою“ і каже, що „бездушному сатрапові і прибічникові царя (себ те шефу жандарів) привиділо ся, що мене викуплено з крпацтва і виховано коштом царя“. Одначе Орлов з Дубельтом, стоячи на такому хисткому ґрунті, на ґрунті помсти за „невдячність Шевченка за добродійство“, шукали иньчих ще мотивів, щоб їми прикрити наготу помсти, і от граф Орлов в „докладі“ своєму, скомпонованому — певна річ — Дубельтом і датованому 26 мая, доводить цареві, що „Шевченко між своїма приятелями придбав собі славу знаменитого письменника українського; тим то вірші его двічі шкодливі і небезпечні. З любленими віршами можна було посяяти ся, а потім і закоренити ся по Україні думці про ніби бутне раювання України за часів гетьманів; про щастє вернути ся до тих часів і про можливість Україні стати державою окремою. Уважаючи на незвичайно непомірне шанування Українцями Шевченка особисто і его творів, графові Орлову здавало ся спершу, що Шевченко поміж „Україно-Славянистів“ став, коли не активним діячем, так зброєю, з якої вони гадали користувати ся в своїх замірах; одначе-ж, доводив далі шеф жандарів, заміри ті не були так значними, якими здавали ся вони з першого погляду, і вся справа свідчить, що Шевченко до Україно-Славянського товариства не належав, а діяв собі окремо, під впливом власної посповинности. Отже уважаючи на баламутний дух Шевченкових творів і на те, що грубіянство в них переходить за всякі межі, і треба, каже Орлов, признати Шевченка за одного з важних злочинців¹⁾).

Вжеж коли злочинець, то треба прибрати про його і відповідну кару. Орлов і Дубельт не шукали такої кари ні в законах статуту карного, ні в кодексі найпростійшої справедливости, а шукали і знайшли в звичаях з того часу да в особистій уподобі.

Річ запевне не відома, з чого вони запевнили ся, що природа наділила Шевченка міцним здоровєм!.. але отсе саме стало про них єдиною основою, єдиним ґрунтом на те, щоб прибрати задля Шевченка таку кару: „завдати его „рядовим“ (звичайним) салдатом до війська окремого оренбурського корпусу з правом вислуги і наказати військовому начальству, щоб воно найпильніше стерегло і доглядало, щоб з під Шевченкового пера ні в якому разі не виходило баламутних і пашквильних творів“.

Імператор Микола I, пристаючи на таку — о пораду, в конфірмації

¹⁾ Русск. Арх. 1892 N 7.

своїй 28 Мая додав: „під найпильніший догляд, заборонивши писати і малювати“.

Царський присуд висловлено на другий день Шевченкови і його товаришам. Усіх їх велено позасилати по різних великоруських містах, але oprіч заслання Гулака засужено на три роки в хурдигу в Шлісельбург; Костомарова на один рік в фортецю і т. д., а видавця Петрова цар велів записати на службу в III отд. і видати йому на урядову одежу 500; матері-ж єго подвоїти пенсію і замість 100 карбов. давати 200 річно¹⁾.

Отакій незвичайно жорстокий присуд Шевченко, як розповів Костомаров, вислухав нестеменно спокійно і мовив, що почуває, що заробив на таку кару і признає справедливость царської волі²⁾.

Жадної причини нема не няти віри Костомарову, але не можна гадати, щоб Костомаров вимовив ті слова не інакше, як не іронично. Бо чи тож таки можна брати Шевченкову відповідь за „чисту монету?“ Шевченко не сподівав ся, таї не було жадної причини сподівати ся йому на такий присуд. А почувши таку люту кару, не тільки людина з такою перенятливою вдачею, яка була у Шевченка, а хочби й чоловік з рыбакою кровю, так би здрігнув і не зівстав ся-б спокійним. І „спокій“ Шевченка не був спокоєм духа незбентеженого; був то не „спокій“, а німа приголомшенность душі і всего організма несподівано, зненацька придавленого до землі присудом лютої кари. — Відповідь Шевченка, що він почуває, що заробив на таку кару і признає справедливость волі царської, треба брати, яко відповідь просто несвідому, автоматичну і вона стає перед нами тільки новим доказом того, як не по людськи, як не тактовно навіть, поводив ся з Шевченком Дубельт, чи хто иньчий той, хто оголошував перед ним царів присуд. За тими обставинами, за якими перебував тоді Шевченко, иньчої відповіди не можна було від єго і сподівати ся. Найпростійша гуманність вимагала не питати: чи задоволений він присудом, чи ні? Таке питання можливе тільки в суді, коли оголошують присуд, на який можлива апеляция, чи касация; а тут про се й речи не могло бути!... Поміркуймо тільки, що зробили-б Шевченкови, коли-б він щиро вимовив свою думку про присуд єму такої тяжкої кари? коли-б він волю цареву назвав несправедливою?

Що саме було у поети на серці і на душі в ту годину, коли він почув свою долю — легко вгадати вже з самого того, що він висловив в своїх „Записках“ про сей присуд і про кару тоді вже, як спокутовав свій „гріх“. — Ось як ціновав Шевченко справедливость присуду:

¹⁾ Русск. Арх. 1892 N 7.

²⁾ Рус. Стар. 1880 Март.

„скільки памятаю себе, коли я був ще дитиною, мене салдати не вабили, як се буває звичайно з дїтьми. А коли почав я приходити в ті літа, коли вже розумієш справи, так у мене прокинуло ся не переможене гидованє до „христоролюбиваго воинства“. Гидованє моє більшало відповідно тому, як більшали мої відносини до людей з отого „христоролюбиваго“ стану. Гидованє зростало у мене до нудоти. І треба-ж було облєсливій долї моїй так уразливо, з такою злістю поглушити ся з мене: взяла вона тай кинула мене в найсмердючу гущу отого „христоролюбиваго“ стану. Коли-б я був душогубом, кровопивцем, то й тоді не можна-б було приміркувати задля мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до війська. А до всего того менї ще й малювати заборонили і відняли у мене найблагороднійшу частину житя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся-б виректи такого холодного присуду нєлюдського. А бездушні справники справили його огидливо до останньої ниточки. Август поганин, засилаючи Назона до хижих Готів, не заборонив йому писати і малювати; а християнин Микола заборонив менї і те й друге. Обидва деспоти, але один з них християнин ХІХ віку. Рєспубліка Флорентинська, напів хижа, розбісована християнка середних віків — і вона, все таки, не поводила ся так з своїма непокірливими горожанами — з Дантом, Альфьєри¹⁾).

Є у Шевченка вірші, написані на другий день після того, як висловлено єму долю, присужену царем, і в тих віршах читаємо:

„Мужика й шинкаря,
Сироту, кобзаря...
Присьпівує, старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мине і царя.
І мене не мине,
На чужині зігне,
За решоткою задавить...“²⁾

Хто глибше заирне в отєї вірші, хто вирозуміє думку їх, дух їх, та порівняє до наведеної виписки з „Записок“, тому ясно стане, яке почутє переняло душу і серце поети в ту хвилину, коли він довідав ся, на яку люту кару єго засужено.

Варто, одначе, спинити ся трохи та обміркувати: чи не збільшує Шевченко лиходійної сторони присуду?...

Цілком річ не можлива розглянути і обміркувати присуд з погляду права і закона! Перш завсе бачимо, що в „докладї“ царю шефа

¹⁾ Записки стор. 18 і 19.

²⁾ Кобзар Т. І. стор. 216.

жандарів ніже єдиним словом не згадано жадного § якого будь статуту карного! немов в Росії його й нема зовсім. А тим часом коли організовано в Росії інституцію жандарів, так попередку її виправдували тим, щоб жандари, найпаче шеф їх, були „доглядачами законности...“ Не здаючись на жаден закон, „доклад“ цілком знехтовав ґрунтовний закон російський, що запевняє усіх Росиян в тому, що ні в кого не можна одібрати принадлежних ему прав горожанських інакше як судовим присудом і за вчинок, певне злочинний і певне доведений. Тим часом бачимо, що Шевченка суд не судив; вчинок єго — яко злочинний не був кваліфікований судом і припасований до відповідного ему карного закону; права горожанські відібрано у Шевченка без суду! На мотиви, які-б хоч трохи виправдували положену кару, „доклад“ зовсім убогий. Єдиним мотивом такої суворой кари, стоїть „невдячність“ за добродійство, не доведене певними фактами. Мотивом — щоб повернути Шевченка в салдати стоїть тільки — міцне єго здорове... Зауважмо, що Шевченко не був свідомим обовязку тієї вдячності, яку вимагає від його „доклад“; самого факта викупу і виховання його коштом царя він не признавав, і називає се вигадкою царських прибічників, „вигаданою вже на конфірмації“.

Далі бачимо, що за вчинок покарано Шевченка чотирма карами: заслане без термину, салдатчина, заборона писати, заборона мальовати. На скільки отєї чотире кари були люто тяжкими задля поети художника, якими невимовно тяжкими стражданнями вони пекли його десять років, про се буде бесіда в другому нарисі; а тепер нагадаємо слова Куліша про кари, положені на Шевченка. „Правителям імперії р. 1847 здавало ся ділом дрібним запроторити в російську преісподню мужичу дитину, що писала вірші не звать якою мовою. Тепер отся дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна, і як усе чесне, благородне, усе високе умом в Росії іде слідом Пушкіна, так усе, що є істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка. Обидва поети обдаровані великими дарами природи; Шевченко ще більшим ніж Пушкін. Коли-б судді Шевченкові знали своє стійло і не мішали ся у такі речі, яких їм не дано розуміти, тоді-б скрізь те серце, що засвітило ся спасенною думкою — спокуювати гріх щербатої долі Тарасової, не пройшов би гострий меч“.

Виходить, що заборона Шевченкови писати не дала не тільки Україні, Славянщині, але й цілому світові, покористовати ся тими великими дарами, що природа наділила Шевченкови. Хто зна! до якого-б високого ступня загально людських ідій розвив ся-б Шевченків талант і в які високохудожественні форми він би вилив ся! Ті, що карали Шевченка заборonoю писати, добре тямилі, що і до чого вони діяли, і мині

не можна згодити ся з Кулішевою думкою, що вони вважали дрібним ділом так саме покарати поету. Заборону писати вони виправдували тими „пашквильними“ творами, якими, як і „доклад“ признає, Шевченко надбав собі високої слави і незвичайної поваги. От їм і йшло про те саме, що-б звів ечити перш за все не „злочинця“, а поету, народного пророка!... І таку кару граф Орлов вважає „милосердю!“ Він вдає, що уважає на молодий вік арештованих, на „моральну попованність“ Шевченка, яку треба „полагодити“; уважає „що бажання царя завжди простують до милосердя“, тим то він і приражує цареві покарати „милосердо“: засланням, салдатчиною і заборною писати!...

Кара четверта — заборона малювати, — положена без поради Орлова і без мотивів: її нічим, нічим не можна умотивувати. Шевченко кілька разів свідчить і в записках і в листах, що він ніколи нічого не малював такого, що-б простовало проти уряду, або що; а тим часом, бачитимемо, що отся — остання кара була найбільш тяжкою задля художника.

Коли в „правосудії“ III „отдѣленія“ треба шукати якої доброї сторони, так се та, що воно, нехтуючи усякий закон, справляло свій суд і присуд дуже швидко. За два місяці воно справило над арештованими братчиками і слідство, і суд і виконало присуд. 29 Мая вичитали Шевченкови присуд, а 30 мая повезли Тараса до військового уряду, щоб випровадив його до „преісподньої“. — Костомаров, стоячи біля вікна своєї келії тюрмної, бачив, як вартові вивели Тараса на двір і посадовили на бричку. Сідаючи, Тарас Григорович підвів голову і глянувши на вікна тюрми, побачив Костомарова, зняв шапку, усміхнув ся і привітно поклонив ся йому.

Знаємо вже, яке сердешне, щире глибоке лихо гризло Тараса за долю свого друга Миколи і його нені. Непомірно більша гризота обгорнула его душу, коли він з присуду довідав ся, яку кару наложено Костомарову і Кулішу. В листі до княжни Репніної, писаному вже в Орська 24 жовтня р. 1847, Шевченко каже: „Я все таки вважаю себе щасливим, коли прирівнати до Куліша і до Костомарова: у першого прекрасна жінка молода; в останнього горопашна блага нена старенька, і я не тямлю, за яке злочинство вони так страшенно покарані...“¹⁾.

IV.

Військовий уряд не гаяв ся справити царську волю. Вдагли генія нашого слова в салдацьку шинелю!... Військовий міністер, граф Адлерберг,

¹⁾ Київ. Стар. 1893 Февраль.

велів фельд-егерові Видлерови відвезти Шевченка до Оренбурга і віддати начальникові Оренбурського війська еноралові Обручову.

Видлер 2/14 червня повів Шевченка. А 9/21 червня¹⁾ о годині 11 вночі він був вже в Оренбурзі. З сего цікаво вивести, з яким поспіхом Видлер мчав Шевченка. З Петербурга до Москви тоді була вже залізниця. Коли гадати, що до Москви вони їхали залізницею, так отсю путь вони переїхали за 1/2 доби; бо тоді поїзди ходили не вельми швидко. Але чи не певнійше було-б гадати, що Видлер з самого Петербурга поїхав кіньми? — Відома річ, що „державних злочинців“ коли й кіньми везуть, так біжать день і ніч, біжать, зупиняючись тільки на такий час, якого треба, щоб перепрягти коний. Тому, хто везе такого „злочинця“, пильно наказують їхати „безостановчно“. Про спочин в наказі нема й речі: їсти, пити, спочивати мусить „злочинець“ на возі. А коли в дорозі де він занедужає, так той проводир-доглядник, що везе його, мусить спинити ся тільки в губернському місті на те, щоб спитати урядового лікаря: чи дальша дорога не загрожує життю „злочинця?“ Скоро лікар скаже, що дальша дорога його не вморить, гонець повинен везти його далі, не вважаючи на недугу. Гонцєви даєть ся право навіть застрілити „злочинця“, коли-б останній заходив ся тікати...

З Петербурга до Оренбурга 2110 верстов²⁾. Значить Видлер що дня перебігав більш 250 верстов! От як пильно треба було Шевченка в Оренбурзі!

Згадуючи через 10 років про отсю подорож, Шевченко, коли вже вертав ся з заслання, записав в своєму журналі:³⁾ „в друге переїзжаю я через Сібирське і в друге не пайдить мині подивити ся на пам'ятник Карамзину. Першим разом р. 1847 мене перевезли через Сібирськ. Тоді було не до пам'ятника. Тоді я ледві встиг пообідати. Тоді мене вельми на щось треба було в Оренбурзі. Тим то фельд-егер не дрівав і перегнавши в дорозі тільки одну поштову коняку, на восьмий день привіз мене в Оренбург“.

Начальство оренбурського війська теж „не дримало“. Начальник корпусу Обручов дав 10 червня N 25⁴⁾ приказ начальникові 23-тої пішої дивизії, щоб колишнього („бывшаго“) художника С.-Петербурської академії художеств Тараса Шевченка, обвиноваченого і покараного за те, що мовою українською писав вірші баламутного і найнахабнішого змісту, зареєстровати „рядовим“ салдатом і тримати його під найпильнішим доглядом, забороняючи йому писати і мальовати.

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1886 N 1 стор. 159.

²⁾ Верства на 25 сажнів більша за кілометр.

³⁾ Записки — 9 вересня 1857.

⁴⁾ Русск. Стар. 1891 Май, стор. 438.

Оренбург був тоді містом новим ще, невеличким, ключем, з якого культура російська йшла на схід, в Середню Азію. Властиво се був військовий осередок, „двері“, з яких „птенцы гнѣзда Петрова“ вилітали на Киргизів і иньчих вольних тубольців. Разом з тим Оренбург був і містом заслання. Більш за все закидали сюди Поляків. Нарешті Оренбург був і пунктом комерції, яку справляла Росія з Середньою Азією. Через се тут була таможенна комора і комісія. А через все отсе в Оренбурзі трапляло ся чи мало осьвічених людей, що по волі, чи по неволі, чи сьвідомо, чи не сьвідомо йшли служити обрусенню. Між такими перш за все поміtimo Українців — Федора Лазаревського та Сергія Левицького, обидва вони служили в таможні.

Не скажу від кого і яким вже робом Лазаревський довідав ся, що Шевченка привезено до Оренбурга. Між військовими урядниками був у Лазаревського приятель — людина, очевидно, добра — поковник Матвієв. Через його Лазаревський достав дозвіл побачити ся з Шевченком (вони доі не були знаємі) і прохав його чим тільки можна полегшити гірку долю поети.

— „Добре! мовив Матвієв: зробимо усе, що тільки можна“.

Тоді Лазаревський пішов до військової казарми провідати Шевченка.

Тарас лежав - на „нарах“ (ніби ліжко); опріч сорочки і штанів з грубого полотна на йому нічого не було. Поета уважно читав біблію, що виблагав собі у начальства ще в Петербурській тюрмі, де опріч біблії узникам нічого не давали читати.

Шевченко не знав Лазаревського, та може чи й чув про його. До того-ж у його був вже гіркий досьвід, що не радив йому щиро і довірливо вітати з першого разу кожного нового знаємого. Просидівши трохи не два місяці в тюрмі в Петербурзі, він, певна річ, тямив як часом спокушають такі підступники, як напр. згаданий в горі Попов. Зовсім натурально було йому стеретти ся, бути обережним з людьми невідомими йому, та ще в далекій чужині, — в казармі. Тим то він вельми здержливо повітав Лазаревського. Але-ж! скоро почув він з уст Лазаревського рідну мову, скоро помітив, що на очах у Лазаревського тремтять слъози, уся твар диге щирою прихильністю, душа поети зараз відчинила навстеж двері до своєї „сьвятої сьвятих“ і перекинувшись кількома словами, Тарас з першого-ж разу сприятелив ся з Лазаревським, як колись у Києві з Костомаровим.

Матвієв не загаєв ся показати свою прихильність до долі салдата-поети і вже-ж нічийому більш, як не його впливу треба дяковати за те, що того-ж дня не заборонено було Тарасови піти у вечері до Лазаревського. Таким чином Тарас Григорович, трохи що не три місяці після виїзду з Седнева від Лизогуба, тепер вперше опинив ся не під арештом,

не під доглядом вартових; вперше після такого довгого часу, почув рідне щире слово серед ширих земляків, і можна стало єму коли не відпочити душею і серцем, то хоча болящі рани їх скропити тією росю спочутя щирого, що хоч не загоїть рани, так принаймні заціпить, вгамує на якусь часиночку тяжкий біль. Вечер той у Лазаревського був Тарасови тим дрібним маленьким дощиком, що в спеку серед степу оживлює рослину.

З того дня і до виїзду з Оренбурга до Орська Тарас що дня бував у Лазаревського. Тут збирали ся земляки і не земляки, поклонники Тарасової музи і де-хто, як от Сергій Левицький зробили ся ширими приятелями єго і адентами ідей, висловлених в творах поети. Нові приятелі захочили ся були — чи не можна-б — яким будь робом, прихилити вночала Обручова, що-б не засидав Шевченка далі, а лишив єго в Оренбурзі. Але в сему разі їм не поталанило, і небавом військово начальство вирядило єго геть-геть в степ Киргизів до Орська, де ще гірш, ще реальнійш повинно було наступити і наступило некельне мордованне Шевченка салдацьким житєм в казармі смердячій. — Усе те, що досі перетерпів Шевченко, було тільки квіточками, як прирівняти до того, що ждало його далі в степу киргизському.

Начальник 23-ї дивізії призначив Шевченкови службу в п'ятому баталіоні, що перебував в Орську. Приказ про се видано 23 червня, і тільки з того дня стали уважати Шевченка на „дійствительной“ службі. Вже-ж не ранійш того дня і виражено його на службу до Орська.

Таким чином військові справники царської волі р. 1847 червня в 23 день справили похорони „свободнаго“ художника і поети Тараса Григоровича Шевченка, похоронивши його і його музу в могилі — казармі, і там замість його породили вони „рядоваго 2-й роты 5 баталіона 23-й пѣхотной дивизіи Оренбургскаго отдѣльнаго корпуса Тараса Шевченка...“

І так в той тяжкий день 23 червня — геній нашого слова, краса, слава і гордощі не тільки України, а всего славянського народу, всего цивілізованого світу став безправним салдатом!... Без всякого законного суду у громадянина, у художника, у поети одібрані не тільки горожанські права, але право людське, придбане освітою і працею, прирочені права чоловіка — писати і малювати.

23 червня Шевченко став безправним; з того дня не тільки офіцер, не тільки фельдфебель темний, навіть паний салдат „дядька“ міг своєю брудною рукою бити благородну твар великого поета „нового великого славянського письменства“, бити і зневажно глумити ся і мордовати муштрою ізбранного Богом найкращого сина нашої прекрасної України.

Яке-ж почуте повинно було в серці і в душі у Тараса викликати отсе нове „народження?“, які думки повинні були переняті і охмарити увесь його організм духовий і моральний!... Не трудно вгадати!... Шевна річ — почуте гірше і важше, ніж те, яке-б обгорнуло чоловіка вповні свідомого і дужого всіма сторонами свого організму, коли-б його зне-нацька силошці закинули і забили в холодну, тісну і темну труну! Там би чоловік не довго-б мордовав ся, він би небавом задушив ся, а Тарас мусів мордовати ся, душити ся в широкій труні — казармі повагом впродовж цілих десяти років! Мусів він в тяжких стражданнях і фізичних і моральних проквільно вмірати!

„Але-ж, каже Шевченко в своєму журналі: не зробять з мене салдата, сказав я собі на думці і не зробили“. Так, але яких тяжких мук зазнав поета, доки силковали ся зробити з його „бравого солдата“ — про се буде річ далі; а на сам кінець отсею нарисом скажемо тільки от що:

Кажуть, говорять, що чоловік може до всего привичаїти ся, до всего звикти опріч хіба самої тільки тюрми. А я додаю: коли чоловік не може привикнути до тюрми, так тим паче не можна йому привикнути до заслання без терміну. Таке заслання гірше, важше усякої тюрми; воно повсяк-час мордує і дрочить чоловіка. В тюрмі можлива самотність; чоловікові можна, ніхто йому не перешкоджує зазирнути на дно своєї душі, ширяти неокрасними думками, впивати ся мріями і хоч одну хвилину спочити в царстві своїх ідеалів. А в казармі все отсе річ цілком не можлива; товариство не дасть сего робити. Саме заслання без салдатчини, отаке яке постигло Куліша, Костомарова і иньч. і то вже кара тяжка, бо воно переломлює у чоловіка усі обставини, переменяє побут материяльний і соціяльно-моральний. Тяжко було Костомарову покинути Україну і свою любу молоду Крагельську, та замість дорогої йому катедри в університеті у Києві просидіти цілий рік в острозі в Петербурзі, а потім опинити ся в Саратові і працювати в гурті сіпак в канцелярії. Тяжко було і Кулішеві, замість подорожі за кордон задля освіти, тяжко було попрощати ся з надією сісти на професорській катедрі, і простовати в Тулу. Але-ж їм стежка до світу, до освіченого товариства не була зовсім загорожена, не перекопано її! Їх не закидали в смердячу казарму між пняних, темних і пригнічених салдатів під безупинний догляд темного, часом і п'яного „дядьки“. Їх не неволили товаришувати з п'яницями, з злодіями, з варнаками. Їх не мордовали нікчемною солдацькою їжею, одежею, рушницею і щоденною осоружною муштрою.

Іньча річ Шевченко! З берегів красюка-Дніпра; з старезного Києва; з меланхолічно-прекрасної природи України дорогої его перекинули на берег „сухорлявої, одноманітної“ річки-калюжи Ори, в голу

пустелю до невеличкого, військового, на пів дикого міста Орська і тут закинули в смердячу тюрму-казарму... Тут усе, чисто усе було Шевченкови чужою чуженицею гіркою, тяжкою, непривітною. Замість ясно-голубого неба України — „небо не вмите“; замість зелених, розкішних степів українських — голий, рудий степ киргизський!.. Далі замість світлих світлиць Тарновського, Репніних, Лизогуба і иньч., поет-художник опинився в темній казармі!.. Замість високо-освітченого, гуманного та щиро-приятного товариства таких Українців як Костомаров, Пильчиков, Гулак, Маркович, Лизогуби, Репніни, поета-художника силоміць зневолили товаришувати з темними жовнірами, з паничами офіцерами... Замість сподіваної катедри в університеті, де Тарас навчав би освічену молодіж малярству, його зневолили учити ся у п'яного „дядька“ військової муштрі і „вытягивать носокъ!..“ Ясні мрії про блискучу надію на академію художеств у Києві заступила темна, густа хмара безнадійности жадливої!.. Замість книжки і поезії — муштра з військовими артикулами, замість пензля художника — рушниця жовніра!.. і в загалі замість світу — тьма і тьма, неволя і пригнобленность духа... Тяжко й подумати! а яково-же то було Шевченкови усе отсе лихо перетерпіти, проковтнути?!

Підемо і ми за ним до Орська, подивити ся як там він тягне своє велико-мучениче жите.

О. Я. Кониський.

MISCELLANEA.

Чи „Домамири“, чи „Домажири“?

Денес Зубрицкий (гл. „Исторія древняго галичско-русскаго княжества“ ч. III стор. 138) справляє місце в літописи Ипатській: „Ростиславъ... поїде на Галичъ и пришедъ ко печерѣ Домамири“ на „пришедъ ко печерѣ Домажири“, приводячи, що в околиці Львівській єсть село „Домажир“, а в доколичній горбовині суть більші печери. Дійсно в околиці Янівській коло Львова єсть село Домажир¹⁾, а близько лежить село Страч (в книжках: Страдче), де єсть велика печера, про котру люд тамошний розказує, що раз підчас нападу татарского люд християньскій в значнім числі був укритъ в тій печері, та люті Татари викрили їх сховище а не можучи люду з печери вигнати, перед входом печери розгнітали сильний огонь так, що дим, втиснувши ся в нутро печери, задусив всіх людей, що там були поховали ся. Звідтиля — по розказу тамошних старих людей — і прозвано того місце „Страч“, що, мов, багато люда страчено.

Исправка Зубрицкого, хоть спершу видає ся імовірною, таки єсть довільна і насуває сумніви. Іменно в повіті Тернопільскім єсть сельце зване „Домажиричі“, що належить яко дочерне до парохії „Довжанка“. Надто стрічаємо в літописи намененій окрім згадки про печеру Домамирю (гл. „Літопись по Ипатскому списку“ вид. 1871 р. в Петербурзі, на стор. 527 р. 6749 (1241): „Ростиславъ же одинако не престаше о злобѣ своей, но вои собравъ и Володислава невѣрнаго, поїде на Галичъ; и пришедъ ко Печерѣ Домамири“) ще двічі подібну назву.

¹⁾ В тій же літоп. під р. 1240 згадує ся Лазорь Домажирѣчь, „беззаконникъ от племени смерды“. В „Устав-і“ новгородского князя Святослава 1137 р. згадує ся „Домажиричъ изъ Опъга“, котрий був, відай, збирачем податків на князя — cf. староруск. „доможирьць = домочадыць, *οἰχοεργής*, vernaculus.

І так на стор. 496 під р. 6732 (1224): „а выгонци Галичкыя придоша по Днѣпру и вьидоша въ море; бѣ бо лодей тысяща, и вьидоша во Днѣпръ и возведоша пороги и сташа у рѣкы Харьтицѣ на броду у протолчи, бѣ бо с ними Домамѣричь Юрьгій и Держикрай Володиславичь“. Відтак дальше: „Онѣмъ же отшедшимъ, Юрьги же имъ сказываше, яко стрѣлци суть, инии же молвахуть, яко про простые людие суть, пуще и Половецъ. Юрьги же Домамиричь молвяхеть: ратници суть и добрая вои“. Трудно припустити, щоби так значна похибка (м місто ж) вкрала ся в літопись аж три рази, тим більше що назва „Домаморичі“ удержалась в Галичині до днешного дня.

Після вістки листовно уділеної мені вп. о. Петром Білинським, парохом Довжанки, говорять тамошні селяни: „іду до Домаморич“, „бувем в Домаморичих“. Домаморичі селяни мають трохи інакшу вдачу, ніж Довжаненкі, інакше носяг ся, а і говор у них інакший; кажуть: телѣ, лошѣк, шѣпка (шы́пка), місто загально в Тернопільщині уживаного слова „сіножать“ говорять „левада“ (зр. старосл. ливада, новогр. λιβάδιον) і т. и. По думці о. Білинського єсть приселок Домаморичі відай пізнійшою кольонією.

Дуже займавим було би се розслідити, чи і де єсть яка печера Домамиря або яке урочище Домаморичке. Також випадалоби поглядати, чи чуть фамилії „Домамирич“, „Домамирович“, „Домаморичий“. Поки що, думаю, місце в літописи „къ печерѣ Домамири“ слідує полишити без поправки предложені пок. Зубрицким.

I. B.

Запись руська 1473 р. Документи галицькі з в. XIV—XV, писані руською мовою, досі відомі в такім малім числі, що й порахувати; тому кожна находка заслугує уваги. Отже уважаю вартим подати до відомости загальної запис з р. 1473 на дворище при р. Сукелі, коло с. Задеревич, що надав дідич задеревичкий Данило Дамбогович (може й Далибогович?), якомусь Шандрови з обовязком служби військової; свідками виступакть сусідні шляхтичи, папи — Татомир з Балич¹⁾; Івашко з Голешова, Марко з Ляховець і ватаман ляховецький Самодержа; всі згадані села існують і досі під тими своїми назвищами, між Болевим і Жидачевом; Задеревич лежить на правім боці Сукеля, Шандрове дворище мало бути по лівій, в сторону Стрия. Цікаве в сім наданню особливе обовязок військової служби — трома стрільцями.

¹⁾ Thatumirovicz Georgius de Balicze виступав в актах галицьких під р 1453 — Akta gr. i ziem. XII Nr. 256.

Документ сей, privilegium antiquissimum, cum sigillo pensili, ruthenico idiomate in pergamenno scriptum, облятував 1742 р. в гроді Галицьким Антоній Соколяницький, стольник овруцький, bonorum villarum Polaiczze, Niemiatycze, Łokutki, Czerniawicze et Kijowka ac aliorum, ad id pertinentium, haeres, і переховав ся він в книгах гродських галицьких, в архіві краєвім львівським (Бернардинським) С. ІІаl. Nr. 247 f. 927. За текстом руським іде тут копія переписана латинницею. Подаю копію руську без найменших перемін (тільки значок у заміню апострофом ').

Документ отже переховав ся в так пізній копії; в оборону его можу тільки те сказати, що не так вона зладжена, щоб могла які претензії на маєтности поперти: надані ґрунта не описані докладно, права нового властителя не досить ясно представлені, та й обовязок служби мабуть не користно було претендентови тут вставляти.

Бжїѣ нма ѣ станеса, Я се ѣ панъ данило, дамеоговичъ, Задѣревецкїй, Бѣдомо чїнїмо сїмъ нашимъ листомъ, кождомъ добромъ, кто коли оузритъ нанѣ ѣли оуслишитъ Его чтвчї, Яже ѣ дорадївса ѣ своїми прїятелїми, ѣ своїми дѣтїми. Далї Бсмъ на ѣма Шандровї и братїи его радвїтїи¹⁾, дворїцї вѣтв сторонѣ рѣкї Бѣкїла, в стїна, кдѣ доврславецъ сндѣкъ, тое Бсмъ Бсв далъ, со оуѣкмъ правомъ, ѣ со оуѣкми оужиткїкї, а оїнъ мнѣ мѣѣтъ и с того слажитї вѣрєю ѣ правдою, намъ и дѣтемъ нашимъ, трїїми стрѣльцї, а прї томъ вѣлї свѣдоци, Панъ Татомїръ Балицкїй панъ ѣвашко Голшвѣскї, Панъ Марко, Лаховницкї, Самодѣржа, Батаманъ Лаховїцкї, а писан листъ, мѣѣ ѣюна, оу шести днѣ, на стїго дорофѣл, подъ лѣтї Бжїѣ Нарожкїнѣ, Тисаца, штирїста, Бѣмдесатъ Третого, Лѣта.

М. Грушевський.

Дрібничка до генеалогії Шевченка. Д. Ол. Кониський в своїй розправі про дитинний вік Шевченка відкинув попередню гадку, що Грушевський чи Грушівський було вуличним прізвиськом Шевченка²⁾, і метричними нотатками довів, що то було прозвище ѣ его батьків³⁾. До сеї справи хочу навести маленьку подробицю з давнїйшого документа, видрукованого ще перед тридцятьма роками⁴⁾, але досї в сеї справі, здаѣть ся, не використаного (принаймнї — не пригадую собі). Се „доношеньє“,

¹⁾ Вѣ латин. транскрипції: rodowytey.

²⁾ Див. напр. Петрова Історїя укр. лїтератури с. 29.

³⁾ Записки тов. ім. Шевченка I с. 98, порів. Кобзарь, вид. тов. ім. Шевченка т. I с. IV.

⁴⁾ Архивъ Юго-Западної Россїи ч. I т. III (Київ 1864) Nr. 49.

а властиво — прханне селян „губернїи Смилянскої, села Кереловки“, „церкви святого Іоанна Богослава прихожан“ до еп. переяславського Гервасія, що тоді мов в своїм догляді православні парафїї по Київщині, писане 20 липня 1767 р. Селяне просять дати їх парафію сину священника їх Данила Пахомівича Ідлі, що пробував викарієм в Деркачах в сотні Золотоношській, бо Данило, як сам писав, не міг вже виконувати своїх обовязків за старостию, бувши священником в Кирилівці від р. 1722, „як тільки та церква в тїм селі стала“, і парафіяне не мають собі вожда і „за разоренієм пановъ нашихъ поляковъ и ихъ униатовъ“ застають ся без опіки релігійної. Під сим „доношенієм“ підписалось звиш 80-ти селян, і на десятім місці стоїть „Грицько Грушівскій“. Чи не був се прадід Шевченка? Уважаючи на те, що батько Тараса Григорій уродивсь 1790 р.¹⁾, а той Грицько 1767 р. був вже старшим чоловіком (бо стоїть меж першими, та й взагалі до того доношення могли прикладати руки тільки господарі), се можливо; можливо й те, що батька Тарасового названо було іменем діда. Отже в полов. XVIII в. вже були в Кирилівці фамілія Грушівских (транскрипція „Грушівскій“ показує, як те слово вимовлялось). Але разом з тим знаходимо між підписами і двох Шевченків (Захарій Шевченко, Евстратъ Шевченко, поминаючи „Савку Шевеця“): чи належали вони до одного роду з тим Грицьком, трудно сказати. Далі є ще кілька прізвищ, що мають звязок з Шевченком — кількох Совгарів (Ігнат Совгар — двічі, мабуть помилкою, Хведор Совгаренко), що пригадують учителя Тарасового Совгирю; Гаврило (двічі) і Самійло Ковтуні і Петро Бойченко пригадують Тарасових свояків. Нарешті ще одна увага: громада, що видала нашу найкращу оздобу національну, вся цілкомита неписьменна — все поставлені хрести, „а вмѣсто нас неграмотнихъ по велѣнїю того жъ села Кереловки дячокъ Иванъ Невшитенко подписался“. Дячок сей мав бути з лівого берега: „доношенне“ писано мовою, паламаною на ствль урядовий російський.

М. Грушевскій.

¹⁾ Записки т. I с. 108.

ОМЕЛЯН ПАРТИЦЬКИЙ

(род. 1840 р., умер 20, I 1895 р.)

(Некрольог).

Омелян Партицкий родив ся в Галичині в селі Тейсароні повіту жидачівського, де его батько Йосиф був греко-католицким парохом. Усі школи перейшов у Львові. По скінченю гімназії вступив до духовного семинаря, котрий ще до недавна був одиноким розсадником інтелігенції не лише духовної але й свѣтскої в Галицкій Русі і через те займає перше місце між чинниками, які вплинули на національне відродженє австрійских Русинів взагалі. Починаючи звисною трійцею галицко-руского відродженя а кінчаючи значним числом живучих ще нині учителів гімназияльних, писателів і учених галицких усі майже найвизначнійші проводирі духові галицкої Русі аж до недавного часу виходили з духовного семинаря чи то львівського чи віденьського, одні як священники, инші свѣтскими таки людьми — а головна заслуга в тім австрійського правительства, що подбало о висше образование клиру, організації семинарій, що допускала питомців при студиях теології і до свѣтских наук, — та тих обставин, котрі прихильно настроїли були висні сфери до прибитого і Богом вже навіть, виділось, забутого відламу плебейского народу. Заслуга та полишить ся в історії навіть тоді, наколи би згадані сфери ще більше покаялись що до свого кроку, як тепер, коли слухачів теології не лише на свѣтекі виклади з правла не пускають, але навіть по провінціо-нальних містах поміщувати думають. — Очевидно, з добром мусіли брати питомці семинарій й дещо не зовсім доброго від свого окруженя и. пр. побіч гарної віри в правду своїх пересвідчень також значну долю апріорности й догматичности, котрі вільним індуктивним дослідям свѣтскої науки хіба шкоду принести можуть. До громади тих людей, що скінчивши теологію не висвячували ся, лиш на підставі обік слуханих викладів на факультеті філософічнім пішли в учителі, належав і Ом. Партицкий. Р. 1864 здав іспит учительський з руского язика і літератури, як головного предмету, а філології грецкої і латинської, як предметів побічних і від того часу учителював аж до своєї смерти насамперед в Чернівцях, оісля в Тернополи, а вкінці у Львові з початку при рускій гімназії а відтак при учительских семинариях. Вплив особистий покійника на своїх учеників був дуже великий і тривкий, а се

мало також своє немале значінє в очах його слухачів і для предмету, котрий викладав.

Писательська діяльність Партицкого обнимає два так сказати-б круги літературної роботи: один, менше або більше звязаний з його учительською діяльністю, дидактично-педагогічний, другий мав на ціли науку с. є. чи-то популяризованє здобутків науки для земляків чи-то самостійне проясненє проблем і питань що тикались історії й сучасного побуту руско-українського народу не лише для Русинів але й для цілого ученого світа. Та позаяк годі докладно відрізнити одну групу писем від других і після них склясифікувати твори покійника, то я вкажу ралше на ті питання, до яких відносилась його писательська діяльність. При тім додати годить ся, що й робота писательська других людей як Іларіона Грабовича, Льва Сапогівського, К. Бобикевича, Вол. Масляка, Юлії Шнайдер розвилась завдяки особистому впливови Ом. Партицкого.

Поперед всего треба піднести, що Ом. Партицкий написав значне число книжок шкільних, на котрих довгі літа образувувалась руска молодіж. Суть то отєї книжки:

1) Перший словарь німецко-руский I часть р. 1866, II часть р. 1867. Була се в значній части праця збірна питомців семинарії. Перед Партицким, бо ще в р. 1864 мав приготовлювати такий словарь у Відни сов. міністерияльний Григорій Шашкевич, та його робота ніколи друком не появилась.

2) Руска читанка для нижших кляс середних шкіл р. 1871.

3) Руский буквар для шкіл людових р. 1876.

4) Руска читанка для III кляси шкіл народних р. 1879.

5) Граматика руского язика для ужитку в школах людових р. 1880. Була се з погляду чистоти бесіди і методи найлучша граматика руского язика взагалі аж до виходу Граматики Ом. Огоновського р. 1889.

6) Літографовані учебники для учеників рускої гімназії, коли в початках не було ще друкованих.

В тісній звязи з учительською діяльністю Ом. Партицкого стоїть також його редакторство Газети шкільної від р. 1875—1879 і цілий ряд педагогічно-дидактичних старий його, в тій-же часописи заміщених нпр.: Гадки про вихованє домашнє в р. 1877; Листи о вихованю в р. 1879; методичні розбори многих уступів з читанок для шкіл народних (у всіх річниках); про науку язика руского в школах з польским язиком викладовим в р. 1878 і т. и. В звязи з другим боком його писательської діяльності стоїть його горяча десятилітня робота в товаристві „Просвіта“, від заложеня товариства почавши, головне співробітництво в Правді за роки 1868—1869, уложенє „Зорі, читанки для селян і міщан“ р. 1879, редакторство „Зорі“ з р. 1889—1885 й видавництво творів творів Марка Вовчка, Бібліотеки Зорі і т. д.

Першою його роботою на поли науковім, а, мож сказати, і першим дебютом па поли письменства взагалі була його стаття: „Червоная Русь в часах пред-історичних“ (в Галичанині, додатку до Слова, з р. 1863), в котрій узнав народ Гетів за Славян і за предків нинішних галицких Русинів. В тім-же Галичанині поміщена ще його стаття про значенє назви Русь, в котрій стає приклонником т. зв. нині скандинавскої теорії. Обі статі були лише зачатками обширних студій автора над поставленими проблемами, бо справа початкової історії Руси була одинокий предмет, котрого Ом. Партицкий ціле житє не спускав з ока і котрий обробив остаточно в двох обширних студиях: „Старинна історія Галичини“ І часть, 1894 і „Скандинавщина в давній Руси“ з р. 1888. В звязи з тими студиями стоять його дрібні статі про тіж питання: 1) Уступ в Читанці для нижших клас шкіл середних п. з. „Давні звістки про наш крїй з VI. VII. і VIII. в. по Хр.; 2) стаття про початок Руси в Газеті шкільній за р. 1876.; 3) В значній части також (іменно що до мітології) — Темні місця в Слові о полку Ігореві з р. 1885.

Другою матерією, котрою Ом. Партицкий горячо займав ся, були питання язикословні разом вже з правописними. Служили они єму з одної сторони підставою до його філологічної діяльності учительскої, з другої апаратом доказовим до гіпотез в працях історичних. І так в Правді за рік 1867 помістив він статю про етимологію і фонетику. В р. 1868 (в Правді): критику погляди на Браника про творенє нарічій і статю п. з. „Чи були коли а і є в язикі рускім?“ В р. 1869 (Правда) статю про правопись против Браника і про назви семейні у Русинів в порівнянню з иншими язиками індоевропейскими (се найлучша стаття лінгвістична Партицкого). У всіх рочниках Газети шкільної находимо його численні замітки граматичні. В р. 1884 видав „Слово о полку Ігореві“ враз з перекладом і статею про староруский акцент і ритміку Слова, а в р. 1888 надрукував в фейлетоні Діла ряд статей п. з. „В справі правописей“, в котрих заявив ся за правописею фонетчною, а в теорії бодай за т. зв. драгоманівкою.

З праць, що тикали ся питань літературних, найкрасшою є його „Провідні ідеї в пьсьмах Тараса Шевченка“ з р. 1872. Є се і до нині одинокий по можности повний реєстр думок Шевченка (хоч і уложений невідповідно, бо подано матеріял без огляду на стадії розвитку поета), а до часу виходу праці Михайла Драгоманова п. з. „Шевченко, українофіли й соціялізм“ з р. 1879 — одинокий огляд світогляду Шевченка взагалі. В Газеті шкільній помістив він огляд творів Марка Вовчка (в р. 1877) і погляд на пьсьма Юрія Федьковичв (в р. 1878.) В Зори в р. 1880 надрукував: „Пьсьма руских Галичан до М. П. Погодина

в літах 1836—1861“, а в р. 1883: „Хто був автор Слова о полку Ігореві“:

Вкінці займав ся Ом. Партицкий ще й етнографією. Збиравши вже з-замолоду етнографічні материяли в своїм родиннім селі, помістив він у Правді за р. 1868: З уст народа: гагілки і коляди, в Газеті шкільній за р. 1877: Заговори у Русинів, а крім того з'ужиткував своє знанє етнографії в статях наукових: „Рахманський великдень“, „О народних празниках на Руси“ (Правда 1867), і на многих місцях своєї Старинної історії Галичини.

Наколи додамо до того численні статі полемічні з противниками своїх поглядів, редакторські критичні замітки на роботи своїх співробітників (іменно в переписці Зорі) і інші ще річи, котрі я не стараючись про повноту бібліографічну, задля їх дрібности поминув — то будемо мати виображенє о праці писательській Ом. Партицкого. Праця як на учителя гімназьяльного, котрий ще й найважнійші свої твори видавав власним коштом на майже певне ривико, справді велика й знак великої енергії та витревалости автора. Праця його була головно наукова. Виїмку становлять хіба цікаві й горячим духом любови обвіяні очерки подорожні нпр. образки з Одесси (фейл. з Діла в р. 1887), Образи Руси Галицкої (в Газеті шкільній з р. 1878) й один томик поезій виданий р. 1873, але зараз же таки самим автором викуплений і знищений.

Усі його статі визначають ся самостійністю висліду, любовію до свого предмету, вірою в засаду „ищите а обряцете“, прозоростію викладу і рішучостію виводів. Та коли сі прикмети виходять лише на добро в справах де йде о річ близьку, о власний очевидний досьвід і т. д., то в справах заплутаних, що опирають ся на суперечних жерелах, як історичні, або на дуже тоненьких тай ховекких процесах язикових, перероджуєсь рішучість автора в догматизм і длятого в усіх них подібуюємо: брак об'єктивної критики жерел й огляду на відповідну літературу, без'оглядність у ставленю гіпотез і оперованє ними як певними фактами науковими. Цікава річ, що ті хороші прикмети й хіба научного методу Ом. Партицкого виступають з рівною силою як і в послідних творах так вже в найпершій розправі „Червоная Русь в часах предісторичних“. Як в р. 1864 одною мірою мірив Геродота, Йорнанца, Прокопія, Константина Багрянородного, так і в 30 літ пізнійше в Старинній історії Галичини. Як в р. 1863 уважав назву Гетів лише „варяшиєю давних славянських назв: Генетів, Венетів, Антів, Вішидів, Вятичей (sic!) і т. д.“, як назву „Гунул“ ототожнив просто з назвою „Gētulus“, а назву „Червона Русь видів в назві „Σερβουλιανοί“ у Константина Багрянородного, так і в р. 1894 ототожнив грецку назву Θρηξ (Θρηξ-) зі словом загально-славянським „чоловік“, стрел. чловѣкъ, при помочи пещасно

скомбінованого „чла+ік“. Та що він такі виводи робив в р. 1863, коли в повнім розцвіті стояла школа анатомістична Шляйхера (пор. Compendium його 4 Aufl. 1876) — се не дивниця; але що він робив таке саме в р. 1894, коли вже давно Лескин викрив факт діланя в розвою язиків певних сталих прав язикових (пор. його Die Declination im Slavischen und Germanischen 1879) — в значній частині певно й то є вплив його індивідуального характеру, але при тім безсумніву і гріх громади („среды“), серед котрої він жив і працював, бо вона ані не направила хибного догматичного методу, винесеного покійником зі школи, ані не вдержала його в звязку з поступом науки, що проявився по-за границями краю. Не дивниця отже, що його праці історичні й філологічні, на які він як на оригінальні найбільшу покладав вагу і надію, подибували в ученім світі дуже остру критику нпр. „Темні місця в Слові о полку Ігорев.“ в „Archiv für slavische Philologie 1884“, „Старинна історія Галичини“ в „Кієвській Старині“ сего року, критику о стілько заразом несправедливу, що вона не підносила по-за хибами й додатних сторін праць автора. Нпр. рецензент „Старинної історії Галичини“ не зазначає навіть вихідної точки Партицкого до його дослідів і гіпотез с. е. велике число Славян, про яке говорять нам писателі східні й західні в половині першої тисячки літ по Христі, а котре прецінь не могло повстати ані в однім ані в двох ані в трьох віках, ані примандрувати нараз ніби десь з Азії. Мимо того отті праці оригінальні Партицкого все таки важні для нас більше зводом материялу й духом самостійности та енергії чим своїми заключеннями. І се цілком не обнищає вартости наукової праці Ол. Партицкого, бо як раз через студійоване чужих помилок доходить ся звичайно до правди.

Годить ся мнї відповісти тут ще на одно питанє, що мимо волї насуває ся при огляді діяльности Ом. Партицкого а то: длячого Ом. Партицкий не брав участі в політичній і практичній діяльности галицких Русинів, як небудь міг би був се в конституційній державі свобідно робити і як небудь та робота займала бодай на яквїсь час всіх визначнійших люлій Галицкої Русі, від часів відродженя аж до тепер? На питанє се тяжко певно відповісти посторонньому чоловікови. По всякій імовірности простосердечність і велика любов до правди покійника не надавалась до політичних подвигів іменно від імени мало з'організованих та економічно незавидно поставлених руских Галичан; може покійник не чув і відповідної сили в собі до праці політичної, а й тому яко чоловік щирий і не хапав ся за не своє діло; може не сподівався належних результатів з своєї політичної роботи; а може й його погляди на політичне значіве справи рускої, котрі — один раз всего публично, о скілько знаю — висловив в Правді за р. 1867 в статейці „Одповідь москов-

ським журналам“, відіграли значну ролю в виборі громадської праці покійника. „Русь не бажає ні політичного верховодства в світі славянським ні носить ся вона з думками о якійсь там самостійности державній. Історія лихолітя давньої дрібно-князівщини, історія бурливої козаччини суть достаточним, неспертим доказом, що Мала Русь власної окремої держави становити не може. Русь не уміла правити ся власними силами; при тім же й політичне роздроблене на частини нищило-б безпотрібно велику силу славянського організму. Русь отже власної держави, хоч би таку й отворити хотіли, цілком не бажає. О політичних виворотах на Малій Русі розсудно-мислячий чоловік і думати не може“ (стр. 159—160). Як бачимо, погляд сей оснований на досьвіді історичнім і то в части по вказівкам Історії Русі Богдана Ділицького, але хто зна, чи не мав впливу на его скристалізоване й досьвід щоденного сучасного життя рускої громади? Остаточно чи з сеї чи з тої причини станув Ом. Партицький оддалік від політичної роботи і хто зна, чи на разі бодай не „благую часть избра“. Память його роботи й його характеру позістане на все так прозоро-чистою, як була його особа за ціле життя.

Іван Копач.

Наукова хроніка.

Нововидані пам'ятки давнього письменства руського

(„Слово о погибели Рускья земли“, „Послание митроп. Клима“, Слова — „в субботу сыропустную“ і „в недѣлю всѣх святых“, „Слово на перенесеніе мощей Бориса и Глѣба“, „Слово в великую субботу“ Кирила Туровського).

I.

Сумне становище відомостей про давню освіту, давнє письменство наше добре відомо. Пам'ятники его переховались виключно майже в краях північних, спорадично і досить випадково. А вже в часі давнім, в яким XII—XIII в., иньшими дорогами пішла культурно-громадська робота в Русі, иньшими в її північних колоніях і аннексах; отже і в письменстві виробляв ся иньший стиль, иньший смак, иньші інтереси. З письменства південного тільки те могло мати популярність, розповсюдження, а тим самим можливість заховання, що впадало до смаку тієї нової громади; отже найхарактеристичніші твори південні могли поневіряти ся й пропадати, не маючи спочуття, або заховуватись тільки якимсь випадком. Через такий спорадичний, випадковий характер наших джерел, докладної відомости про стан освіти й письменства в давній Русі ми тепер не можемо мати. Наприклад, з готового матеріялу літературного можна було-б виводити, що з середини XII в. літературна робота в Києві, та й взагалі на Русі, упадає, бо більшість творів нам відомих припадає на XI і початок XII в. Але чи було так дійсно — зовсім того не знаємо: деякі могли пропасти, до того ми багато маємо творів анонімних, яких не знаємо ані авторів, ані місць, ані навіть часу написання. Тим і можливі були так одмінні, або й супротивні погляди на давній стан освіти й письменства, то дуже оптимистичні, то занадто песимистичні¹⁾.

¹⁾ Див. Очеркъ истории Кіевской земли с. 146—9; порівняй і предмову д. Никольского с. 1.

Становище дуже сумне, але не зовсім безнадійне. Публікації останніх часів показують виразно, що архиви й бібліотеки, свої й чужі, ще не використані, що при пильніших розслідах знайдеться ще багато важного з тих давних часів, а детальні студії не одну літературну пам'ятку *vagabundam atque ignotam* припасують до певного місця й часу, ба навіть автора.

Так і в останні два роки заявилось кілька публікацій, що або подають цілком нові, доти незнані пам'ятки, або новими варіантами, студіями археографічними вивчають знане й раніше, але не відоме докладно. Про їх я й хочу дати тут коротке справозданнє, переважно з становища історичного, як пам'яток нашої давньої освіти й життя культурно-громадського.

II.

Я почну з пам'ятки, виданої пред двома роками, пам'ятки, яка не відомо, чи належить до властивого руського письменства, але в усякім разі цікава й для нас — се **Слово ѿ погибели роуѣкыа зѣни ѿ** (читають „по“ и „от“) **смерти великѡ князѧ ярослава**, видане в серії „Памятників древней письменности“ (видавництво петербурського товариства „Любителей древней письменности“) Х. Лонаревим¹). Редактор, що спорядив передмову і коментарій до цієї пам'ятки, уважає її ффрагментом, вступом до поеми, „велеліпної поеми XIII в., що оплакувала погибель Руси, в прославленнем напереді її краси й слави“ (с. 9). Вона заховала ся в збірнику XV в., де займає три сторінки (видані ффототипично при текстї), і за сїм ффрагментом, одною стрічкою, йде життєє кн. Олександра Невського²). Редак-

¹) Памятники древней письменности, LXXXIV: Слово о погибели Руския земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка, сообщеніе Хрусанеа Лопарева, 1892, ст. 27.

²) Ффрагмент так невеликий, а виданя петербурського товариства так мало розповсюджені, що уважаю користним тут его цілком подати:

**О свѣтло свѣтлаи и оукрасно оукрашена земля рѣскаи!
и многыи красотаи оудивлена еси: озеры многыи оудивлена
еси, рѣками и кладѣзьми мѣстотѣтныи, горами кроуґыи,
холми высокыи, доубравои чѣтыи, польми дивныи, звѣркыи
разычныи, птицаи бѣчисленыи, городаи великыи, сѣлы дик-
ныи, винограды ѿбителныи, домаи црѣвныи, и князьми
грозныи, бояры чѣтныи, вельможайи многыи! всего еси испол-
нена земля роуѣскаи, о правѣвѣрнаи вѣра хрѣтианьскаи!**

**Ѡселѣ до оуґорѣ и до лахѡвѣ, до чахѡкѣ, Ѡ чахѣ до
ятвази, и Ѡ ятвази до литвы, до немецѣ, Ѡ нѣмецѣ до ко-**

тор уважає, що напис ффрагмента належить разом до обох памяток — поеми й життя, з чого виходить, що в титулі згадуєть ся про смерть Ярослава, а в кінці ффрагмента виступає він як „нинішній“, — і доводить, що поема та написана з поводу находу татарського, за життя кн. Ярослава Всеволодовича, значить коло р. 1238. Знайдений ффрагмент має своїм змістом справді величаче Руси: спочатку хвалить автор її красу й богацтво, далі описує її просторонь і народи, підвладні за давніщих часів (з Мономаха і до Всеволода), страх, який наводила Русь на сусідів за часи Мономаха, і по сему йде згадка за якусь „болѣзнь кристианом“, від Ярослава й до „сучасного Ярослава“ й брата его Юрия. Д. Лопарев відносить ту „болѣзнь“ до татарського находу, і се так має бути, хоч ціла та ффраза досить неясна (може урвана); слово „нинішній“ не має тут такої ваги, яку надає редактор: „нинішнім“ Ярослав названий для відміни від „великого Ярослава“ (сина св. Володимера), але важнійше, що брат Ярослава Юрий зветь ся князем володимерським: ніби Ярослав, его заступник на столі, не був ще кн. володимерським; з того можна вивести, що писано то не о Володимері, а десь в волости Ярослава, до его вступленя на володимерський стіл. В той час Ярославу належали: Переяславська волость (в землі Суздальській), Київ і Новгород (в Новгороді властиво сидів его старший син Олександр); в сіх трох землях

рѣкы, ѿ корѣкы до оустыюга, гдѣ тамо вѣхочу темници поганни и за дышочимъ моремъ, ѿ мора до болгарь, ѿ болгарь до боуртасъ, ѿ боуртасъ до чермисъ, ѿ чермисъ до морѣди, то все покорено было вѣгомъ крѣтианскомъ языкоу поганьскыи страны великомъ кнѣзю всеволодъ, оцю его юрью кнѣзю кыевскомоу, дѣдъ его володимеръ и мана[ма]хъ, которымъ то половоци дѣти свои ношахъ в колыбѣхъ, а литва из волота на свѣтъ не выныкывахъ, а оугры твердахъ каменыи города желѣзными вороты, абы на нихъ великыи володимеръ тамо не вѣсѣхалъ. а нѣмци рабавахуся, далече боудочє за синимъ моремъ; боуртаси, черемиси, вѣда и морѣди вортничаху нѣкнѣзѣ великѣ володимера, и жоръ маночнаѣ црегорѣдскыи шпась нѣкнѣзѣ, поне и великыи дары посылаша к нему, абы под нимъ великыи кнѣзь володимеръ црѣ города не взѣ.

И в ты дни болгарь крѣтианѣ ѿ велика Ярослава и до володимера, и до нынашнѣ Ярослава, и до брата ѣ юрѣ кнѣзѣ володимерскѣ.

Томици д. Лопарев навязує до Тойми (в бассейнї Двини північної) грамоти Святослава 1137 р. або до р. 6мци (теж в бассейнї Двини); Вяда замісь Водь (мешканців в краю на північ від Ільменя); жор — замісь кюр.

могло бути написано Слово, одначе автор его був безперечно з Суздальщини: для его заступниками Мономаха були Юрій і Всеволод, кн. суздальсько-володимирські, і его, очевидно, цікавлять північно-східні землі (в реєстрі народів підвладних). Самий стиль не подібний ні до київського ані новгородського і наближаєть ся до північних переробок Слова о полку Ігореві XIV в.; такий напр. епітет, як „князі грізні“, зріс на ґрунті громадсько-політичних відносин північно-східних, і на Русі не міг мати місця. Отже Слово могло бути написано або в Переяславщині (північній), або яким книжником з Ярославового двору, з Переяславщини, в Новгороді або Києві (пригадаймо собі, що в часів Ярослава, з 1-ої четв. XIII в. маємо вже з Переяславщини пам'ятку місцевого письменства, літописний кодекс — т. зв. літописець Переяслава Суздальського, вид. Оболенським).

З погляду артистичного „Слово“ не заслугує великої хвали. Є то досить риторичне й холодне наслідування „Слова о полку Ігоревім“, що нагадує більше, як кажу, „Задонщину“, аніж артистичний релєфний, лаконизм Слова о п. І. Для нас Слово XIII в. цікаве перш за все ото власне, як найдавніше наслідування Слова XII в., що може служити ще одним доказом автентичности сього останнього, а также доводом, що було воно відомо в ті часи й мало вплив на письменників (хоч може тільки в Русі, як що Слово XIII в. було написано в Києві). Що автор его наслідував Слово о п. Іг., се доволі ясно дає себе знати. Цілий зміст того ф'рагмента пригадує похвали Слова о п. Іг. князям і їх славі, реєстр народів підвладних нагадує народи, побиті Ростиславичами, а згадана фраза про „ницішого Ярослава“ є наслідування „ницішому Ігорю“ Слова XII в., з якого, здаєть ся, й саме імя Слова XIII в. узято. Окрім того редактор наводить де які паралелі, досить ясні, з епічних уступів літописі, аналогічних з Словом о п. Іг. — про похід на Половців 1111 р. і згадку про Романа (під р. 1251): вираз „до угор, и до ляхов, до чахов“ і т. и. нагадує славу, що пішла „къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ“, а Володимир, яким „Половци дѣти своя ношаху (добра поправка: страшаху) в колыбѣли“, нагадує Романа „имже Половци дѣти страшаху“¹⁾.

Цікаве ще „Слово“, як причинок до історії Мономахової легенди. В своїм часі я доводив, що Мономах не був таким популярним князем в першій половині своєї діяльности й привабив громаду вже своїми половецькими походами з початку XII в.; я доводив, що се була взагалі найпевніша дорога до популярности в громаді — боротьба „з поганими“, і вона ото головним чином і дала Мономаху і київський стіл, і високо підняла его над княжою братиєю, передавши его образ далеким потомкам.

¹⁾ Ипат. с. 196, 540.

Фрагменти епічні в літописі показують, як в протязі XII в. зростала ся легенда: оповідаючи про Мстислава Мономаховича пізнішими часами, автор пригадує „піт Володимера Мономаха Великого“ в боротьбі з Половцями, а в уступі про Романа галицького Мономах змальований вже чисто епічними фарбами¹⁾ (цікаво з сїм порівняти Слово о п. Іг., що для Мономаха дає тільки досить іроничну згадку про єго боротьбу з Ольгом — „по вся утра уши закладаше“²⁾), сидючи в Чернигові — на загарбаному столі). Слово о погібелі показує³⁾, що тоді вже Мономахову легенду почали плекати на ґрунті суздальським — ґрунт до того був здатний, бо Мономах був осадчим нової княжої столиці — Володимера і батьком династії місцевої. Книжники північні, під впливом, мабуть, княжих сфер, обробили сю легенду в монархичнім напрямку, і вона нарешті — в XVI в. здобула урядову санкцію, від князів московських і (ніби то) патріархату царгородського, була написана на царським місті в катедрі московській і перейшла в обряд коронаційний. В сій урядовій редакції, що формувалась протязом цілого XVI в., в остаточній її версії, Володимер, з поводу що Греки перестали єму дань давати, воєє Грецьку імперію, і імператор Костянтин Мономах († 1053), щоб заспокоїти єго, прислав імператорські реґалії, звиваючи єго царем; Мономах і був ними вінчаний, як царь, а вмераючи, передав їх сину Георгію (батькови династії московської), кажучи затаїти їх в своїм роді, доки Біг видвигне царя й самодержця в царстві великоросійським. Таким чином легенда Мономахова нарешті стала підвалиною царської власти московської. Анахроністичні помилки в легенді показують, як то я доводив на иньчому місці⁴⁾, що вона в основі своїй зложена була десь

1) Ипат. с. 217—8, 480.

2) Слово VI. 6 в вид. Огоновського.

3) Як не припустити, що автор позичив і тут легенду київську.

4) Очеркъ ист. Кіевской земли с. 126, тут подано й важнійшу літературу легенди. Див. також Дяконова Власть московских государей с. 72—77 і особливо Ретеля *Analecta byzantino-russica* (Petropoli, 1891) і Жданова „Повѣсти о Вавилонѣ и „Сказаніе о князѣхъ Владимірскихъ“ гл. III і далі (Журналъ Минист. нар. проsv. 1891, X і XI). У Ретеля подано нове виданне грамоти патріаршої 1561 р. що санкціонувала царський титул московський, і спеціальну розвідку про сю справу (р. LI—XCVIII); палеографічні студії привели автора до виводу, що грамота ся є фальсификатом, бо споряжена не собором (як означено в ній і як хотів Іван IV), а самим патріархом, і що в тій грамоті стояло, що реґалії послали імп. Василий і Костянтин Володимеру (себ то Святому), а се вишкрано і з помилками (очевидно — в Москві) натомість написано Костянтина Мономаха — щоб привести до згоди з урядового традицією (р. LI—LVIII). Д. Ретель уважає ту відомість про царський титул Володимера Св. (як і перед ним доводили деякі) за фактичну і на доказ здаєть ся на клейноди на монетах Володимера, на згадку в т. зв. мемуарі іотського топарха про якогось *βασιλευσων* і на титул Анни — цариці в джерелах руських. За самою-ж т. зв. Мономахо-

у всякім разі не раніш XIII в. Слово о погібелі є найдавнішою її редакцією: тут ще нема властиве тих регалій, тільки імператор царьгородський Мануїл (1143—1180 — теж значить анахронізм)¹⁾ посилає „великі дари, аби Володимир у нього Царьгорода не відібрав“. Виходною точкою для сеї легенди була війна Мономаха з імп. Олексієм Комніном за свого свояка, претендента грецького Льва Діогеновича, війна не дуже вдатна, бо Лев пробував здобути Болгарію, єго вбито, Мономах хотів заховати міста дунайські, але се не вдалось, і здобутків певних ніяких Русь з того не мала²⁾. Легенда XIII в. побільшує сю участь Мономаха в справах грецьких, і разом з тим в єго особі хоче змалювати тахітим політичної слави і власти держави Руської: вона вимінює народи, що в XIII в. стали загрожувати князівствам: Литву, що з початком XIII в. стала набігати раз по раз на Новгородські землі й Смоленщину, Угрів, що претендовали на Галичину, Німців — орден Ливонський, що став натискати на Полоцьку і Псковську землі³⁾, Мордву, з якою йшла боротьба на східних границях, і всіх їх представляє під впливом, в страху від Мономаха; се все, певне, побільшено, і цікаво з погляду історично-літературного більше. З старої легенди виступають Половці, перелякані Мономахом, але цікаво, що нема сліду тієї версії, що знаходимо вперше у Герберштейна, а потім і в иньчих письменників XVI—XVII в. (але все чи не з того-ж Герберштейна) — про похід Мономаха на Кафу, звітки — по тій версії — мали вийти регалії московські⁴⁾.

На решті занотую, що в предмові д. Лопарев подає витяг з тогож збірника, де заховало ся Слово XIII в., з сказанія про Бориса і Гліба, про синів Володимира Свв. з деякими варіантами (так між синами стоїть Болеслав, а в Тмутаракані замісь Мстислава сидить Святослав — с. 5).

вою шапкою признає характер східний, татарський, на основі доводів з археології й історії штуки. Д. Жданов застановляє ся над літературними відносинами обопільними ріжних редакцій легенди і за найбільш давну признає „Сказаніє о князяхъ Владимірскихъ“ з поч. XVI в. Джерелом же їх уважає легенду народною з Володимєрового цикла, що мала своєю основою похід на Корсунь і потім ріжним чином мінялась і припасовувалась то до Володимира Свв., то до Мономаха.

¹⁾ Уваги, чому Мануїл міг тут завітись див. у д. Лопарева, в передмові с. 13—15, де він доводить популярність Мануїла в народних переказах.

²⁾ До сього факту припасовує легенду вже Татищев, а потім Соловєв, тільки даремно признавали за него фактичне значіння. Иньчі, як Ретель і Жданов (XI 337) натомість признають поводом до того припасованія похід Володимира Ярославича на Византию, що мав бути помилкою перенесений на Мономаха.

³⁾ Д. Лопарев думає, що автор тут розуміє Шведів.

⁴⁾ Про сю версію ширше у Жданова, ор. с. гл. V (XI, 325).

III.

Більш історичного значіння має друга, вже цілком київська пам'ятка, якій так пощастило, що одночасно з двох рукописів двічі була видана і здобула спеціальну студію — Послание митроп. Клима, або як зветь ся воно в рукописах — „Послание, написано Климентом (вар.: Климом), митрополитом руским, Фомѣ пресвитеру (смоленскому), истолковано Афонасієм (Адамаемъ) мнихом“. Его видав д. Лопарев з рукопису кінця XV в. Товариства любителів давнього письменства в Памятниках, вип. XC¹) і д. Никольський з рукопису Кирилівського монастира, также з XV в., додавши спеціальну розправу і кілька иньчих памяток до тієїж справи²), в третій рукописі знайшов ся тільки початок послання, подібний до Кирилівського (у Лопарева стор. 13). Списки походять з одного архетипа — дуже недокладного, як побачим.

Митрополит Клима є особа видатна і добре знана в нашій історіографії, бо з ним вжеть ся справа про автономичні змагання в нашій церкві; два тільки рази мали-сьмо в часи до-татарські митрополитів-русинів, ставлених в Київі, Іларіона в XI в., Клима в XII в. Про поставлення Іларіона літопись подає нам суху згадку, справа з Климом стоїть щасливіше, бо маємо кілька відомостей дрібніших про его поставлення й боротьбу, яку прийшло ся ему підняти. Знаємо, що ініціатором поставлення був київський князь Ізяслав, що его піддержали єпископи его земель і союзної Черниговщини, але найшли ся між иньчими єпископами тому противні, що не uznawali Клима за правовитого митрополита, і що брат Ізяслава — кн. смоленський Ростислав, мабуть під впливом свого єпископа — грека Мануїла, противного Климу, виступав проти нього, аж доки не пізнав его ближше, перейшовши до Київa; що иньчі князі, ворожі Ізяславу, также були противні Климу, для того становище его було хистке; держав ся Ізяславом і разом з ним мусив з Київa уступатись³). Для характеристики самої особи Клима досі головним джерелом воставалась звістка Київської літописи: „постави Ізяслав митрополитомъ Клима Смолятича, выведь изъ Заруба, бѣ бо черноризецъ скимникъ, и бысть книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской

¹) Памятники Древней Письменности, CX, Послание митрополита Климента къ смоленскому пресвитеру Фомѣ, неизданный памятникъ литературы XII вѣка, сообщеніе Хрусанеа Лопарева, 1892, ст. 35.

²) О литературныхъ трудахъ митрополита Клима Смолятича, писателя XII в., Спб., 1892, ст. VII + 23 + фототип. таблица.

³) Про ту справу дивись Очеркъ ист. Київ. З. с. 359—364, де подано й літературу; застановляють ся над нею й обидва видавці Послания, Лопарев (с. 1 і далі) і Никольський (с. II і далі).

земли не б'яшетъ“, до чого пізніщий звод додає: „и много писаніа написавъ, предаде“¹⁾). Ми мусили досі на слово вірити літописі що до учености і письменництва Клима, бо думка, що два казання — „Слово о любви Климово“ і „Слово в субботу сыропустную“ належать Клименту²⁾), zostавало ся гипотезою недоведеною. Тенер тільки маємо перший утвор певний сего найосвіченногo чоловіка в тогочасній Руси.

Послание Клима є відповідь, як значить ся в ньому, священнику смоленському Хомі на его „писание“, де Хома поприкав Клима славолюбством³⁾). Клима виправдуєть ся з тих закидів, каже, що єму не можна

¹⁾ Ипат. с. 241, Някон. 1 с. 172 (вид. 1862).

²⁾ Срезневській Древніе памятники рус. письма и языка, вид. 1882 р., ст. 62, порівн. поправку у Никольського опр. с. ст. 211—2.

³⁾ Подаємо початок Послания, як найбільш цікаву частину, з видання Никольського, додаючи варіанти з вид. Лопарева, яке подає часто поправніші звороти:

Почѣ писаніе твоєа любве, іа^ж аще и медмено (вар.: медлено) вѣ, почюди^хса, и в чинѣ вѣспомановеніа приникъ сѣла, дивнѣса бл҃горазмѣю твоємѣ, возлюбленый ми ш гдѣ брате Ѡмо: имать писаніе твоє наказаніе с любовію к нашемѣ тцеславію. И такѣ (вар.: тако) с радостію прочѣ прѣ многыми послѣху, и прѣ вѣземъ изславо^а токою преславноє (вар.: приславоє) къ мнѣ писаніе, и винѣ ми исповѣдавѣ, его^ж рѣ пишеш, ты^ж любимиче не тажъко мни мною восписаною ти хартиєю. Рѣши ми: славиши, пиша, филосо^о са творѣ. Я первіе са^м са вбличаеш: еѣа к товѣ что писа^х, нѣ ни писа^х, ни писати има^х. Я рѣши ми: филосо^оею пишеш, а то велми криво пишеш. Я да вставла а^в почитаемаа писаніа а^в писа^х Ѡ омира, и Ѡ аристотела (вар.: аристотела), и Ѡ платона, и^ж ко елинскы^х нырк^х славиѣ вѣша, аще и писа^х, но не к тебѣ но^{ко} кѣзю, и к томѣ^ж нескоро. Я еже сожали^х (вар.: съжалалъ еси), вже та есмь вѣвнѣлъ, а вѣ свѣдѣтѣ іако не искѣшаа ш твоего бл҃гооуміа, но іако просто писавѣ, да аще того не моглѣ еси размѣкти, то все приводиши на ма оучителей (вар.: очитела) своего григора. Рѣши во: оу григора бесѣдова^х есмь ш сїсеніи дшѣвнѣмѣ; а еда коли пореко^х, ли оукори^х григора, но еше исповѣдаю, іако не токмо праведенѣ, но и прѣпенѣ, нѣ аще дерзо рѣши — стѣк естѣ, но обаче того аще не оучилѣ та, то не вѣдѣк, Ѡкѣдѣ хоцеш и порѣчившаѣ тебѣ дшѣа рѣковидити: григорю во и тебѣ того не вѣдати. Но чюдо рѣши мнѣ: славиши, да скажю ти свѣци^х славы хотѣщи^х, иже прилагаю домѣ к домѣ, и села к селомѣ, изгон же и сѣбры, и вѣрти, и пожни, лада же и старинны, ш ни^х же шкалныи Клима сѣла ш свободе^ѣ, нѣ за дома, и села, и вѣрти, и пожни, сѣбръ же

дорікати, ніби він хвалить ся своїми писаннями й удає з себе філософа; головний его аргумент — що его метод алегоричного об'яснювання сьв. Письма не має в собі нічого злого, що він потрібний, і без его багато де чого буде цілком незрозумілим, без змісту; що алегоричного розуміння вилагав від учеників своїх сам Христос, і тогож методу держали ся сьв. отці (Послание, стрічка 87, 238, 474, 499, 513 в вид. Никольського), що користає він з его зовсім не для своєї слави, а без всякого особистого поводу, і що тут нема жадної філософії (стр. 23, 474). Але ся оборона не зведена до виразних точок, пересипана прикладами того екзегетичного метода і для того не дає виразної відповіді; виразнійше висловюєть ся автор в сфері практичній, в справі своєї гідности митрополичої, кажучи, що власти не шукав і всяким способом відмагав ся, що ніколи не шукав багатства, і має перед очима свій гроб готовий. Він одначе не замовчує своєї переваги в учености проти Хоми і его учителя Григорія, на якого покликуєть ся Хома. Признаючи Григорія мужем сьвятим, Клим одначе закидає їм обом, що не знають ся в глибшій екзегезі, не уважає можливим то для душпастирів (стр. 30, 535) і покликуєть ся (в виразах досить неясних) на учених книжників київських¹⁾.

Окрім характеристики особи Клима Послание подає ще кілька цікавих відомостей з тогочасного культурного житя. Так з нього довідуємось, що Клим писав до кн. Ростислава „от Омира, и от Аристотеля и от Платона, „иже въ елиньскихъ нырѣхъ славѣ бѣша“ і послание Хоми, яке було ніби відповідю на те Климове, читав перед ширшою громадою і перед князем Ізяславом. Тут ми маємо важну відомість про літературні інтереси на тогочасних дворах княжих, факт знаний нам і з раніших часів — відомо, що до кн. Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє послание Θεодосій, про „віру варязську“, Іаков — про моральне поведжене, м. Никифор — до Мономаха, Ярослава муромського й иньч. Послание Клима показує, що тогочасне покоління княже не зоставало ся з того погляду

и изгонъ землѣ ѡ, лакти, идѣже грѣбъ копати, емѣ же грѣбѣ самовидци мнози; да аще грѣбъ свои вижю по всѣмъ днѣмъ сѣмькраты, не вѣмь ѡкѣдѣ славитимься, не ко ми рѣ моцно иного пѣти имѣти до церкѣви, кромѣ грѣба.

¹⁾ Поминаю же пакы рѣнаго тобою оучителя Григоріа, его же и стѣ рекъ не стыжюся, но не сѣдѣ его хоцѣи рещи, но истиньства: Григорей зналъ алѣѣс, якоже и ты, и витѣ, подобно и всю ѣ, и ѡ. словесъ грамотѣ, а слышиши ты ю оу мене — мѣжи, имже есмь самовидецъ, иже може единъ рещи алѣѣс — не рекѣ на сто или двѣстѣ или триста или ѡ ста, а витѣ такѣ — ст. 534—543.

позаду старших поколінь, і література духовна, як попереду, знаходила собі опіку в вищих, князівсько-дружинних верствах.

Слова Клима, що він черпав з класичних авторів, „іже во єдинських нырѣх¹⁾ слави бѣша“, також характерні, хоч ми й не знаємо, чи знав він їх безпосередно, чи з других рук — византийських хрестоматій і цитат у писателів церковних. Славний руський „філософ“ певне знав грецьку мову і міг черпати як з тих, так і з сих. Але характерно, що він ніби оминає сего терміна — „філософ“, „філософія“ (стр. 13, 19, 474), може приймаючи її в тім значіню, противнім християнській теології, в якому згадує і сьв. Письмо.

Клим в сьому свому посланню виступає перед нами як горячий прихильник і оборонець алегоричного обясненя сьв Письма, того що він зве „пытати потонку“ (ст. 58), „увѣдѣти прѣводнѣ“, себто алегорично (ст. 238, 479, 480, 493 — в рук. Никольського праведно замість прѣводнѣ, як в вид. Лопарева), „разумѣвати духовнѣ“ (429), „прашати силы слову“ (486). В тім ішов він за широко росповсюженим в грецькій літературі напрямком, заложеним александрийською школою. На Русі в тім був він не першим і не останнім; той напрямок зазначаєть ся в Слові Іларіона, а в другій полов. XII в. знаходить талановитого речника в Кирилі. Але разом з тим подибуємо иньчий напрямок в проповіді і в екзегетиці — без алегоризму, простий, з перевагою морального елементу над догматизацією, який бачимо в казаннях Іакова, Θεодосія (т. зв.), Луки Жидяти, Микифора и иньчих, між ними й у Климового товариша по монастиру — зарубчанина Георгія. Очевидячки, і той Хома смоленський був прихильником сього напрямку, закидаючи Климу, що він шукає слави й для того удає з себе філософа (одначе навязувати сю ріжницю в методах літературних до боротьби напрямку руського з грецьким в тогочасній гієрархії, ніби грекофили були прихильниками „антиохийської школи“, як то доводить д. Лопарев²⁾ не потрібно). На лихо, ми не можемо собі здати справи з того, як дотепним прихильником алегоричного методу був Климент, в якій мірі сей славний „книжник“ справді заслугував назвиська філософа. Послання його дійшло до нас в дуже нужденній формі: як видно з напису, в послання заведені коментарії якогось „мниха Афанасія“, і окрім того ще в ньому такий брак консеквенції, що д. Никольський справедливо припускає плутанину карток в архетипі. Отже щоб вирізнити з того хаосу автентичне Послання, треба студій спеціальних, а обидва

¹⁾ Слово ныр зостаєть ся не зрозумілим, д. Лопарев (с. 34) наближає его до *νοερός* (розумний), д. Никольський (с. 79) наводять нырѣ в перекладі Георгія Назіанзіана з XI в. в значінню *κρυπτός* (що пирає), але то мало помагає.

²⁾ Слово Кирила Тур., Пам. ХСVII. с. 7.

редактори, на лихо, над тією справою докладно не застановились. Д. Никольський, в своїй розправі вдавши ся головним чином в генезу тих коментарів, тих питань — відповідей, які знаходимо в Посланні, тільки при кінці, в увазі, застановляєть ся над реконструкцією текста, подаючи деякі справедливі переміщення (напр. по стр. 99—203, по 409—200, по 751—409, 448—474, 203—703). В справі вставок обидва редактори згожують ся на тім, що поясненя в другій частині сегочасного тексту (від стр. 449) навряд чи належать Климу. Я пішов би далі — всі хоч трохи ширші поясненя чи не належать коментатору? Подекуди ми бачимо, що Клим ставить лише питання, не відповідаючи на їх, а тільки виправдуючи (напр. стр. 480 і далі), або відповідає коротенько (як стр. 75—6, 518, 527), отакі тільки уступи здають ся мені автентичними, усїж ширші екзегези уважав би я за вставки того Афанасия, также й ті, зазначені редакторами уступи з другої половини, де нема питань, а коментирований текст. Таким способом приймаючи, Послание вийде дуже коротеньке й стиснене.

Проти песимистичних поглядів деяких учених на стан нашої давньої освіти, що Іларіона і Кирила Туровського уважають за якісь виїмки і обмежують тогочасну освіту тільки грамотою, письменністю, Послание Клима стає новим доказом противного. Постриженник глухої „Зарубської печери“ виявляє знаємість в грецькій науці і здаєть ся на те, що й коло нього не бракує людей освічених, які далеко переважають таких неумудрих книжників, якими були Хома й його учитель Григорій (стр. 539). В тому знову історичне значінне Послания.

На кінці зауважу ще одну подробицю, цікаву вже для історії правної й економічної — згадку про ізгоїв і сябрів; про сі термини, чи краще — явища, вела ся в науці не раз бесіда, над тим не будемо застановлятися; в Посланні вони виступають, як обекти власности, між иньчими, з яких складаєть ся власність господарська, отже мають вони тут означати якусь людність невільну, чи не цілком вільну, може якусь людність в певній мірі привязану до землі. Згадка ся про сябрів є, скільки відомо, найдавнішою в наших жерелах, і тим особливо цікава. Що до ізгоїв, то аналогічні відомости мали сьмо в грамоті 1150 р. смоленського князя Ростислава, де згадують ся села, даровані „съ землею и съ изгой“.

IV.

В виданю Никольського подано також анонімне Слово в суботу сиропустну, що деякі подавали Климу. Поводом до того була згадка в Слові про кн. Ігоря, забитого р. 1147 в Київі, за якого Клим тоді уступав ся пред Киянами. Як уважають справедливо, доводу сего не

вистачає. Я зауважу, що стиль сього слова, яке подає довгу номенклатуру святих, здебільшого в порядку алфаветичнім, в короткими характеристиками подекуди, не відповідає тій охоті Кліма до „прѣводного“ розуміння, яке виявляє він в своєму Посланні. Так само гострий закид Клян на смерть Ігоря навряд чи висловив би Клим своїй київській пастві: будь що будь, а Кияне вбили Ігоря з надзвичайної прихильності до Ізяслава, і Клим був також єго великим прихильником і ставленником¹⁾. Як справедливо уважають, Ігорь не був популярним святим, тому Слово мало зложити ся швидко по єго смерті; але чи не в Черниговщині?

Зміст Слова не багатий²⁾, хоч зложено воно досить гладко й консеквентно: по короткім вступі йде похвала святим (бо свято св. отець) і моральна наука — подобити ся святим ділом самим. Тут заслугу уваги наука, звернена спеціально до князів (рѣку же и княземъ: спаситесь и вы, князи, правдою, златолюбіе отвьрже; спасите ся и вы, княгинѣ, истиною, а не злобою, срѣбролюбіа ненавидяще): се натяканне, хоч і досить загальне, про златолюбіе доволі характерне: се була девідерата дуже популярна, добрий князь перед всім „злата не сбирашеть, имѣння не щадяшеть, по даяшеть дружинѣ“³⁾.

Друге Слово на туж тему (в недѣлю всѣхъ святихъ), видане у Никольського (с. 222—3), хоч тубильне (бо згадує святих печерських) не має нічого цікавого (хіба молитва — княземъ нашимъ на поганя побѣду подавающе).

V.

З погляду історично-громадського дуже цікаво „Слово похвальное на пренесеніє св. стратотерпець Бориса и Глѣба“, або „Слово о князьяхъ“, як надписана коротка редакція єго. Елементом громадсько-політичним наше духовне письменство так бідне, що Слово давно звернуло на себе увагу, і уступ про князів і характеристика кн. Давида були відомі (подані вперше ще в „Москвитянині“ в 1843 р.), але in extenso воно не було видано. Тепер той же д. Лопарев видрукував єго в Памятниках Др. Письм. (вип. ХCVIII)⁴⁾, подавши окрім короткої редакції,

¹⁾ Проф. Голубинський зауважив ще справедливо, що проповідник каже про Клян, як про сторонніх (Ист. рус. церкви I с. 678).

²⁾ Наводимо сей уступ про Ігоря: Съ вама же честно ублажаемъ князя Игоря, приѣмше честно мученіе, принесшаго жрътву чисту Богови, аще бо укаряюще Кіане възложиша на [нь] честныи черноризьскыи образъ, и въ томъ въспрія нетлѣньвыи вѣнецъ, по беззукорныа славы сподобиша, и себе же муки вѣчныа.

³⁾ Ипат. с. 439, порів. Очеркъ ист. Кіев. зем. с. 345.

⁴⁾ Памятники Древней Письменности, ХCVIII, Слово похвальное на пренесеніє мощей Свв. Бориса и Глѣба, неизданный памятникъ дитературы XII вѣка, сообщеніє Хрусанеа Лопарева, 1894, ст. 30.

раніше відомої (з рук. XV в.), ще дві довших (з рук. XV і XVII в.), а також, для порівняння редакцію Степенної книги. В передмові видавець, не висловляючись одначе категорично, уважає редакцію повнішу за початкову, хоч признає в короткій редакції більш слідів архетипу; він відкидає думку проф. Голубинського¹⁾, що Слово з своїми різкими виразами на князів не могло бути читано з катедри, окрім загальних мотивів нагадуючи вирази з Слова, де воно каже про „слышащих“; далі доводить про пізніший час написання слова, показуючи різні помилки й анахронізми, як і попередні учені відносили его до другої половини XII або початку XIII в. (але перед Татарами)²⁾.

Що до погляду д. Лопарева про можливість голошення такого Слова, він здаєть ся мені справедливим, але закиди що до хронологічних і иньч. помилок признаю побільшеними: напр. кажучи, що Давид княжив в Чернигові в більшим князівстві, бо був старіший в братії, автор міг казати за братію князів Черниговських, сучасників Давида, і Чернигов мати за більший стіл між волостями Святославичів, і так і треба ті слова розуміти. Неможливі числа літ життя і князювання здають ся пізнішою вставкою: її нема в короткій редакції, й вона розбиває з початку гарно зложену фразу. Що про Давида фактично не можна сказати, ніби він не воював ні з ким, то правда (виступав в боротьбі за Волинь навіть досить не гарно), але справді був князь спокійний, і слова казання тра приймати за звичайне побільшення.

Невелике обсягом, Слово визначаєть ся своїм енергичним тоном, живим громадським змістом, і тим заслугує особливої уваги. Нам воно цікаво перед всім своїми провідними ідеями; коло їх і спиниюсь трохи. І так на початку маємо доріканне тим, хто противить ся старійшій братії і кличе на поміч поганих³⁾. Покора старшим --- се була одна з ідей,

¹⁾ Ист. рус. церкви I с. 679.

²⁾ То справді правдоподібно, що автентичне слово не починало ся ex abrupto, як теперішня коротка редакція, а мало вступ, як у довших редакціях; за вступом маємо слово до князів, з притчею про Давида, далі загальна моральна наука про можливість спасення для всіх, і на кінці — слава сьв. братам.

³⁾ Наводимо з короткої редакції (початок):

Слышите, князи, противящеса старкйшей братьи и рать възвѣижше и поганиа на свою брѣю возводаще, не швеличилъ ти есть Бѣ на страшнѣмъ сѣдници. Како стѣи Борисъ и Глѣбъ претерпѣста братѣ своемоу не токмо шѣатне власти, но шѣатне живота. Кы же до слова братоу стерпѣти не можете и за малѣ швидоу враждоу смѣртоносноу възвѣижете, помощь приимете ш поганыхъ на свою брѣю. Нѣколи чаюцимъ израньтаномъ рати халдѣйскыа на Іерлѣмъ, послаши къ фараиноу Египеть

яку змагало ся запровадити письменство в сфери князівські для зменшення суперечок князівських (в сего погляду на наше Слово, як найхарактерне, звернув особливу увагу проф. Дяконов в студії про політичні

помощи просащє, да быша халдѣи не пѣнили Иерлѣма, Бѣ посла пророка къ їзраїланомъ, гл҃а: „понеже не оуповастє на Бѣ съзавшиго вы, но надежю всю возложивше на егюптяны, халдѣи же ѡвожѣ ѡ васъ, но ѡ егюптянъ пѣнени боудете; на нихже оуповастє, ѡ тѣхъ погьвѣсти вы велию“, іакоже и бѣ. Аплоу Павлоу гл҃ш҃: „брѣта, тако ли не имате вѣры межю собою и могоуща вы родити (разсоудї), іако прѣ невѣрныа градете на соудъ собѣ“. І еѡалистоу Іѡау гл҃юш҃: „аще кто гл҃ить, іако Бѣ люблю, а брата своего ненавижю, ложь є“. Сам же Гдѣ рече: „ѡ семъ знаютъ вси, іако мои есте оученици, аще любовь имате межю собою. Познайте, князи, свое величєсто и свою чѣть. Кнѣза дѣда имате (имате) ст҃го Володимера, приведѣше (привѣша) къ Бѣ тысаща тысащами и тмы тмаами дш҃ь праведных; какоу брѣю имате сна великыа чудотворца Бориса и Глѣба. Сима поревноуйте, сею шера имѣйте, сима накажетєса. Аще ли сотона коли враждѣ ввержетъ межѣ брѣтєю, да поманеть сею ст҃ою, како смѣртъ оулюбита пѣ прїяти, нежели враждоу здержати; и то кто претерпить и миръ преже начнетъ, то сима ѡ Бѣ равноу мѣзоу приметъ. Скажю же вы притчю ѡ семъ, не в чюже странѣ бывшю. Дѣвъ Стѣславичъ, а Стѣславъ Ирославичъ, ст҃го Бориса и Глѣба братъ (брата), тотъ Дѣвъ ни с кѣмъ не имѣаше вражды: аще кто нань рать възвѣгнетъ, шн же покорениемъ своимъ рать оуставаше. Кнажаше в Чернигове въ болшемъ княженки живѣ лѣтѣ. а княженїа его ѡг лѣта: той вѣ) понеже во старий брати свои. Аще кто кривдоу створаше к нему ѡ брати, шн же все на собѣ притираше (полагаше); комѣ ли крѣтъ цѣловаше, в весь животъ свой не стоупаше; аще кто к нему не исправаше цѣлованиа, шн же одинако исправаше; никого пришедѣ, ни зла створи. Братыа же его, видаше тако соуща, вси слоушахоуть его іако ѡца и покоряютєса емѣ, іако гдѣ. В велїцѣ тишинѣ вѣ княженїе его. Стѣ же изволи вѣ помати дш҃ь его ѡ тѣла, и болѣвшѣ емѣ недолго, позна епѣтѣ Фекистѣ, іако оуже кнѣзь преставитєса хошетъ, повѣлѣ пѣкти каноунъ крѣтѣ; единою расѣдєса верхъ теремцю, и вси оужасошася, и влетѣ голоувъ вѣла, и сѣде емоу на гроудѣхъ; и князь дш҃оу испоустї, голѣвъ же невидимъ бѣ, и наполнисѣ храмъ бл҃гыа вонѣ. И несоша княза въ Стѣ стѣи долго по вечернѣ. Пришедши звѣсда ста на

теми в давнім письменстві руськім¹⁾, зазначивши при тім справедливо загальну неважність сего змагання). Принцип старшинства був живий й і в самій князівській громаді, вона й виставляла его часами, як принцип права і на тому збудував цілу свою теорію княжих відносин Соловев з своїми прихильниками; але як поруч з тим виступали рівноправними принципами воля народня (вибір або ряд, умова) і спадщина („отчина і дідина“), не кажучи про принцип здобичи („добыль еси головою своею Кіева и Переяслава“, каже Ізяслав супроти претензій Юрієвого старшинства)²⁾, то старшинство зоставалось в сфері *ria desideria*, і моральні сентенції не могли знищити боротьби, що виходила не тільки з злої волі, а й із суперечности принципів. І то тим більше, що родовий принцип не був дужий, обмежав ся близькими ступнями родинними, і дальше его переведенне рівняло ся з *reductio ad absurdum*. Автор Слова й сам не вістає ся при самій покорі й закликає взагалі до миролюбства, здаючись на приклад святих братів, що „смерть улюбита паче пріяти, нежели вражду удержати“.

Борис і Гліб в старім письменстві були втіленням принципа покори старшим і миролюбства; всі їх біографи й напегиристи з-умилованем вимальовують сю рису, і вони ставали таким способом живим докором княжим суперечкам. Може се й надало таку популярність (в порівнянню з иньчими) і зробило їх патронами Руси. „Слово“ як приклад наслідування їм наводить далі Давида Святославича, і тим хоче переконати, що навіть з погляду практичного миролюбність не шкодить, бо цураючись

крѣомъ. Ѡтолѣ несоша и въ црѣквѣ Бориса и Глѣба, създѣноу ю Ѡ него: звѣзѣ же Ѡ Гнѣса престѣупи на мѣченическоу црѣквѣ. Пѣкшѣ епѣоу на княземъ, грѣбъ не докончанъ въ. Епѣоу рекшѣ: „се оуже сѣнце заходитъ; заоутра похоронимъ и“: всѣмъ сѣдѣцимъ на княземъ, шедъше въ црѣквѣ, повѣдаша епѣс: „сѣнце не заходитъ, но во єдиномъ мѣстѣ стѣнтъ“. Епѣтъ же оудивисѣ и похвали Бѣ. Дондеже камень сровнаша и князѣ вложиша въ грѣбъ, тогда сѣнце заидеть.

Подробиця про похорони до заходу сонця нагадує аналогічне місце в „Питавних Кирина“, де еп. Нифонт забороняє ховати по заході, щоб мрець ще раз побачив сонце в останне (Зашедшо солнцю не достоинь мертвеца хоронити; не рци тако: „борзо дѣлаем, нѣли како успѣем до захода“; но тако погresti, яко и еще высоко, како и вѣнецъ ещѣ не сыметься съ него: то бо послѣднее видить солнце до общаго воскресенія — Русская историч. библиотекa VI с. 37). Сей характерний звичай, що походить, очевидно, з митологічних поглядів народних, відомий у давних Чехів і Хорватів, і досі істнує на Поділля — див. Котлярєвського: О погребальныхъ обычаяхъ Славянъ, въ т. III его писанъ с. 228.

1) Дяконовъ — Власть московскихъ государей, гл. II.

2) Ипат. с. 266.

всякого ворогування, всякої війни, Давид одначе держав ся на старшім столі (про блуканини єго, поки дійшов він того „більшого княження“, автор промовчує), братія єго слухалась, і князюваннє його пройшло спокійно.

Найбільш же енергично повстає автор проти звичаю — закликати в своїх усобицях на поміч „поганих“ — Половців. Се була найпопулярніша тема в давній Русі. Цілі віки нападів кочових орд на Русь виробили їй глибоко зацїпили в громадї руській ворожнечу до поганих, переконаннє про потребу неустанної боротьби з ними. Боротьба з Половцями, походи на їх — були, як згадував я, для князя найпевнішою дорогою до народної слави, до популярности; на тім ґрунті збудовала ся слава Мономаха; щоб похвалити Мстислава або Романа, наш книжник не знаходив нічого кращого, як нагадати їх боротьбу з Половцями. Остерігаючи князів від усобиць, нагадували, що з того зкористають погані: „аще бо возмете рать межю собою, погани имуть радовати ся и возмють землю нашу“; таж нота виразно гуде в Слові о п. Іг.¹⁾ Одже найвищим докором князю було, коли сам він наводив Половців, як союзників на землю Руську. Автор нашого слова бачить тут зраду перед Богом, маловірність, і наводить „притчу“ з Ізраїльської історії (в виразах досить довільних, як і дальші цитати).

Нарешті цікава полемика з тими, хто каже: „сѣ женою и сѣ чяды своими не можеш спасти ся“²⁾. То було одно з характерних з'явищ давнього руського житя. Ріжниця аскетичної моралі, яку приносило духовне письменство, переважно з джерел монастирських, з тим житєм, перейнятим старими, язичеськими поглядами і звичаями, яким жила громада наша довго по охрещенню, була так велика, що ширила ся думка, цїби в „мирі“ нема спасення чоловіку, воно можливе тільки тому, хто зречеть ся сьвіту, зачинить ся в печеру, піде в маластир. Виконувалась таким

¹⁾ Ипат. с. 173, Слово о пол. Іг. вид. Огоновського VIII.

²⁾ Рѣтъ ли кто, яко жены нѣк (нѣ) имѣ, но и (навпаки) дѣти имѣаше. Прѣвныи Никола Стѣша єго снѣ вѣ, и ина два сѣа. Или речеть кто, яко домоу не имѣ, того рѣ заповѣдъ Гнѣю исправити возможе; многажѣ ко слышахѣ нѣкъна неѣкгласы глѣща: „сѣ женою и сѣ чяды своими не можемъ спѣтиса“. Се ко князь не єдинѣ домѣ имѣаше, но многи, кнѣзь всей земли черниговской; заповѣдъ Кладчню исправивѣ в семѣ животѣ своемѣ, ни с кѣмѣ вражѣ имѣ. Постыдит[є]са враждующи на браю свою и на єдиновѣрники своя, вѣстрепещете, вѣсплачете прѣ Бгѣо, пакы слакы ѡпадаете за єдино злопомненне.

чином глибока межа між житєм побожним і свѣтовим; як гарно висловив ся Костомарів, „думка, що Богові найприємнійше самітне, аскетичне жите ченця, і що людина тим ближе до спасення, що далі від свѣта, виганяла християнське добродійство з сього свѣту“¹⁾. Справді, так було не тільки в нас, але і в Византиї, і не без впливу византийського письменства і в нас такий погляд виявив ся, але в молодій, юнацько-здоровій громадї такий погляд був ще більшого аномалією й шкодою. Отже не диво, що і з помежи духовенства повставали проти нього. В київській літописі заховадо ся характерне оповідання про князя Ростислава, що бувши побожним, жадав ченцем бути, в тім переконанню, що „княженне и миръ не можетъ безъ грѣха быти“, а ігумен печерський Поликарп натомість закликав его до сповнення обовязків князівських²⁾. Автор нашого Слова цілу вагу кладе на лагідність: тим песимистам він доводить³⁾, що князь і жінку-діти мав, і не то що господарство, а ціле князівство мав під своїм доглядом, а спас ся — бо був лагідний, „ни с кѣмъ вражди имѣ“.

Отже ми бачимо, як живо в Слові відбили ся живіці, цікавіші ідеї громадські свого часу. Тим має воно важне історичне значіння.

VI.

Ціла антитеза з сїм словом — та памятка, про яку хочу я тут на останку згадати — Слово на велику суботу Кирила Туровського (видав в передмовою Лопарев в Памятниках Древней Письмен. вип. ХСVIII)⁴⁾ Слово само по собі не нове, але досі воно було відомо в фрагментах і без імени автора. Хоч задля характеристичної манери давно вже була гадка, що належить воно Кирилу, та заходили суперечки, яку тепер розв'язує находка Слова в рукоп. XVI в. з іменем автора — „иже во святыхъ отца нашего Кирила епископа Туровскаго“. Для характеристики Кирила Слово не має великого значіння, бо подібне до відомого раніше слова его про мирноносиць. Д. Лопарев, порівнюючи їх обох, уважає Слово на суботу переробленою, поправленою редакцією Слова про мирноносиць. Характерною відміною є тільки апокрифична подробиця, що Христос каже, несучи Єго, співати „Святий Боже“.

¹⁾ Русская исторія въ жизнеописаніяхъ I вид. 1888, стр. 33.

²⁾ Ипат. с. 363.

³⁾ Ся частина в редакції П. 2 (Погодинська ширша) покручена з зовсім.

⁴⁾ Памятники Древней Письменности, ХСVII, Слово въ великую суботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому, сообщеніе Хрусанова Лопарева, 1893, стор. 23.

Як сказав я, стиль Слова той самий, що й взагалі у Кирила — розмальована історія євангельська; оповідання драматизовано промовами, вложеними в уста Марії й Іосифа, й самого Христа. Морального елементу в Слові нема зовсім, нема й того нахилу до алегоричного, „прѣводного“ розуміння, за який обстає Клим і який в иньчих словах Кирила также виступає виразно. Все зведено на саму барвисту, оздоблену форму. Для нас Кирил востаєть ся цікавим зразком чисто грецької риторичної науки на руськім ґрунті, зразком не одиноким, але найбільш яскравим, характерним. Тому й дальші студії над єго писаннями, де ще багато є непевних, дуже будуть пожадані¹⁾.

4(16)/XI 1894.

М. Грушевський.

---

¹⁾ Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань — видання текстів Калайдовича і Сухомлинова стали рідкими, а пер кład, виданий єп. Євгенієм (Творенія св. отця нашого Кирила, Київ, 1880), не замінить оригінала.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздана).

Ястребов В. Н. Опытъ топографическаго обозрѣнія древностей Херсонской губерніи, Одеса, 1894, ст. 116 (відбитка з т. XVII Записок одеського товариства історії).

Хаотичне становище археологічного матеріалу що до України-Руси добре відомо, тому спасенною була ідея зводити весь відомий матеріал археологічний з певних районів — звичайно губерній, що з'явила ся від кількох років. Першою пробою, здасть ся, була археологічна карта Київської губ., з додатком коментаря („Объяснительная записка“), зроблена проф. В. Антоновичом для московського археологічного з'їзду 1890 р.; сю знаменито зроблену працю мало видати московське товариство археологічне, але на жаль — вона й доси в сьвіт не вийшла. На з'їзді археологічному 1893 р. була демонстрована подібним чином зроблена карта Харківської губерні. проф. Д. Багалія, також не видана.

Для Новоросійського края зробив карту до історичної археології на підставі друкованого матеріалу д. П. Бурачков — видана вона в Трудах москов. археолог. тов. т. XII. До сього-ж району, як бачимо належить і нова праця місцевого археолога д. В. Ястребова, одначе з пляном цілком одмінним. Обмежившись самою Херсонською губернією, автор не зостав ся при самій археології доісторичній, а звів весь матеріал археологічний з усіх епох і всіх категорій. Не задовольнившись друкованим матеріалом, він звертав ся до місцевих мешканців через теж археологічне товариство, і безпосередно, і таким способом здобув багато нового матеріалу. Подібно до попередних праць, і він обробив єго таким чином, що на основі єго уложив археологічну мапу, і в окремій праці

звів материял під іменами осад. На жаль, мапа лишила ся не видрукована в одеським товаристві історії, і маємо тепер тільки текст, видрукований в Записках товариства і окремо.

За сю працю належить д. Ястребову від усіх, хто цікавий до українсько-руської археології, щира подяка. Він не тільки дуже старанно і пильно звів друкований материял, але доповнив его, як бачимо, багатим запасом відомостей, здобутих або особисто або від своїх кореспондентів; меж ними є багато цікавого — так в відділі зброї чимало находок камяного знаряддя вперше публікуєть ся; в відділі монет — цікавий клад римських монет в Крилова (мині досі був відомий з невиданої „Записки“ проф. Антоновича — Очеркъ ист. Киев. зем. 389, тільки відомість у д. Ястребова (с. 15) представляє той скарб далеко більшим, ніж та відомість); особливо є багато нових відомостей в відділах про городища і могили, де знаходимо цілком не публіковані розкопки (напр. с. 70, 71, 77, 84—5, 91 і т. и.).

Признаючи отже вагу й вартість сій праці, я одначе думаю, що автор значно улекшив би користане з зібраного материялу, як би обробив его трохи одмінно. На початку (с. 7) автор каже, що ухилив ся від поділу хронологічного (археологія доісторична і історична, вік камяний, бронзовий і залізний) і етнографічного в класифікації материялу, не знаходячи певного критерия. Автор справедливо уважає, що на території губернії досі не сконстатовано істновання віку камяного і бронзового в властивому того слова розумінню (себ-то, що осіла людність на тій території якийсь час жила цілковито в культурі камяній або бронзовій), або що годі розмежувати пам'ятки античні й скито-сарматські, бо ті дві культури стикали ся і посполу впливали, виробляючи культурну амальгаму. Се справедливо, але з того виходить тільки потреба певної обережності в класифікації, а не неможливість її. Полишаючи дальшим студиям констатоване камяного й бронзового віків, можна такі характерні находки як бронзові цельти, серпи віднести до бронзового віку: а з того не переставуть вони бути забутками бронзової культури, що, може були занесені перехожими народами або що; і автор міг би уставити категорії камяного віку, бронзового, залізного і новіщої культури, а серед залізного відділити пам'ятки еллінської і елленізованої культури від варварської; непевні і нехарактерні речі можна було завше в окрему категорію віднести або якось відзначити.

Праці, як згадана, окрім того, що стають ніби проспектом дальших розвідок археологічних, даючи вказівки, де чого можна сподіватись, мають зараз значінне джерела для розвідок історичних — до них звертають ся — щоб довідатись про давність такої чи иньчої оселі, давність

її залюднення, друге — щоб вистежити район певної категорії памяток (напр. памяток культури античної, кам'яної і т. и.). Чи при тих чи при сіх студиях, плян роботи д. Ястребова не показуєть ся вигідним що до користаня; д. Я. поділив памятки на категорії що до речі, і досить дрібні: зброя й зваряде, монети, ляпидарні (менгіри, камні з образами й написами, кам'яні баби), давнина ріжного рода, майстерні і шахти, кости і похорони, печери і ходи підземельні, дольмени, вали земляні, городища, могили („кургани“). Хтоб схотів про певну місцевість довідатись, мусить всі ті (11) відділів переглянути; хто-б схотів прослідити яку категорію памяток, также мусить шукати їх в ріжних відділах, бо напр. памятки бронзової культури можуть знайтись і в першій категорії, і в четвертій, і в майстернях, і в похоронах, і в городищах.

Поділ відомостей на категорії в тексті не є конечно потрібний, можна під певною осадю подавати всі відомости археологічні (так, пригадую собі, уложена була „Записка“ проф. Антоновича, і оселі були подані в порядку географичнім, по районам річок, а класифіковані були лише на мапі: хронологічно — фарбами, а що до категорій — значками). Але неодмінною потребою з'являють ся показчики — коли відомости поділені на категорії, як у д. Я., то показчик місцевий і показчик хронологічний (культур, епох), коли не поділені на епохи і категорії — показчик хронологічний і предметний. Такі показчики можуть в значній мірі навіть заступити мапу. Ширший предметний показчик був би користним навіть при поділі на категорії.

Нарешті ще одна увага. Там де автор наводить дати з друківаних жерел, можно, звичайно обмежуватись більш-менш загальними характеристиками, але де автор подає нові відомости, і міг їх з власної автопсії провирити, часом би читач бажав більше знайти, напр. автор згадує про речі з колекції Єлисаветградської школи реальної, що, значить, були в автора під рукою, не описуючи їх близче, так що годі дізнати ся щось про їх давнину (напр. с. 23, 69, 71).

Повтаряємо, наші уваги не зменчують вартости праці д. Ястребова, вони дотикають ся другорядних точок, а праця зостаєть ся користною вкладкою в археологічну літературу України Руси.

М. Грушевський.

Партицкий Омелян. Старинна історія Галичини, т. I. (від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі), Льв. 1894, стор. 372+16.

Д. О. Партицкий від давних часів з найбільшою охотою застановляв ся коло початкових часів нашої історії. Останні роки він подавав багато окремих розвідок з найдавніших часів, найчастійше в „Дѣль“. Тепер

подав в цілості результати своїх студій в поважнім томі, назвисько якого ми тут виписали. Як видно з титулу, висліди свої доводить він тут тільки до початку II в. по Христі, кінчаючи дакийськими війнами Траяна й Гадріана. Книжка складаєть ся з чотирох частин — „Тракія яко правітчина Славян“, „Гетія — край і нарід“, „Скитія — край і нарід“, „З історії Гетів“. В „послові“ автор нарікає на те, що історики руські взагалі обминають ті давні часи, починають і кінчають „руриковщиною“, тимчасом як історія Гетів (в яких автор бачить, як і в Траках, предків народу славянського) незвичайно давня і багата. Отже автор подає відомости про побут, релігію, мову Траків і Гетів, і доводить їх ставянство, сюдиж залічує він Кимерів, тимчасом як Скитів — Сколотів уважає за Іранців, предків народу литовського; нарешті розповідає історію Гетів до зазначеного вище часу.

Як сам автор зазначає (ст. XVI), одним з важнійших приводів в его виводах був матеріял лингвистичний. Таку методу не можемо признати щасливою; виводи лингвистичні, які подибуємо у автора, мають багато довільного, і такі спостереження, що Аполон є Білун, Арей — Ярій, Гипанис — Пониз (пор. Понизе), Купала — *Κοῦρα* навряд щоб багато кого переконали. Так само багато довільности і необережности подибуємо ми в уживаню аналогій. Темні, суперечні питання можна вияснити тільки уживаючи певні, непохитні доводи, а покликуватись на пісні Верковича, глоси Вацерада, славянство Гуннів і т. и., се, як то кажуть, *lite litem dirimere*. Така довільність, дискредитує цілу працю, і читач не звертає уваги і на те добре і позитивне, що в її єсть.

Таких позитивних річей годі праці д. Партицького відмовити; він щільно зібрав матеріяли історичні, етнографічні, лингвистичні. Де які розвідки і уваги дуже цікаві і важні (такий напр. уступ про росповсюження слова: обчина, вібчина на території меж Дністром і Дунаєм — ст. 94, про Жельмана — ст. 156, про границі римських провінцій коло Карпатів — ст. 344, і т. и.), але то оточенє, в якому вони виступають, кажемо, може в читача і до їх одібрати повагу. Ми ухилиємось низько перед совісною і невтомною працею вп. автора, его посв'яченнєм до науки, але в інтересі сїєїж науки, в інтересі того самого освітлення давнійших часів нашої історії, радимо автору де в чім змінити на далі методи своїх студій.

[Ся рецензія написана була перед кількоша місяцями, а саме перед її друкованнєм не стало О. Партицького. Не могу не висловити тут кілька слів симпатії і поваги для небіжчика. Хто знає, що мусть понести при науковій роботі в Галичині такий перетяжений працею професор школи середньої, при загальнім браку засобів і руху наукового, мусть задивитись надзвичайній силі духа покійного, що протягом кілька

десяти літ так незвичайно жертвував науковій праці свої сили, час і кошти, забивши нарешті себе надсильною роботою. І ті молодші покоління, що діждуть тих ліпших часів українсько-руської науки, для яких працюємо і в які непохитно віримо, певно, з признаннем пошанують пам'ять перших діячів на тій ниві, що так тяжко і невдячно працювали, здобуваючи — замість поваги, часом глум і посьміх].

М. Грушевський.

Филевичъ И. П. Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки. Варшава 1894, стор. 32 (відбитка з Варшавских университетских Извѣстий, 1894, V).

В розправі своїй, читаній в уривках на археологі. з'їзді в Вильні (1893 р.) „в 70 роковини приїзду Венелина до Росії“ і присвяченій пам'яті сего славного угорського русина, старає ся автор вяснити питанє: яким способом прийшла на Угорщину назва руска, коли ся область не входила ніколи в состав рускої держави. Гадку, що низина угорска та верховина семигородска то правітчина Русинів, висказав вже, хоч дуже обережно, проф. В. Ламанский 1859 р., а відтак Реслер вказав на руский характер топографічної номенклятури Семигорода і Волошини. Опираючись на тім, проф. Філевич твердить, що Русини не з Галичини дістались до Угор, але противно, і таким чином толкує повість Несторову про приход Славян з над Дунаєм. Доказом служить ему номенклятура топографічна північної Угорщини та Семигороду; тут однак пов. автор зайшов дуже за далеко, добачуючи сліди рускі в Моравії а навіть в полудневих Чехах. Ще менше переконує другий доказ, що типи бронзового серпа, знайдені в Русі, стрічають ся також на Угорщині а не йдуть дальше на захід. Сеж предсі річ відома, що низина угорска була з давен давна метою, куди сунулись ріжні народи зі входу через степи чорноморські, а по-за яку мало котрий пішов. В кінці наводить автор слова з нізнійших редакцій літописи (в Лаврентієвскім та Іпатскім списи їх бракує), що мав Олег сказати до Аскольда і Дира: „яко гость есмь подугорскій“. Після слів проф. Філевича Підгіре „могло“ зватись давнійше „Подугорє“ — догадка, на яку фільологі мігби дещо замітити. Взагалі розвідка проф. Філевича має більше характер полемічний против теорії норманської, а особливо єї заступника Куніка. Не відкидаючи зовсім можливости самій гипотезі, ми домагалиб ся лише більш основних доказів для єї попертя. В передмові автор зазначає ще друге питанє — преславне обявлення початку українского народа з карпатської міграції; автор, очевидно, ще має замір боронити сю нераз обговорену справу.

М. Кордуба.

Филевичъ И. Нѣсколько словъ о значеніи Карпатъ для русскої науки (Галицко-русскій Вѣстникъ, № 1, Августъ 1894).

Ся статя проф. Филевича стоїть в тїснїм звязку з розправою его про Угорску Русь. Автор висловляє жаль, що Карпати дотепер не мають свого опрацювання в російській науці, вказує отжеж на їх велике значіннє, щоби через се заохотити учених до студій над їх територією. На его думку знаємість з етнографічною картиною Карпатскої території головно причинить ся до порішення двох важних питань: про руский нарід і імена на Карпатах і про відносини Хорватів до рускої держави, а посередно — до рішення справи про початок Руси і границі держави сьв. Володимира.

Нарід руский займає тепер центральну часть гір, а з півночи, заходу і полудня окружений иньчими племенами словянського і не словянського народу, проте на карпатских границях — руско-польскій, руско-словенскій і руско-мадярскій можна знайти багатий материял до пізнання переливів одного племені в друге.

Є також в центральних Карпатах дуже живо переховані слїди давнїйшого подїлу племен, в образі Лемків, Полонницїв, Бойків і Гуцулів.

Тоті материяли науковї можуть безповоротно загинути, бо гірскій і лїсний промисл, що розвиває ся в Карпатах, переїмени економічні і вплив цивілізації грозять стерти типові ознаки гірського населення. Автор кінчить проте покликком до Академії наук і до Географічного товариства російских, щоби виславо учену експедицію в Карпати для використання сих материялів для російскої науки.

Д. Коренець.

Грот К. Я. Мадьяры и Славяне въ прошломъ. Варшава 1893, стор. 34 (відбитка з Варшавских университетских Извѣстій 1893, V).

В своїй розправі -- актовій промові -- переводить проф. Грот гадку (висловлену вже і в ранїйшій его дисертації — „Моравія і Мадяри“), що в борбі віковичнїй Славян з Німцями прийала визначна роля Мадярам, яко оборонцям елемента славянського перед германізацією. На его думку Мадяри виратували ослаблену державу Моравску перед знімченєм — думка дуже субективна. бож предсі не хто иньчий як Мадяри знищили ту федерацію славянску, тай половина сеї держави розвинулась відтак зовсім без опіки Мадяр до самостїйного Ческого королївства. Відтак виказує шан. автор, що Славяни, як виспі культурою, впливали навіть на Мадяр та що вплив сеї можна слїдити в їх житю, звичаях та мові. Устрїй Степана Св. запевнював всім підданям народам рівноуправність,

тож кождий чув себе патріотом-Угром, остаючи при тім добрим Мадяром, або Славянином чи Романцем. На чотирох елементах по думці шан. автора опирав ся славізм в Угорщині: а) етнічним, б) культурним, в) релігійним, г) династичним. Признаючи слушність двом першим, не може ніяк згодитись на погляд, що бачить в Уграх оборонців Славян супроти окатоличеня, тямлячи, що угорські королі були покірним приводом в руках папських, та що старались навіть Болгарію привести до сполученя з церквою західною. Впрочім чиж поступоване Угрів підчас їх побуту в Галичи не доказує чогось зовсім противного? Моменту-ж династичному годі признати якесь з того погляду значінне, бо звязки родинні з володарями словянськими, на які шан. автор покликуюсь, не доказують нічого — се рбили й німецькі князі; цілком природно, що маючи з трех сторін сусідами Славян, входили з ними в звязки й королі угорські. Гадка шан. автора сама по собі оригінальна, але не переконує, бо треба доперва її ствердити дослідами науковими на полі внутрішньої історії Угорщини, що радо жадали-б від автора, спеціального слідителя історії угорської.

М. Кордуба.

Петров А. Н. Пятидесятилѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Меѳодія (1843—1893) Москва, 1894 р., ст. 56.

— Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла философа на Востокѣ“ Одеса, 1894 р., ст. 13.

— Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св. Константина философа, по списку XIII в. (Памятники древней письменности СІХ) Спб., 1894 р., ст. 14.

1843 р. ректор московської духовної академії, прот. О. В. Горський знайшов між рукописами академічної бібліотеки та оголосив (у „Москвитянинові“) т. з. паннонські житія свв. Кирилла та Методія. З того часу сі житія разом з докладною студією про їх прот. Горського стали основним джерелом для біографії свв. братів. З часу видання сих житій минуло вже 50 літ і д. Петров заходить ся представити ті придбання, яких досягла наука що-до студіювання над життєм Кирила та Методія. На думку автора, за увесь протяг 50-літнього часу зроблено так мало, що діло стоїть у тім самім становищі, що і за часів Горського. За причину сему д. Петров вважає те, що до сего часу учені, які студіювали паннонські житія, звертали свою увагу на історичну певність не всіх житій в повному їх обсягу, але — тільки окремих, поодиноких частин їх. „Науковий розгляд поодиноких частин житія — каже автор, не може мати рішучого значіння що-до походження памятника. Питанне

се може бути розв'язано тільки літературним аналізом пам'ятника". Д. Петров пропонує тут порівняний метод, — порівняння стиля та літературних форм сучасних житіям літературних творів одного з ними типу. Але, на думку автора, сучасна кирилло-методіївська критика на підготовлена до сего; широка кирилло-методіївська література не має ще повного історичного коментаря що-до змісту паннонських житій; ми не знаємо навіть загальних обставин, серед яких виникала кирилло-методіївська література, не знаємо навіть історії канонизації славянських апостолів. Вважаючи на такі потреби, д. Петров заходить ся розв'язати останнє питання — історію канонизації свв. Кирилла та Методія. Основуючись на паннонському житті та на деяких археологічних даних, які підпераяють канонизацію св. Кирилла у римській церкві, автор доходить, що канонизація св. Кирилла у римській церкві стала ся 899 або 900 р., а св. Методія в кінці X або навіть в початку XI в. Тут автор висловлює думку, яку для нашого часу можна вважати ще лише гіпотезою, що канонизація свв. братів у славянській церкві почалась з ініціативи і під впливом церкви римської. Сам автор стоїть за те, що кирило-методіївське питання потребує для свого розв'язання документального студювання самих пам'ятників після принципів, що висловлені 50 літ тому небіжчиком Горським.

Дві других брошури того-ж автора мають на увазі дати приклад такого студювання. В одній автор нагадує потребу спеціального студювання місіонерської діяльності свв. Кирилла та Методія, яка займає значну частину життя, але й досі не порушена критикою. Друга брошура містить апокрифічне пророчество Соломона про Христа. Це пророчество єсть і в паннонському житті Кирилла і трапляєть ся окремо в стародавніх збірниках; д. Петров подає его з відпису XIII в. петербурської публичної бібліотеки. До тексту додана передмова.

О. Лобанський.

Миропольській С. Очеркъ исторіи церковно-приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времени. Выпускъ первый. Спб. 1894 р.

Ся книжочка є додатком до часописі „Церковні відомости“, що видаєть ся при синоді і є його органом. Автор, як і сам каже в передмові, взяв ся лишень звести літературу до одного, і таким чином скласти історію народньої школи „задля того, щоб показати, яка школа повинна бути самою бажаною“.

Перший випуск, викладає історію школи од засновання її за Володимира до монгольської неволі. Дійсно, автор не стільки пише історію народньої школи, скільки налягає на те, що церковно-парафіяльна школа

є самою бажаною для народу школою, также само, як такою вона була і в давні часи, бо виховувала в хлопцях „вірность государю і отечеству“.

С. Л.

Коцовский В. Исторично-литературнй замѣтки до „Слова“ о полку Игоревѣмъ (передрук із справозданя гімназії академічної за р. 1893), ст. 42 + табл.

Брошюра д. Коцовського, власне відчит, виголошений на зборах наукового товариства, складаєть ся з чотирох більш менч окремих і самостійних розвідок історичних і історично-літературних про Слово о п. Іг. Перша з їх присвячена тим впливом культурним, які істнували в громадським житю давної Руси, і тим джерелам, з яких черпало письменство наше; елементи сі зазначені добре, хоч подекуди є щось і побільшене — так напр. сказати, що міста руські „були може й на пів грецькі“, се забагато, бо й погрози Киян, яку пригадує д. Коцовський — „ступити в грецьку землю“, в часі небезпечности, не можна вже таки приймати bona fide (могло воно значити просто — сьвіт за очи). Навряд чи можна сказати, що оповідання літописи про кн. Володимера Васильковича є частиною дружинного епосу (с. 5). Также мусимо застеретти, що переносити прояви життя земель володимерсько-московських XIII—XIV в. й прикладати до земель українсько-руських можна тільки дуже обережно, бо громадський устрій, культура, побут були далеко не однакові.

В другій розвідці автор застановляєть ся над особами трох стародавних поетів — Бояна, автора Слова і Митуси, вяжучи їх з родом Ольговичів і надаючи тому роду й їх Черниговщині особливо визначне місце в історії нашої поезії. Сей уступ здаєть ся міні менче щасливим, автор сходить на стежку гипотез, не основавши їх, а висловляючи занадто категорично; так Бояна він вяже з особою Яна Вишатича, хоч аналогії між ними дуже зверхні й слабі (а додамо — непевно, щоб така важна особа, як Ян Вишатич, могла бути надвірним співцем княжим); і Ян приятель Теодосія, невідомо ще, чи був Яном Вишатичом, бо деякі обставини примушували виступати проти такої ідентичности¹⁾. Що Боян був спеціально співцем князів лівобічних, того не можна довести — атже автор Слова міг вибрати з єго тем тільки те, що ближче було Ольговому роду. Що Митуса (а власне Артемій еп. перемиський) був по стороні Ігоревичів, се була така принадкова політична констеляція, що годі надавати її якесь глибоше значінне, так само як і згадкам про Чернигов в билинах — мусів він там виступати як один з важніщих політичних центрів Руси. Нарешті автор ще раз звертаєть ся до питання про сполученне різних

¹⁾ Вестужев Рюмин „О составѣ русскихъ лѣтописей“ с. 21.

культурних впливів в давній Русі, висловляючи здорові гадки, хоч і тут подекуди бачимо побільшення і збочення з дороги фактів, як на-в'язування західного німецького впливу нашому праву і адміністрації і признание впливу Готів і Ругів.

Гарне вражіння дає третя розвідка (с. 23—28) про час написання Слова, яким кладе автор вінчанне Володимира Ігоревича 1187 р.¹⁾, і особу співця Слова; хоч в останній справі автор знову іде в сферу гіпотез, але ставить їх досить обережно (Рязанець Софоній); занотую однак про істнування „здавна на Русі“ секти жидівської („жидовствуючих“): се є неоправдана догадка, коли прикладати до давньої Русі; секта відома в кінці XV в., та й то розповсюдилась не в нас, а в північних краях, хоч і є відомости, що голова її — Схарія жив в Києві.

В останній розвідці (с. 34—41) автор застановляє ся над анальогами між Словом і оповіданням про похід в літописі, нарешті — над провідною думкою Слова; я зроблю до сего уступа лише кілька дрібних уваг; так автор відкидає звичайний погляд на Каялу (Калміус) і шукаючи її, доводи бере з оповідання про те, як тікав Ігор: але ми не знаємо, де тоді кочували Половці, чи коло Каяли, чи де інде. Далі, оповідаючи про толеранцію давню, наводить автор звісну характеристику кн. Михалка з Татищева без жадної остороги, хоч автентичність сїх характеристик є дуже непевною, й випадало-б, покликуючись тут на мою книжку, згадати про закиди сїм характеристикам; тим більше що на такому становищі в сїм питанні стою я не сам один. Нарешті я-б застерегав, щоб не признавати в билинах пам'ятки „староруської артистичної поезії“ та не ставити поруч з Словом (ст. 41), бо є ще нерозв'язаним питанням, що в сучасних билинах належить нашій давній словенности народній, і що — пізнійшим північним додаткам, змінам і иньч.

Уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починаєть ся наука, тому ся сторона й заслугоє особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізняти факт від догадки або відомости незафактованої; фактичний вивод може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою, і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру. Необережність в выводах дискредитує цілу працю: хто каже забагато, нічого не каже: ставляючи неоправдані гіпотези, учений позбавляє віру і своїм позитивним выводам.

¹⁾ Зауважу тут подробицю — Рим не єсть Ромен, а с. Рим на межі Роменського, Лохвицького й Прилуцького пов.

Сї загальні уваги подекуди можна прикласти і до розібраної праці. Одначе автор виявив в її велику старанність, значну ерудицію, добрий аналіз; его уваги над історією культури нашої часто справедливі й цікаві; хто знає, як трудно ві Львові нашому працювати над якою небудь науковою працею, мусить признати автору чималу заслугу в его праці, яка дає користну вкладку в багату літературу історичну і літературну Слова, і пожадати дальших праць від автора в тій-же справі.

М. Грушевський.

Strakosch-Grassman Gustav. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck 1893, ст. VI + 227.

Про славний напад Татар 1241 р., що заворушив цілу Европу і так могутчо вплинув на дальшу течію випадків держав всхідних, говорено доси лише побічно, але спеціальної про него монографії не було. Найосновнішим обробленем сеї квестії уважав ся т. II „Histoire des Mongols“ Mouradgée d' Ohsson. Однак праця ся вийшла ще 1838 р., від сего же часу видано чимало нового документального материялу, що на сесю квестію нове кидає сьвітло. Розяснити сю справу на основі найновіших дослідів наукових, взявши під увагу жерела так західні як і арабські та перські, поставив собі шан. автор в сім ділі за задачу. На самім початку своєї студії простує автор дотенерішній погляд що до причини нападу Татар на Угорщину. Автор доводить, що Кумани були предметом спірним між Татарами та Мадярами; кожді вважали їх за своїх одноплеменників. Коли за радою домініканів прийняв Беля половецького хана Кутена (Котяна) в свій край, розгніваний хан Куюк винувів єму війну через послів, яких однак піймав князь суздальський. Таким чином цілий похід з 1241 р. представляєсь як акт пімсти Татар Руси і Угорщині. Сю причину подає навіть сам хан в листі своїм до Іннокентія IV 1245 р. На Польщу вислав Батий оден відділ з тої причини, що там готовились Болеслав V, зять Белі, та Генрих II шленський іти Уграм у поміч. Та остання гіпотеза однак здаєсь не досить умотивованою. Скорі та нечувано легкі успіхи наїзників приписує автор знаменитій тактиці воєнній Татар та спізненій мобілізації войск європейських. Похід Батия крізь Русь лиш загально згаданий; за те находим детальний опис походу на Польщу та Угорщину. Пправе крило відділа, висланого на Польщу, мало під проводом хана Орду зайти аж на Литву та в Прусію.

Битва під Лігніцею 9 цьвітня 1241 випала для Християн нещасливо з причини спізнення Вячеслава, короля Чех, на одень день або 56 кільометрів. Велику вагу мають замітки автора про наслідки сего

нападу, як дуже пошкодив він торгівлі німецькій, що велась з давен великим шляхом з Регенбурга на Відень до Кракова та Київа. Погляда, що Татари зломали елемент німецький в містах польських, не має однак основи, бож відомо, що елемент той дійшов до найбільшої сили в часі пановання королів чеських в Польщі під кінець XIII і в початках XIV віка. Причиною повороту Татар подає д. Стракош (за Вольфом) потребу стратегічну, щоб не відділитись занадто від головної орди, що була на Угорщині. Незвичайно докладної з зрозумінням цілої тактики представлена битва над рікою Sajó, що рішила судьбу Угорщини (ст. 77—89), 13 червня загнала ся частина Татар аж у Австрію, але звістку, подану Івоном з Нарбонни, ніби они облягали навіть Відень, вважає автор неможливою. Побіч опису нападу самого, представляє п. Стракош вельми докладно сучасні відносини європейські, та як поодинокі держави і володарі що до сего факту заховувались; се власне найбільш займає часть цілої студії. Прò квестиї спірні та більш льокальні повідомляють додані екскурси, а 5 карт дуже помагають читачови орієнтовати ся.

М. Кордуба.

Зотов Р. Вл. О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, Спб. 1893, ст. 327 + 48.

Habent sua fata libelli! Праця, якої титул я тут подав, має також свою історію. Готова вона була вже на початку р. 1884, коли її предложено було петербургській археографічній комісії (на неї покликають ся вже д. Іловайский в т. II своєї історії, виданім 1884 р., с. 541); комісія, за рецензією проф. Замисловського, що розвідка ся „має наукову вартість, як перша проба ширшого розбору дат синодика“, ухвалила 28/I 1884 її видруковати (див. протоколи в т. IX „Лѣтописи Арх. ком.“ с. 47 і 51), але тільки 1893 р. з'явилась вона в т. IX „Лѣтописи Археографической комиссії“ і окремо. За сей час, скільки мені відомо, книжка ся не діждалась ширшого розбору ні в нашій, ні в російській історичній літературі, тому не пізно й тепер за неї буде де що сказати.

Головною метою сеї розправи є поясненне т. зв. синодика Любецького — поминання Любецької церкви, де між иньчого уміщене окреме поминання „великихъ князей чернѣговскихъ, кїевскихъ і протчїихъ“; се поминання кілька разів (пять) було вже друковане, коло пояснення его трудили ся арх. Филарет і Квашнин-Самарин; д. Зотов підняв ся щераз детально его перестудіювати і на підставі наукової літератури пояснити; він пильно перестудіював джерела і літературу, яку мав; не его вина, що не використав деяких праць, виданих по р. 1884 (а особливо — ви-

дання київського печерського синодика, виданого в Чтеніях київського історичного товариства т. VI); можна закинути хіба, що проминув „Географію нач. літописи“ Барсова. Головніша хіба праці, що автор обмежив ся на одним синодику Любецької церкви, переписанім, як він думає в минулім віку. Автор не раз припускає помилки в сїм списку, приймає поправки, зроблені Филаретом, але провірити їх підстави не міг. Филарет окрім синодику Любецького користав з иньчих чернигівських і київських, але користав може часом і довільно (або з цілком одмінного варіанта синодика, бо д. Зотов наводить цілу низку імен, які є у Филарета і нема в его синодику, і навпаки — с. 171—3); д. Зотов признає сам, що поки не видані і не порівняні дати иньчих чернигівських синодиків, годі деякі справи розв'язати (с. 42, 113). З протоколів археогр. комісії довідуємось, що одержавши працю д. Зотова, вона звернулась до чернигівської консисторії за иньчими синодиками, і консисторія прислала пять манускриптів, які арх. Филарет назвав синодиками (с. 61—2); сї синодики однак не були опубліковані, а без того багато виводів д. Зотова застають ся ще непевними.

На основі своїх студій над синодиком д. Зотов доводить, що в своєму укладі він виявляє певну систему, і сїєї системи далі тримаєть ся в об'ясненню синодика; головні точки її, подані на початку і при кінці розбору (с. 30 і 178), такі: князі йдуть по степенням, старші покоління перед молодшими, батьки перед дітьми; заведені князі Чернигова і деякі з чернигівських волостей, з иньчих домів — ті що мали якісь відносини до Черниговщини; імена не повтарають ся двічі тіж самі. Автор не тільки запевняє пильно переведену систему свого синодика (с. 181), ба навіть хотів би її приложити і до иньчих синодиків руських (с. 237) — хоч їх не студіював. Мині здаєть ся, що тут є чимала помилка методологічна: на підставі якоїсь частини записів вивести певні принципи, а потім під ті припципи нагинати решту, се буде логічною помилкою¹⁾. Сам автор признає деякі особи княжі за цілком не зрозумілі і не відомі, яких присутність в синодику годі умотивувати якимись фактами, а є їх і більше (напр. 36—7, 86, 104, 128, 183); автор сам зазначає кілька випадків, де синодик не дотримує порядку, так що годі того й об'яснити (с. 129); деякі проминені (порів. с. 129), деякі — як от Олег, що уривково сидів в Чернигові, або Никола Св'ятоша, що зовсім не був кн. чернигівським, названі одначе в князями (с. 34, 38); запев-

¹⁾ Як на результат її можна вказати: на с. 181 автор каже, що в Синодик заведені особи, що мали волости чернигівські від Гедиминовичів (одна з точок системи), а об'яснюючи сї записи (№г. 63, 67, 73) сам автор міг хіба догадуватись, що записані вони тому, що мабуть мали якісь чернигівські волости.

ненне, що синодик „не припускає повторення“, застає ся в значній мірі апріорним.

Треба пам'ятати, що ми маємо пізнійшу копію; чи вона списана була з одного оригінала, і як списана, не знаємо: могли бути зведені до купи записи з різних синодиків, могли пізніші дописки, нотатки з маргінезів і т. и. повходити в текст т. и. Такі непевности могло би усунути хіба-б порівнянне більшого числа пам'ятників.

Сі всі уваги мають довести, що оператись на якусь ригористично переведену систему і з неї пояснити різні непевности не можна; те, що такий князь іде після такого, може дати підставу хіба до гіпотези; тим часом д. Зотов ставить виводи свої дуже категорично (див. напр. с. 45—6, 72), і на основі синодика поправляє і реконструює генеалогію чернігівських князів, припасовуючи їх часом досить довільно (напр. № 15, 38, 41), хоч в иньчих випадках совістно признає за своїми виводами характер догадок (с. 89, 105). Взагалі погляд автора (с. 181), що „дати синодиків, добре розібраних і пояснених багато допоможуть зорієнтувати ся в пітьмах удільного періоду історії Руси, пояснять нам діяльність наших князів Руриковичів“ і т. и., уважав би я занадто оптимистичними.

Далі з погляду методології можна закинути, що автор не робить різниці між джерелами важнішими і другорядними, не завше застановляє ся над тим, звідки така чи иньча одміна могла з'явити ся у пізнішого письменника, чи має якусь самостійну вартість. Автор сьміло іде за Татищевим, даючи его відомостям часом перевагу перед давніми літописними датами (див. напр. татищевський парафраз на с. 236); зважуючи напр. відомість т. зв. Лаврентієвської літописи про князюванне Рюрика в Чернігові, автор опирає ся на відомостях пізнішого т. зв. Типографського літописця, Татищева й Щербатова (с. 60). Будуючи різні виводи з відомостей про Ізяслава т. зв. Володимировича і поправляючи тих, хто вважає его Ростиславичем (с. 77), автор не достерегає, що те „отчество“ Ізяслава (яке має значінне в тій справі) є тільки догадкою декотрих істориків і т. и.

Се все кажучи, не хочу заперечати я науковій вартості праці д. Зотова. Деякі спостереження его генеалогічні справедливі, деякі доповнення каталогу чернігівських князів правдоподібні, але все мало бути зроблено делікатніше трохи, з більшою обережністю в виводах.

Уклад генеалогії є головним змістом розправи д. Зотова, більша частина її присвячена поясненню записів синодика, з тим порядком, в якому йдуть вони в ньому (с. 32—171), на підставі їх уложені каталоги чернігівських князів (239 і далі). Окрім того автор ширше застановляє ся над чернігівським князівством в татарський період, властиво,

її династичною і політичною історією (с. 182—220); від внутрішньої історії, „задля браку всяких дат“, автор усуваєть ся цілковито (с. 221—2); сума відомостей, які представляє в сфері династично-політичний автор, значна більша, ніж ми мали доси, і се є його заслуга.

Застановимо ся коротко над кількома значнійшими висновками і гадками автора в сїм відділі. Автор застановляєть ся над справою болоховських князів (с. 156 сл.) і уважає їх потомками Ігоревичів; гадка ся не нова (ширше розвинена у Квашнина-Самарина), і д. Зотов не подає яких важних аргументів, тому не буду в сю справу глибше входити, зауважу тільки, що належність кн. Ізяслава, що має бути також болоховцем, до Ігоревичів, як згадував я вже, не є фактом, а сказати, що гадати, ніби князі болоховські були виборні, — „перечить всему історичному укладу руського життя державного“ — буде за сміливо.

Про Батию руїну д. Зотов приходять до переконання, що вона не спустошила Черниговщини так цілковито, як думали декотрі (с. 252), отже — стає по стороні Максимовича, Антоновича і ин., і наводить замітку синодика про кн. Олега Романовича, внука сьв. Михайла, що він став черцем, покинувши „дванадцять темъ людей“.

Зачіпаючи справу про кн. Івана київського й Андрія овруцького, що згадують ся між пізніщими князями в синод. Сіверському, д. Зотов признає їх Ольговичами, як і деякі ранійші учені (К.-Самарин, Дашкевич), але кладе їх на кінець XIII або початок XIV в. на основі своїх викладок генеалогічних (як і в мене віднесені були вони до XIV в. — на основі иньчих висновків, Очерк ист. К. в. с. 449); однак автор зарів вже твердить, що в Києві „як не зараз після походу Батия, то всеж в 2-ій половині XIII в., і до завоювання Ольгерда сиділи переважно шадки Ігоря Святославича“ (с. 117) — се може бути зразком занадто скорих і часом довільних висновків автора.

В справі переходу чернигівських земель під зверхність литовську, автор кладе як правдоподібні дати: 1368 р. — для прилучення північної частини (Брянска), для південної (Чернигова) — деє скоро по 1372 р., і Брянщину (з Трубчевськом) вважає волостю Дмитра старшого, а Чернигів з Новгородом Сіверським — Дмитра Корибута. Північно-східна частина (Новосиль, Карачев, Торуса) не були підбиті Ольгердом (с. 98, 213—4).

На сему скінчу свою замітку. Застановляючись над методою розправи, маю думку, що ті уваги можуть придатись комусь, хтоб схотів підняти роботу коло студіювання помяників давних; то річ не послідня, і праця д. Зотова заслугує подяки.

М. Грушевський.

Матеріали для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, издание отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ первый (три выпуска), А—К. Спб. 1893, 4^о, стовб. 1420.

Єсть то перша часть посмертного виданя обємистого діла звѣсного філѳолога славянського Ізмаїла Івановича Срезневскаго. Цінний той труд по смерти Срезневскаго за порученемъ другого віддѣленя Імпер. Академії Наукъ приготвила до печати високо образована дочка покійника Ольга Ізмаїловна Срезневска, котра своєму вітцю за житя помагала в укладаню словаря старорусскаго і обзнакомилась тимъ способомъ з цілимъ пляномъ того-то діла. Опісля взяв участь в порядкованю материялів також і брат Ольги Срезневскої Всеволод. Наконечнимъ же переглядомъ знадобів і провіркою в поданихъ жерелахъ заняв ся спершу академик І. В. Ягич, а по від'їзді єго з Петербурга, академик А. Θ. Бичков. Але якъ видане діла зладжено по смерти автора, такъ в кождімъ разу не одно, відай, не вишло такъ, якъ би се сталося, коли-б самъ Срезневскій був успів довершити свого діла. Тому то і наіменовано видане не „Словарь древне-русскаго языка“ — а смиреннійшою назвою „Матеріали для словаря древне-русскаго языка“. Все-ж таки посмертне видане труда Срезневскаго єсть діломъ величавимъ і вікопомнимъ.

В давнійшій язичі рускімъ — якъ замітив самъ Срезневскій — дадутъ сю відріжнити три ряди слівъ: 1) слова древнерускі, котрі уживались лише у давню давнину, 2) слова, що ввійшли в уживанє не ранше XIV—XV віка або і пізнійше до початку XVIII віка, а були в уживаню тільки в той час і 3) слова, котрі ввійшли в уживанє в послідні півтора віка.

З всіхъ тихъ слівъ одні мусіли бути людowymi, другі же були добутокъ книжнимъ і лишень по части переходили в загальне уживанє маси народної. З однихъ і другихъ самої більшої ваги суть 1) слова що виражають понятя відсажені (абстрактні) або терміни і представлення наукові. Не лишень вислѳовачу языка і словесности, але і історіку і археологу єсть се річю займавою, а нераз і важною знати, коли і якъ певні слова ввійшли в уживанє і якъ довго удержались они, коли не лишились в скарбниці нинішнього языка.

В „Матеріал-ахъ“ користав автор передъ всімъ з рускихъ памятниківъ XI—XIV в., котрі узгляднив сповно і всесторонно; менше сповнимъ однакъ єсть що до памятниківъ пізнійшихъ, з котрихъ подає більше слова теперъ уживані.

Поодинокі слова подаві з всею вірністю, а заразомъ приведені одвітні цитати зъ памятниківъ. Строге віддѣленє слівъ і звуковихъ формъ ста-

рословенських від староруских не проведено, а то тому бо таке різке відділюванє нераз насувало би трудности, тим більше, що старословенські пам'ятники читали ся і переписували на Русі, старословенський язык впливав на язык народний, котрий знов на свою долю модулював язык письменний на Русі. То-ж находимо напр. злато, золото, властель, волостель, жрѣбѣ, жеребѣ, жрѣло, жерело, иночадыѣ, иночадыѣ і пр. При поодиноких словах подані часто приміри із словолату і фразеології, тут і там також цінні языкові порівняня і виводи або поясняючі опреділеня. І так пр.:

вельбудѣ, вельбждѣ = вельблждѣ = бельблждѣ = берблждѣ = верблждѣ, литовск. werbludas, однозначне з словом германським, котре в готскім звучить ulbandus, в старім північнім ūlfandi, в старім верхненім. olbenda, в англосаксонським olfend, зр. грецке ἐλέφανς і давнє у різних германів уживанє слова elefant, helfant, elpent. Діфенбах уважає слово „вельбждѣ“ зложеним з вель (= великий) і бждѣ (зр. польське bydło, сербск. бед = кінь, бедев, бедевија = расова кобила; мадярське bedyén = телюк). Після того виводу: вельбждѣ = великий скот.

грамота означає в староруск.: письмо, почерк, письменність, лист, ділове письмо. Грамоти (письма, акти, ділові письма) звали ся розлично: безсуднаѣ, береженнаѣ, благословеннаѣ, бѣглаѣ, възметнаѣ, възкладнаѣ, вытягальнаѣ, даннаѣ, дернаѣ, дерноватаѣ, докладнаѣ, докончальнаѣ, душевнаѣ, духовнаѣ, жаловальнаѣ, закладнаѣ, заповѣднаѣ, земленаѣ, кончальнаѣ, крестнаѣ, льготнаѣ, мирнаѣ, мироваѣ, миродокончальнаѣ, мѣповнаѣ, несудимаѣ, оброчнаѣ, обѣжнаѣ, опаснаѣ, отпустнаѣ, переширнаѣ, полеваѣ, полнаѣ, полѣтнаѣ, праваѣ, продажнаѣ, проклатнаѣ, роздѣльнаѣ, розметнаѣ, розѣзжнаѣ, рѣднаѣ, складнаѣ, ставленаѣ, суднаѣ, тавуларськаѣ, утягальнаѣ, хрестнаѣ, цѣловальнаѣ, шертнаѣ грамота.

Примітні вираженя як: быти у грамоты, поставити у грамоты, дати грамоту, ходити по грамотѣ, сѣсти на грамотѣ, грамоту възскынути, сѣскынути, изрѣзати, подрати грамоту, рушати грамоту.

До всіх тих і подібних ріжноуживних слів подані численні цитати з пам'ятників староруских, так що читатель може узнати, в яких іменно зворотах уживали ся одвітні вирази.

Шкода, що в ціннім ділі Срезневского слова малорускі помічені поміш з велико-руськими без жадної одзнаки, а предсі було би се вельми пожаданим, коли би в „Матеріал-ах“ одмічено — розуміє ся, о скільки се єсть можливим — слова що находят ся лишень в пам'ятниках полудневих (слова се вибитно малорускі), від слів що принадлежать лишень північним пам'ятникам. Через те лишень зискало би діло на переглядности і загаль-

ній ужиточности — а і читателеви відпало би, по крайній мірі в значній частині, затрудненє, котре тепер єму полишає ся, коли хоче прослідити межу давних слів в малорускїм а великорускїм.

В кождім разу праця Срезневского єсть вельми поучаюча. З неї бо промовляє до нас поважний голос цілих столїтїй, пливе отта глибока струя, що тече з жерела сягаючого того-то часу, коли Київ становив ся матерію руских городів, а смиренний монах монастиря печерского писав народови „повѣсть врѣменныхъ лѣтъ, отъ коудоу єсть пошла русьская земля“.

Виданий том „Матеріал-ів“ закаує, що і все тото діло пок. Срезневского буде рівно цїнним і займавим і значно улегчить студію і перегляд староруских памятників під зглядом язииковим.

На послїдку виписуємо тут декотрі слова з „Матеріал-ів“, приводячи наші уваги, що відносять ся більшою частію до староруских слів, які і досі заховали ся в народнім язичї Русинів.

Місто **ъ** в староруских виразах в ділі Срезневского кладемо за-для вигоди в печатаню всюди **у**.

Знак питання (?), при декотрих виразах поставлений після оригіналу, значить, що Срезневскому було значенє наведених слів незвісне або по крайній мірі сумнівне. Власні замітки кладу тут в ломаних скобках [ ].

бара — болото, palus, stagnum [в Стрийщині: бар = місце підмокле, звичайно межи горбками, cf. пар, парій, відпар, паріще, о паріще, о пар = sumpfge, im Winter nicht zufrierende Stelle].

бать — отець, pater [в Галичині стрічає ся батьо і бадьо (рідко ужив.); а трохи частїйше в vocat.: пр. б а т ю або б а д ю м і й! Слово б а т ь к о ужив. на Україні і в многих околицях Галичини. В Жовківщині, іменно коло Камінки волоскої, уживають слова б а т ь к о частїйше. іменуючи так кожного старшого літами чоловіка (подібно, як в иньших сторонах д я д ь к о і тому сусїди тих Русинів зовуть „батьки“].

безвѣкъ. безсластенъ безвѣкъ [безвік = нежите, жите без утїх; вік в рускїм означає: 1) жите, ζωή, βίος, vita пр. добрий вік. счасливий вік. зварнив вік. загірив вік. посл. „кому на вік, тому на здоровлє“ = як має жити, то виїде з хороби, то подужає. 2) тріванє житя, трівок, αἶων, aetas, tempus aetatis. довгий вік. дожив пізного віку. молодий вік. дійшлий вік. зрілий вік. 3) столїте, ἐκατονταετηρίς, saeculum. дванайцятий вік по Хр. 4) здоровлє ὑγεία, valetudo, sanitas. збавив віку = збавив здоровля. бодай віковали = бодай здорові були.]

бездѣна = бездѣна = бездна, locus fundo carens, profundum [бойківск. б é з д н а = 1) Untiefe 2) Abgrund; в иньших сторонах: б е з ó д н я].

безъ вѣка? — Аже кого оуранать. полоуторы гривны серебра. аже боудете без вѣка (по др. сп. аже кто друга ранить. а хромоты на телѣ не боудеть) [вѣк значить властиво здоровлє, — тут „без вѣка“ = без ушкоди здоровля, без ушкоди на тілі, без окалічення, cf. Правда русьска: Аще ли оутнеть руку и ѡтпадетъ рука, или усъхнеть, или нога, или ѡко, или носъ оутнеть, то полѣ выры ꙗ гривень, а тому за вѣкъ ꙗ гривен. — за вѣкъ = за ушкоду здоровля, за окаліченє (мов. відшкодованє за причиненє калїцтво, quasi Schmerzgeld), cf. галицк. позбавити віку = позбавити здоровля. бойківське у без вічити, обезвічити = позбавити віку, окалічити позбавити, здоровля; зр. укр. з'увічити гл. Письма Котляревского, Енеїда, 1862. стор. 38. На смерть зъувічу мовѣ собаку.]

бервь = бръвь = бервьно = беревьно = бръвьно = бръвьно = бревно = бръвьно — береговаѧ плотина, ratis; βερβός, trabs [гуцульск. бервѣнє (nom. sing. collect.), бервѣна (nom. plur.) лім, що наносить вода, властиво: бальки].

беремл = бремл = бръмл — связка, охапокъ, тяжесть, fascis, sarcina, opus (cf. гал. і укр. оберемок дров = кїлько дров унесе на плечях).

бересто — березовая кора, cortex betulae [в Радомисчинї, в Киевскїй губерніі берест — означає березову кору; — в Галичинї берест = ulmus effusa, старосл. брѣстѣ].

берлога = берлогъ = бърлогъ = брълогъ sylva, βλγ, лѣсъ [Галицк. берліг = пелеш (коло Журавна), Lager namentlich der wilden Thiere].

благыи (уживає ся у Галицкого люду в тїй старинній (старословенскїй) формї: блáгий і блáгий чоловік = добрий, добродушний; ласкавий. блáго менї заробити грїш = добре менї etc. — благодать пр. „не буде благодать, як не буде Божа дать“ (коло Журавна). бойківське: благоденний, пр. для мене теперь благоденно = ich lebe jetzt glückliche Tage, jetzt geht es mir ganz gut. Властиво форма наша була би бологий, а мїсто благо = ἀγαθόν болого, котру то послїдну форму стрїчаєм пр. в Слові о полку Ігоревї: „дрєво не бологомь листвіє срони“.

блюдо — πιάττ, βίσκος, patina, vas [Гуцульск. блюдо dem. блѣдко gen. neutr. і блѣдка gen. fem. = мисочка, плоский тарїльчик, піднос].

бобыль селянинъ безъ пахотної землї [селянин без рїлї, халушник. „бобыль“ стрїчає ся лишень в памятниках пївнічних — однакож імовїрно було се слово уживанє і на полудневїй Руси. Іменно єсть галицкоруска назва родинна Бобыляк (сеяне в Щирці під Львовом). — В повіті Бучацкїм єсть село Бобулинцї (здає ся, мїсто „Бобилинцї“. Бобыль+инъ = бобылинъ = син бобыля. Наростком — инъ часто у нас

творюють ся назви родинні: Хомин (син Хоми), Васишиин (син Васишихи), Васчишин (син Васчихи), Петринин (син Петрихи), Стецишин (син Стецихи), Гаврилишин (син Гаврлихи), Романишин (син Романихи) і пр. Потомки Бобилина назвались Бобилинцями (бобылинь+ъць), а відтак і ціла їх осада „Бобулинцями“ (у місто н зрів. быти = бути).

божьница templum, ἐκκλησία, ναός. [Староруске слово „божьница“ есть чисто славянське; ще тепер на Україні називають тут і там „біжнік“ „біжничок“ = місце в свѣтлиці, де висять образи. Тое чисто славянське, може бути часів поганських сягаюче слово, уступило виразови церков, церква (старосл. цркъкы, старогорнонїм. chirihha, старосакс. kērikā, старопівн. kurgia, середногорнонїм. новогорнонїм. kirche. пруск. kirkis, зрів. гр. κυριακόν). а заравом давне слово стало згїрдним і означає тепер лише святиню жидівску, Judentempel. Може також бути, що жида, оселившись на нашій землі і присвоївши собі язык людности, задержав ли давне слово до днешного дня].

болѣниє νόσος, morbus [у Лемків „болѣнія ратичне у добытка альбо хрїмка“, Klauenseuche beim Vieh].

борсукъ — борсукъ, ursus melis. Слово Татарское [Meles taxus, Dachs в Галичині: борсукъ або борсюк, на Україні харсун].

босъ, διαβωλον, diabolus [зр. лемківск. босорка, босоркѣня, босоркѣня, incantatrix, Нехе; Bufo, Kröte (босъ+оръ+ька; босъ+оръ+ька+аня); тут, здає ся, також віднести місце в Слові о Полку Игореві: всю ноць съ вечера босоуви врани възграхоу оу Пѣсьньска на болони... „босоуви“ відай місто „босови“].

брады = брадъвь — сѣкира, ἀξίνη, ascia [зр. галицкоруске (карпатске) бѣрда. бѣлда. бѣлта, breite Axt, cf. булат].

бразда. бразна, σὺλαξ, sulcus [обі форми удержали ся в Галичині. першій одвічає бороздѣ, ужив. пр. коло Яворова, Львова... другій борозна, ужив. пр. в Тернопільщині.

брѣдунъ = бредунъ = брѣдунъ = бордунъ — родъ меча [cf. галицкоруск. бѣрда].

бѣрзо = борзо = брѣзо — скоро, celeriter, velociter [в бойківск. і в декотрих иньших гов. галицкоруских: бѣрзо пр. іді бѣрзо сопр. бѣрше].

бѣлотъкъ — бѣлокъ [лемк. білток, болгарск. бѣлтъкъ. „Въздоуха же окроужаѣ нѣбо такоже жолотокъ окроужаѣ мѣдрица гличка. нѣбо же окроужаѣ дрогоє нѣбо такъ вѣрхоу белотъка“... В декотрих сторонах Перемисчини і Жовківщини говорять жоуотѣй — flavus, старосл. жълтъ. жоуотѣк luteum ovi, Dotter; проявляє ся тут вторична повноголосність, secundärer Volllaut].

вапа = **вапъ** — краска, χρῶμα, color [в Старівні (Старуні) чув я: „сметана густá, як вап; вап уживає ся там в тім же значеню, що вапно; в староруск. і в старослов. означає: розроблена краска, барва, пр. „жены вапы лица пишуть“].

ведро ясная погода, засуха, жаръ, serenitas, aestas [у Бойків і Гуцулів: в ёдро tempestas, serenitas].

верблюдь [людова етимологія зробила з слова „верблюд“ подекуди пр. в Чортківщині „верхоблюд“, мов би нагадуючи собі слова верх і блюдо].

веремл tempus [Гуцульск. і бойк. вѣремнє, вѣремє tempestas; serenitas, погола].

владарь — δεσπότης, dominus [бойк. володárъ = кметъ].

воле — междом. ἄγε, age, ἄρα [оле уж. коло Заліщик дуже рідко. „óle блискає, оле греміт, оле тучи б́удут іт́и“.

воркочъ = врькочъ — женская коса убранная, τρίχασιον, crines plexi [у Лемків: воркоч (рідке слово, що уступає виразови: коса) польск. warkocz].

воръ = **вора** — ограда, заборъ, преграда [на Підгірю і в горах у нас: в оринє, sepimentum, Einfriedung].

вѣлагоми = вѣлагомо. — „И бысть велми вечеръ, Володимиръ же нача изнемогати вѣлми; и такоже бы влягомо, и тако Володимиръ... прѣстави ся. [у Замішанців т. е. Русинів з окол. Коросна: лѣгомо гмер = влягомо вмер; у Гуцулів: на завлєгі, пр. прийшов до мене на завлєгі].

выверечи, вывергу — выбросить [у Замішанців: гверечи = psl. крѣшти. гверж = кинь; у Гуцулів: извергнути = скинути. „кóбсє извѣргла сестр́ичько т́ийі бисаѓи“. виверечи = викинути].

выморшина — наслѣдство [бойк. умѣрщина, від'умѣрщина].

высина — altitudo, ὄψος [бойк. висынь, genit. висені = altitudo, Höhe, високість].

вшытъкъ = вшитъкъ — весь (?) [у Замішанців і Лемків: вшиткы́й — весь, декуда в східн. Галичині в сь ой, пр. вшыток хлѣб, der ganze Brotvorrath; мысєє ту вшиткы, wir sind hier alle. Староруск. „поєднали ся о села вшитка“ = о вѣі села; староруск. „то вшитко свидца“ (в сє, в многих околицях Галичини: в сь о)].

вѣрнѣ — вѣрно, πιστῶς, fideliter [у Лемків і Замішанців: вірнѣ, подібно присловники: краснѣ, злѣ, добрі etc. форми, котрі рідко тут і там єще проявляють ся в Черемисчині і Ярославщині].

вѣкъ (?) [„за вѣкъ“ значить: за окаліченє, :а з'увіченє, за убєзвѣченє, гл. в горі „безъ вѣка“].

габаниє — притѣсненіє (?); **габати, габаю** — притѣснять (?) [галицкоруск. га б а т и verfolgen, anfallen, уж. в Бродщині: „рабець нагабає птахи“ der Habicht fällt über andere Vögel her, гл. Початки до уложеня номенклятури і термінології природописної VI. 1879. стор. 11.]

гаврань = corvus, воронъ [декуда у Лемків і Замішанців: гавран, чеськ. havran].

гаща — (двойств) — нижное платье, *σαράβαρα* [старосл. гашти, галицкоруск. г а щ и; грецк. *σαράβαρα* = шаравари].

глипати, глипаю, *ὄραν*, circumspicere, spectare, cernere, оборачиваясь осматриваться [галицкоруск. гли п а т и, гли п н у т и. глипнув очима, er blinzte mit den Augen; глипнув на него, er warf auf ihn seinen Blick; тут належить також віднести галицкоруск. доглупати ся (scilicet: розумом) — не можу того доглупати або доглупати ся ich kann es nicht einsehen, mir leuchtet es nicht ein, ich kann es nicht ergründen; тут також лупнути, липнути оком місто глупнути, глипнути; поліпав = полупав очима].

гмырити, гмырю (?) [галицкоруск. г н і р а т и (коло Львова, коло Яворова) cf. польск. gmerać, mähren, wühlen. гнїрає коло хати = бойк. піпнає, ніпає].

головникъ — убійца [галицкоруск. головник Todtschläger; головництво Todtschlag].

голь -- вѣтка, ramus [галицкор. гиляка; гиль, гіле (collect.); укр. гольякі (nom. plur.) гілля, (collect.), зр. грецк. ὄλη = ліс, ὄλον дерево].

голѣнатыи — голенатый, crura bona habens [в Чортк. голінатий εὐσεκέλης, mit starken Schenkeln].

горносталя = горностаи [горносталя Foetorius ermineus, Hermelin коло Біберки, гл. Початки до уложеня номенклятури и термінології природописної вип. V. 1872 стор. 18, також в говорі Замішанців].

горчарь = гърчарь — то же, что гърньчарь, *κεραμεύς* [у Лемк. і Замішанців: горчар, genit. горчаря і гончар, genit. гончаря].

гошити, гошу — дѣлать, готовить, рагare; **изгошити** — устроить [Гоші в — село коло Болехова, в повіті Долинськім. Гошівський монастир].

грезно = грьзно — гроздь, виноградная ягода, uva [бойківск. і угорскоруск. грезно, грезло, грозно, гразло, тут: староруск. грездно, старосл. грезнь і грездъ].

гугнати, гугню — шептать, роптать, murrigare; **гугнявыи** — говорящий въ носъ, гнясящий [галицкоруск. угнáвий, вугнáвий, вугнота́вий = що говорить в ніс; угнáвець = чоловік, що в ніс

говорить, угнак; угна́вка = женщина, що говорить в ніс; угнавіти, угна́ти, вугно́тати = в ніс говорити].

гудьба — музыка, игра на инструментѣ; — **гудець** музыкантъ, musicus, μουσικός [у Лемків: гудба = музыка; гудак, dem. гудачок. гудаци, гудачки, dem. гудачки = музыканти; пісонька: Не будеме йісті, не будеме піті, покля нам не дате, пошто мы ту прішли. Прішли мы ту, прішли з двома гудачками по тото дывчатко з чорныма очками].

давѣ — вчера, heri; давича, недавно, paulo ante [декуда у Бойків і Гуцулів даві = нинька рано; adj. давішний уж. також у Русинів угорских; рідке і зникаюче слово].

деваносто — nonaginta [декуди у Бойків і Гуцулів, тож на Угорщині у Лишаків: девеносто, девяносто].

денежка — уменьш отъ денга = денга — опредѣленная денежная единица [укр. денѣжка — галицкоруске назвище родинне „Денега“].

дешевын [гуцульск. дешевый, лемк. туній (cf. pol. **тоуень** qui gratis datur), коло Львова таній = εύωρος; εύτελής, vilis, parvi pretii, wohlfeil; gering].

днесь. днешнын [в гірских говорах галицкоруск. днес, гнес, днесь, днеськи, днеська, днеськивай; — днешний. до днешного дне].

домовитыи — οικιασκότης [галицкоруск. домовитий в значеню: domesticus, familiaris. — вуж домовитий = такий уж, що в хаті або на обійстю буває; по вірованю люда він ссе корову, а коли-б его убити, тогді з скуки за ужем гине і корова. У нашого люда „вуж домовитий“ то мов би ἀγαθοδαίμων].

дъно = дно = дьно, fundum, πυθμήν, **дънѣ** = въ дънѣ — внутри; дъну — внутрь, внутри [бойківске унну́ = ἔσω, ἔνδον, intus, intra. — Из „въ дъну“ повстало: „в дну“ „у дну“ -- а відтак через уподоблене (assimilatio) суголоски д, котре іменно часто буває в бойківскім говорі, унну, подібно, як місто „днесь“ часто „днесь“, місто „до днесь“ часто „доннесь“, місто „годний“ — „гонний“, пр. гонний птах = гідний птах, великий, красний птах].

дыря. дыра. дира — проходъ (?) [в галицкоруск. дира́, дера́, дыра́ льокально також дзюра́, польск. dziura].

дына = дна — ломъ въ костяхъ [західногал. руск. дна (рідко і місцево уж.)].

днина, днина — цѣлый день [галицкоруск. днина, dem. днинка. по днини ще переїдем = за дня ще etc.].

дѣтки = дѣтки — множ. ч. уменьш. отъ дѣтл [у Лемків: дѣтки, укр. дѣтки].

жаратъкъ, жератъкъ — пепель, τέφρα, cinis [у Замішанців: жу-раток σφραυρα πυρός, cumulus ignis; декуда у Бойків пр. в Калушчині: „такий червоний, як журак“].

жасати, жасаю, жасити, жашу — terrere [укр. жахати; у гуцулів вжеснути се, жесати се, perterreri, гуцульск. жесній — φοβερός, terribilis, horridus].

ждрѣло = жрѣло, жерьло — голось. Возопихъ жерломъ великимъ (φωνή μεγάλη, voce magna) [в Чортківщині: жерло, жерело = os, Mund пр. у виза ест жерло під рилом beim Hausen liegt der Mund unter der vorspringenden Schnauze, cf. горло = Schlund — в староруск. „жерло“ положено метонімічно місто „голос“ — або може задержало ся прадавне значенє того слова. санскр. gr̥ — vocem edere, sonare, laudare].

жеребѣ — жеребенюкъ [у Замішанців: жеребѣ, genit. жеребѣяти (жеребѣте), πῶλος, pullus; — в иньших говорах: жеребѣць, жеребчик, жеребчѣк = більший лошака].

жиковина. жуковина — δακτύλιος, перстень; „двадцять три жиковини женскихъ золоты съ яхонтцы и съ лалцы, и съ изумруты, и съ жемчушки“ [бойківске жукóвина annulus, Ring, „перестынь в каміпцѣм“. Звідкиля взяло ся тото слово? нагадує оно вираз „жук“. З літ дѣтских пригадую собі, щом бачив (буде тому сорок літ всяць) на Поділю в селі „Садки“ в повіті Заліщицкім у дівчат бинди зроблені з насиляних, так званих шиек („шийка“ властиво перва обручка тулова, передтуле, prothorax) жубелиць золотастих (Cetonia aurata). Тоті бинди, хоть і не тревалі, визирали хорошо. Дівчата укріпляли їх собі впоперек на тімени. Може бути, що се давний звичай укрямати голову биндами з золотастих хрущів чи жуків робленими; що подібні оздобы ладжено також для украси рук (брасолети) і пальців. Оттак „жукóвина“ означала-б оздобу з жуків роблену, а опісля перенесено її також на перстені з металю роблені].

жировати, жирую — уштывать ся, пастись, pasci [галицкоруск. жирувати; жирóвише, жирóвисько = місце, де жирують звѣрі].

жирѣва (?) — „На семь свѣтѣ и въ нашеш жирѣвѣ“ (εις τὸν βίον τὸν ἡμέτερον) [по моїй думці „жирѣва“ порівняти належить з нашими виравами: жура́, жури́ця, журба́, гри́жа, печáль — μέριμνα, cura. Змисел повисшого цитату такий: На сѣм свѣті, тут в суятні житя повній журб і печалі].

жлѣдица — гололедица (?) [укр. óжеледь, у нас в горах і на Підгіррю: о же лѣ да, о же лѣ ди ця, glacies lubrica, Glatteis — ожелед, ожелест також лід, що примерзає на галузах; в декотрих бойківских сторонах óсклей].

жупелица = **жюбелица** — жукъ, *χάνθαρος*. [Гуцульське жубелице, жюбелица *Geotrupes stercorarius*, також *setonia*; жубоніти, жюбоніти, жебоніти *βομβεῖν*, *sonum edere*, *sonare*].

задъница = **заднича** — наслѣдство; *legatum* [тепер в галицкоруск. заднійця — *podex*, *Hintertheil*. „набий конѣ бичомъ по заднійци — то підѣ бѣрше“ (коло Яворова). Давне значенє задниці, яко спадчини, наслѣдства, уступило тепер иньшому гіршому. Подібно в гіршім значеню уживають ся тепер: біжнійця, вздохати (давнїйше в значеню: умирати) etc.].

заисто [галицкоруск. дисне, дийсне = дійсно, дійстно].

закиханіє — тоже что кыханіє — чиханье [зр. лемк. кыхати „то ся Вам кыхат, мате рыму“ = то ся Вам чихає (чхає), мате нежит (катар)].

замерети, замру. — — **заперети ся** [В Дрогобиччині: замерети = замерти. — заперети ся = заперти ся].

запоротокъ = **запрѣтокъ** — *οὐρινον*, *ovum ventosum*, яйцо пустышка [*verdorbenes Hühnerrei*, галицкоруск. запорток, самі запортки — *lauter taube Eier*].

запрѣщати, запрѣщаю — заперщати, не позволять [галицкоруск. запертити, заперщати, тепер вже рідко уживанє, уступає що раз більше виразу „заказати“, котре в тїм значеню взяте з польского. Малоруске „заказати“ = замовити; заповісти пр. пан заказали фіру; пан-отець заказали свята; весна сего року заказує ся красно].

затепсти. затепу [cf. *psl.* *тѣти, тѣпж, тѣпши, тѣпѣть* *тѣпѣти*, *fegire*; укр. тѣпати конопльї; галицкоруск. тѣпсти грушу = трясти грушу; кѣри тепѣт ся в землі = парляють, *die Hühner scharren in der Erde*].

звирь *вм.* *звѣрь* *gen. masc.* [у Гуцулів: звирь, *genit. звиря* *gen. masc.* = *bestia, fera*, і *звирь* *genit. звиря* *gen. fem. collect.* = *lupi*. *звирь єго звзыла* = *вовки го звзыли*].

зеремл — мѣсто, въ которомъ находится стадо бобровъ [Слово се литовскоруске находить ся і в Статуті литовскім — „жеремя“ *genit. жеремени*, в старосл. звучалоби: * *жрѣмл*; властиво мѣсце, де жирують бобри, жировище, cf. *psl.* *жрѣти* = *жертн, жерети, жрати*].

зимъница — лихорадка [коло Яворова *зимаха*, инакше „хрибра“ = *febris*].

знатѣя [гуцульск. *знатѣ* (в виговорі часто *знакѣ*): „кобі знатѣ, що в кѣма питѣ, тобі і дѣти забрав“].

зобати, зобаю и **зоблю** — *edere*, ѣсть [санскр. *dzabh* — *oscitare*; тепер уживає ся майже загально у нас форма „дзобѣти“ = *mit dem*

Schnabel hacken, mit dem Schnabel ꝛ picken — тут і там уживає ся форма, як в староруск. зобати, обзобати. В декотрих околицях: зобалка, двобавка = picus, Specht. — Староруск. клювъ = rostrum в малорускім майже зовсім загинуло; лише декуда на Лемківщині говорять к л ю в а к; однакож уживають від к л ю в утворені слова: к л ю в а т и, з а к л ю в а т и, в к л ю в а т и с я, з а к л ю н у т и с я, н а к л ю н у т и с я].

зукъ — звукъ (?) „И тако великимъ звукомъ пристушиша.. мню, яко земли колебати ся отъ обоихъ шума и отъ трескоты“. „И грому сильну бывшу отъ пушечного бою и отъ звуку и воу“ [староруск. зукъ по моїй думці = українск. знк, галицкоруск. зойк, κραυγή, clamor; ὄδυρος, σίμωνή, lamentatio].

ижакъ (?) — „Тогда бискупъ начнетъ велегласно Латинскимъ языкомъ, ижакомъ ихъ поющимъ не мало“ [по моїй гадці так читати належить: „и жакомъ ихъ поющимъ“. У Лемків ж а к = Kirchensänger, в иньших сторонах Галичини: дяк cf. psl. ж а к њ н њ diaconus, польск. żak, чesk. žak — studiosus, discipulus; босн. diak — clericus. В наведенім в горі місці ж а ц и = clerici s. diaconi],

изгрѣбъ = изгребъ — пакля, охлопки, στυπίον, stupa [коло Калуша: зріби, згріби = полотно гребініє].

икра = кра — льдина, тонкій (sic!) ледь, пльвущій по рѣкѣ [малоруск. крига, польск. kra = Eisscholle, Eisgang, Treibeis т. є. більші брили леду, котрі ріка (звичайно на провесні) уносять].

илемъ — ulmus [в ріжних околицях гірських і на Підгіррю ильма и л е м ulmus, де инде: вяз, вез].

илъ — глина, ἰλύς; πηλός, lutum [галицкоруск. илá gen. fem. ил gen. masc., у Бойків йловать, йловатиця Thonerde, thoniger Boden].

инѣдѣ = инѣде — въ другомъ мѣстѣ [коло Львова: йнодѣ = ἀλλαχέθι, alio loco, отож в тім самім значеню, що в староруск. і в старослав. инѣдѣ; в укр. а тепер і в книжках галицкихъ „иноді“ уживають в тім значеню, що старосл. иногдѣ].

истѣкмити — ехаеquare [в Коломийщині і декуда в Стрийщині: токмити ся, потокмити ся, стокмити ся übereinkommen aequiparare. Гуцульске: тóкма pactum, Vertrag].

исути = иссути, **исъпу**: — „И повелѣ иссути могилоу великоу“ [У Замішанців пр. в Близеньці, в Ріпнику: н а с у т и піску = насипати п.; глина н а с у т а = гл. насипана, psl. соути, съпѣж, съпешн, съпетъ].

калнга — caliga, башмакъ [Декуди в Перемишчині шиють для вмерця чоботи або радше панчохи з полотна. Тоті панчохи зовуть „каливи“ або „калнги“. По ушитю застромлюють іглу в калнги не відор-

вавши нитки, а то, щоби — по вірованю люда — померший на другім світі мав чим собі зашити. До труни кладуть також кусник хліба].

калика = **кальна** [малоруск. каліка, Krüppel з переского к'алак'. без'образний, безподобний].

канина [зр. канка Scirpus lacustris, Teichbinse; к а н и ц я Chrysanthemum leucanthemum, weisse Wucherblume, польск. kanianka = черстенець, вилип, Cuscuta epilinum, Flachsseide. В „Слові о полку Ігореві“ виражене „канина зелена“ мабуть означає: муравник зелений, caespes viridis, grüner Rasen].

карвана = **корвана** = **корвонъ**. *κορβανῆς*, сокровищница храмова [галицкоруск. скарбóна, demin. скарбóнка].

клевець = **клевецъ** — знакъ военачалія въ видѣ остроконечнаго молотка [у Гуцулів: клевецъ *σφύρα*, malleus, Hammer, dem. клѣвчик].

клуча: „Срѣдце же убо вчиньно єсть... и хранимо округъ клуча“ [декуда у Лемків: клуча = pulmo].

ковачь *faber ferrarius* [у Гуцулів пр. в Жабю: ковачь, genit. ковачя, dem. ковачик; в иньших говорах: коваль, ковалик].

ковшь — „А се даю сыну своему князю Дмитрию... ковшь великий золоть гладкий“ [у Гуцулів: кáуш *ὄστρα*, Schöpfkelle, пр. набери повний кáуш воді; укр. ківш, deminut. ковшик *οὐλάη, σκύφος*, posulum, Becher; — галицкоруск. назва родинна: Ковшевич].

кокотъ — пѣтухъ, *ἀλέκτωρ* [укр. кóкотень = малий когут, малий півень].

кокошь = *gallina*, курица насѣдка [галицкоруск. кокошка].

колтки [в Чортківщині: ковки Ohrgehänge, заушницї, кульчики].

копань — ровъ (?) „Да врагомъ виноватикомъ водотечью внизъ, да изъ водотечи прямо на копань, да копанью вверхъ къ двумъ прудомъ“ [на Поділю: кóпанка — плиткий прокїп до води заскїрної; кирниця без обрубини (пямрини); з копанки беруть воду].

котць — клѣтка [Назва родинна: Котецький — — —. У Лемків і Замішанців значить кутецъ *χοιροχορείον*, suile, Schweinstall, „зажен свині до кутця; гадай; люлю! люлю! люлю-сю!“ Зауважити належить, що кілька виразів означаючих первіство „дїм“ пізнійше прибрало значене згїрдне, погїрше. І так старосл. **хлѣвина** *domus, conclave*, тепер хлїв = *suile*, староруск. куча = хата, тепер найчастїйше те саме, що хлїв і ин].

кровля — *tectum*, крыша [декуда в східній Галичині крївля, покрївля; німецке Dachdecker можна назвати би крївляник, кровляник, кровельник].

крстьчатый = **крестчатый** — украшений крестами, *crucibus ornatus* [в Самбірщині: хрещате полотно, хрещатина — по-

лотно на охрест роблене; хрещате дерево arbor ramosa; хрещате з'їле. — в укр. хрещатий барвінок; хрещатик = з'їле, Nyoseris; також Leontodon задля подоби листків; — Хрещатик одна з головніших улиць Києва].

куда = **куды**, ubi [в Галичині уживають ся межі людом обі форми: куда і куди; — подібно сюда, суда (гуцульск.) і сюди, тудя і туди].

кудри — coma crispata; кудрявын crispus [у Лемків пр. в Бірхивні: кудерявий, під Самбором кудеревий і кудревий, — в Щирци коло Львова кудеревий; в Старівні (Старуня) в повіті Богородчанськїм: кудрїти, скудрити волосе die Haare kraus machen, kräuseln].

куръ — пѣтухъ, gallus [Галицкоруск. „кур запівав“, „ще кури не піли“; кúра, кúрка, на Угорщині кúриця = gallina].

куща = **кжшта** = *σκηνή*, tentorium [угорскоруск. і декуди в горах галицких куча = дрантива хатчина; переважно куча — *χοιροσκμείον*, suile, Schweinstall; заганяють свині: „а до кучи на!“ — Первістне значенє слова „кучовати“, „кочувати“ було мабуть „розкласти кучу“ т. є. хату, шагро і мешкати; тож у Гуцулів і тепер „кучовати“ значить *οικεῖν*, habitare, *ξενίζεσθαι*, hospitari, а скучювати се, скочовати се = перебирати ся з місця на місце; — у Івана Вишеньского: „хлопы простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ сидятъ“; — на Україні тут і там куча, кучка = кліть для кур під печию або під постільним полом; сербск. кутя = дім. — У жидів кучки = Hüttenfest. Жиди задержали той вираз в давнім значеню для поіменованя свого сьвята. При нагоді ще згадаю, що у караїмів коло Галича чув я: вѣчера (= вечѣра, *δειπνος*. coena, Nachtmahl), ож акцент староруский].

къметь = **кметь** = **кмѣть** — витязь [в галицкоруск., іменно в говорах гірских: кмѣть — заможний господарь; кмѣтиха = жена кмѣтя, заможна гадівня; посл. „не посьміє ся кмѣтиця, но омѣтвця“].

кръчагъ = **кърчага** = **корчага** — vas fictile, *κεράμιον* [декуда у Бойнів корчѣга. корчúлє. коршóлє. кóршів. кóрчів; у Русинів угорск. (Лішаків): корчага, dem. корчажка].

Замітити ще випадє про не один хороший вираз староруский, котрий уступив другим виразам тепер уживаним, пр. властель, волостель, блюстель (speculator; custos), звѣздьница (астрономія), зньль (*κάρμνος*, піч, ковш), клыпшы, кљунышь (тепер у нас: мікядл) і др.

На тім кінчимо наші примітки. Сліджене староруского языка вельми важне не лишень для слідителів языка народного, що із прояв давної нашої бесіди можуть вистежити поступенний розвиток рідного

слова, але також для ширшого круга писателів. Стиліст може в зворотах давніше уживаних не раз відкрити живий пруд, живу струю народного духа. Не меншої ваги єсть ся студія для термінології в різних галужах наук. В термінології науковій язык старословенський і староруский всім Славянам, а перед всіми нам Русинам, може і повинен віддати саму важнішу послугу.

Іван Верхратский.

Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ, ч. V. Москва, 1894, XLVI + 202 in folio.

Історія сеї книжки, розказана в передмові, доволі чудна: ще в 30-их р. повстала справа про дальше видаванне державних актів після перших чотирох томів „Собрания“, виданих в р. 1813—1828, і видавництво було доручено Російській Академії, але 1841 р. її було зкасовано, і збірник зостав ся нескінченим; уважаючи на деякі „погрѣшности“ видання і брак хронологічної системи, єго не повели далі, і він так і пішов до пролажи, без титула і кінця. Тепер до нього додано передмову й хронологічний реєстр актів. Самі акти таким чином не нові (додруковано тільки кінець останнього документу). Для нас він має значінне тільки деякими актами дипломатичних зносин держави Московської в Криму, Литвою й Польщею (з р. 1449—1576).

М. Г.

Іван Вишенський і єго твори, написав др. Іван Франко (Літературно-наукової бібліотеки книжки 21—30), Льв., 1895, ст. 536, 16^о.

Студія дра Франка розділяє ся на три часті. Відповідно до сєго поділу, який вийшов з рук автора, буду переходити кожду часть з окрема. Перша часть праці дра Франка обіймає літературу предмета, зібрану надзвичайно старанно. Хто знає сєю недостачу особливо російських книжок наукових, яка в Галичині дає ся відчутти людям, що займають ся наукою, сєй з'уміє оцінити першу часть праці дра Франка (стр. 1—76). З книжок, які Франкови помімо єго стараня були недоступні, буду старати ся подати доповненя. Лишаючи на боці відмічену п. Франком працю проф. Голубева п. з. „Обяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви (Кієвъ 1893), про котру буду говорити при рецензії другої часті студії дра Франка, скажу тепер кілька слів про рівно недоступну нашому авторови студію єпископа Порфірія Успенського п. з. „Исторія Аѳона“. Перші дві частини тої студії, а іменно історія Аѳоса до р. 1000. появили ся в „Трудахъ кіевской дух. академії“ за р. 1870—1 (не як п. Франко думає в р. 1883—4 (стр. 446);

два дальші великі томи части третьої напечатані в Петербурзі 1892 р. Успенський гадає (часть III т. I стр. 527—30) ще, що автор „Зачапки“ Христофор, „Краткословного отвѣта“ Теодул і Іван Вишеньскій — се три окремі особи. Перші два жили, по єго гадці, на Атоні ще в р. 1608, а Вишеньскій ще в 1621 р. Більше біографічних даних автор не подає, лише начеркує зміст „Зачапки“, „Краткословного отвѣта“ и посланія до єпископів, що відступили від православія. В другім томі третьої части напечатав Успенський (стр. 1014—1057) посланіє Вишеньского до єпископів уніятских з примірника публичної бібліотеки в Петербурзі, поміщене вже ранійше археографічною комісією в Петербурзі в другім томі „Акт. южн. и зап. Росіи“. Успенському не могли бути звістні праці про Вишеньского — Сумцова, Житецкого, замітки Голубева, тому, як видимо, находимо в єго труді деякі невірности, а хоть твір Успенского сам в собі, особливо — що до історії Атоса представляє велику вартість, то для Вишеньского не дає нам нічого нового.

Хоть др. Франко зібрав літературу предмета як найстараннійше, так, що в тій точці авторови ніякого заміту зробити не можна, то я позволю собі піднести кілька уваг над критикою сеї літератури, як також справити одну помилку в передаваню змісту заміток про Вишеньского проф. Завітневича.

Др. Франко, передаючи зміст праці Лебедева, поміщ. в „Подольскихъ епарх. відомостях“ за р. 1875, наводить уступ, де той автор каже, що Вишеньскій, хотяй був дуже образованим на свій час чоловіком, висказує ся в своїх творах против западного образования. Лебедев додає, що у сучасних писателів і автор „Перестороги“ рівнож висказує ся против сего западного образования, а на доказ сего наводить виписку з „Перестороги“, котрої др. Франко не подає, хоть рішучо твердить, що автор „Перестороги“ нічого подібного не говорив а власне писав: „И такъ то вельми много зашкодило панству рускому, же не могли школь и наукъ посполитыхъ росширяти и оныхъ не фундовано“ і т. д. (стр. 27—8). Не маю під рукою праці Лебедева, через що годі мені сконстантувати, яку виписку і чи вірно єї автор передав; то однак мушу замітити, що „фундуване школь посполитыхъ“ не потребувало ще мати нічого вєспільного з западним образованием, а не знаю, чи анатемізованє автором „Перестороги“ філзофії Плятона і Аристотеля, що з западним образованием приходила на Русь, назве др. Франко прихильностию автора „Перестороги“ до западного образования?... Аналізуючи уваги Голубева про Вишеньского, поміщ. в єго творі „Петръ Могила“, де тойже збиває думку проф. Малишевского про тотожність автора „Зачапки“ Христофора з Христофором Фи-

лалетом (Броньским), автором Апокрізіса, наводить др. Франко ось такий уступ проф. Голубева: „Независимо отъ высказанного нами предположенія о протестантизмѣ Филалета, подобному предположенію противорѣчать какъ крайняя противоположность научныхъ познаній, такъ и несонзвѣримость научныхъ пріемовъ того и другого автора“. До сего уступу додає др. Франко таку замітку: „Жаль, що д. Голубев не то вже не мотивує, але навіть не вияснює ближше, які се крайне „противоположні“ знаня були у Броньского і Вишеньского і чим іменно наукова метода першого стоїть так безмірно висше другого, коли многі основні тези і виводи обох писателів — зовсім однакові (нпр. що до автономізму церкви православної, що до права свѣтских овечок вмішувати ся не тільки в адміністрацію, але і в рішене питань догматичних) (стр. 33—4). Поминаючи неконсеквенцію, яку п. Франко сповняє, кажучи на другім місци, що Броньский, Суражский і Копистеньский були далеко ученійші, основнійші і систематичнійші від Вишеньского (стр. 113), скажу лише, що до оспорюваня гадки проф. Голубева нема ніякої реальної підстави. Студії над Апокрізісом Броньского виказали, що сей памятник довго не мав собі рівного так в розложеню як і переведеню науковим, а проф. Малишевский справедливо замічає, що сей памятник літературний міг би і нині бути окрасою кожної богословської літератури. На замітку дра Франка, що так в Вишеньского як і Броньского находимо одні і ті самі основні тези, мушу відповісти легеньким докором, що п. Франко не завдав собі труда роз'яснити се питанє, о скільки ті основні тези Вишеньского були єго власністю і чи не взяті они іменно з твору Броньского? — Подібне питанє ставить др. Франко проф. Завітневичеві, що пишучи в своїй студії над „Палинодією“, про „Зачапку“ и „Краткословный отвѣтъ“, каже, що „Зачапка“ далеко не доросла до книги Скарги „О Jedności“, з погляду наукового. Др. Франко каже: варто-б знати, що се за така велика науковість у Скарги“ (стр. 38). Коли-б ми судили твір Скарги не яко плід 16-го але 19-го віка, то безперечно моглибсьмо не одно „науковости“ єго закинути. Колиж ми берем єго яко твір 16-го віка і порівнуєм з „Зачапкою“ Вишеньского, про котру сам др. Франко впрочім дуже справедливо пише, що ова „і під зглядом форми і розкладу річи належить до творів найбільше хаотичних і сорокати“, та що „її автор писав на скоро, не обдумавши цілість“ (стр. 323), то мусимо признати справедливість поглядови проф. Завітневича. Перечити знова „науковости“ Скарги, що належав до найспосібнійших і найобразованійших людей свого віку, та виказав свою велику ерудицію так в концепції, розкладі, як і в переведеню своїх полемічних творів, видає ся мені трохи за відважною річю. — З дальшого уступу,

де п. Франко аналізує думку Завітневича про „Краткословный отвѣтъ“, видно, що автор не завдав собі труда і не відчитав з увагою рецензії проф. Завітневича, через що подав зміст її невірною. Др. Франко пише: „В подібний спосіб розбирає Завітневич і „Краткословный отвѣтъ“ т. 6. приводить коротко его зміст, сим разом порівнюючи трохи детальніше аргумента Феодула з аргументами Скарги. Взагалі Завітневич закидає і Феодулови тенденційність. Резюмуючи свій суд о тих обох творах, Завітневич пише, що „наші автори розкусууючи м'які кусники в книзі Скарги, побояли ся взяти ся до кісток, не доторкаючись майже до історичної часті, де власне в цілій силі виступає его ерудиція“. Тільки пізніші полемісти взялись і за сю часть, додає далі автор, забуваючи мабуть про Апокрізіс, писаний, як побачимо далі, раніше від „Зачапки“ і „Краткословного отвѣта“ (стр. 41). Коли-б др. Франко з увагою перечитав був сей устун проф. Завітневича, то був би прийшов до переконання, що під „нашими авторами“ розуміє проф. З. автора „Зачапки“ і „Краткосл. отвѣта“, котрих він держить за дві віддільні личности. Щож до дальшої замітки др. Франка, що проф. Завітневич забув про Апокрізіс, мушу замітити, що др. Франко відай не пригадав дальшої часті рецензії проф. З., що о три стрічки низше пише: „Авторы Апокрисиса, Фриноса, Палинодін имѣли дѣло съ тѣми же самыми врагами, тѣмъ не менѣе они не только не игнорировали этотъ пунктъ полемики (роз. історичну часть), а напротивъ обращали на него особенное вниманіе“ (Палинодія стр. 78).

Не годжу ся також з гадкою дра Франка, де він називає Апокрізіс сухим, документальним і важким твором і кладе її на рівні з „Книжицею“ Суражеского (стр. 44), бо противно Апокрізіс, відповідно до его наукового змісту, можна уважати ще за дуже легко і живо писану книгу.

До добрих сторін сеї часті студії дра Франка належить також старанне зведене всіх нам досі приступних редакцій творів Вишеньского. Мимо хиб, які я вказав, перша часть студії заслугує на повне узнанє. Др. Франко наводить тут всіх, котрі писали про Вишеньского, рецензує їх гадки а тим дає нам точний огляд того, що до нині на тім поли зроблено. Можна надіятись, що і другі люди при обробітці руських писателів підуть в тім напрямі дорогою, якою йшов др. Франко.

Найцікавшою а заразом найлучшою частию студії дра Франка єсть часть друга (стр. 77—416), де автор старає ся уґруповати твори Вишеньского, означити час, в якім они були писані, де піддає мисли Вишеньского критиці. На першім місци, яко найраніший твір, кладе др. Франко „Новину, или вѣсть о обрѣтеніи тѣла Варлаама“, котра, як

гадає др. Франко, була писана під впливом лектури житій святих, може ще навіть в часі, коли автор не був монахом афонським а тільки готовив ся сюда поступити. На ствердженє сеї гадки подає автор обставину, що в цілім творі нема згадки про Афон, що твір сей писаний стилем і язиком невправним, шабльономим, неподібним до того, який стрічаєм в пізнійших творах Вишеньского, а вкінці замічає автор, що послідні слова сего твору свідчили-б, що Вишеньский сам був в Охридї. З мовчання других жерел про сего Варлаама виводить др. Франко, що Вишеньский написав свою „Новину“ з устних оповідань Охридян, що стверджує ужите деяких болгарских слів в тексті „Новини“ (стр. 81—2). Не маю нічого против того, щоби сей твір покласти в ряду найрайїших творів Вишеньского, тим більше, що означити час написаня твору, де нема ніяких автобіографічних дат, споминів або рефлексий автора, річ дуже тяжка. Мимо сего думаю, що гадка проф. Голубева подана в недоступних дрови Франкови „Объяснит. параграфахъ“, правдоподібнійша. Голубев, котрого гадку подаю в російськїм оригіналі каже, що „авторскія права Іоанна Вишенскаго по отношенію къ этому сочиненію, кажутся, должны быть значительно ограничены. Мы думаемъ, что новина есть ни что иное, какъ сдѣланное Вишенскимъ извлечение изъ болѣе обширнаго, въ то время ходившаго по рукамъ, житія и прославленія архієпископа Варлаама. Что это произведеніе въ существенныхъ чертахъ принадлежит не Вишенскому, — достаточно указать на слогъ его (не исключая конечныхъ строкъ); что это именно извлечение изъ болѣе подробнаго житія, — достаточно привести начальную строку „Новини: „по убіеніи убо и вверженіи въ рѣку Вардаръ блаженнаго онаго отца и проч.“ (стр. 40). Др. Франко гадає, що Варлаам займав єпископский престол в Охридї поміж 1575—80 роком, а коли-б та вість показала ся історично-правдивою, то можна би твердити, що десь між роком 1576—80. Вишеньский покинув Русь, щоби осісти на Афоні, по дорозі зайшов у Велес, а може і в Охриду і почувши там „Новину“, списав єї для путників із Сербів і Болгар, що приходять на Афон (стр. 85—6). Хоть ті комбінації дра Франка дуже бистроумні, та уважаючи на сказанє проф. Голубевим, приходиться ся мені їх уважати на разі за комбінації без певної реальної підстави.

Поставивши на другім місці маловажну статейку Вишеньского п. з. „Слѣдъ къ постиженію и изученію художества“, кладе автор на третім місці „Обличеніє діавола міродержца“. Житецкій ставляв сей памятник під р. 1607—8. Др. Франко, опираючи ся на психологічній части сего памятника, на концепції єго більше ліричній, без жадної науки та консеквенцій для загалу, гадає, що твір сей писаний в початках житя нашого Вишеньского в р. 1580. Та гадка здає ся мені дуже удачною.

На рік 1589—90 ставляє др. Франко „Извѣщеніє краткое о латинскихъ прелестехъ“, опираючись на тім, що твір сей писаний під живим враженем книги Суражского „О единой вѣрѣ“ з р. 1588., котру він уважає за відповідне рекомендувати людям (стр. 102—4). Виказуючи в часті філософичній сего твору платонівску концепцію о „ідеї“, змодифіковану неоплатоніками а розвитку в Дионізія Ареопатіта, котрого твори були улюбленою лектурою на Афоні (стр. 105—7), переходячи дальші філософичні гадки, видить автор в Вишеньскім не ученого філософа, або оригінального мислителя, але талант більше поетичний і літературний (стр. 110). У Вишеньского добачає автор критерій догматики чисто етичний, котрий уважає за міродайний при оцінюваню его творів. Сей критерій хоронить нас від односторонности тих критиків, котрі закидають Вишеньскому поверховність, брак освіти, брак переконуючої сили в порівнаню з аргументацією Броньского, Суражского і Кошистенського. Коли ті писателі лишають нас холодними а сучасній їм суспільности давали в руки не більш як теологічні раіри до фехтованя з противником в діспутах, Вишеньскій апелює впрост до душі, будить голос совісти, а тим велике его значенє (стр. 113—14). В дальшій часті переходить др. Франко питанє, о скілько відбив ся на тім творі вплив Суражского а о скілько Вишеньскій був оригінальвим. Шкода, що при тім порівнаню Суражского з Вишеньским не ввало дрови Франкови в очі, що в одній точці, — хоть самій собою не так важній, котру однак так часто підносили і збивали пізнійші руські полемісти а котрий автор „Перестороги“ посвятив другу часть свого твору, — Вишеньскій ріжнить ся не тільки від Суражского але і від пізнійших православних писателів. Так Суражскій твердить, що сьв. Петро умер в Єрусалимі а не в Римі (Русск. истор. библ. т. VII стр. 756), то само повтаряє Суражскій в своїм „Отписѣ на листъ Поцѣя“, годить ся з тим навіть уніятскій єпископ Потій, в своїй відповіді на „Отписѣ“ Суражского (Ἀντιρρησις... Wilno 1600, стр. 216), автор „Перестороги“, опираючись на творі протестанта Зібранда Любберта старає ся удовіднити, що не в Римі але в Єрусалимі умер сьв. Петро — Вишеньскій один стає на цілком противнім становищі і твердить, що сьв. Петро умер в Римі. Звідки та ріжниця? який вплив відбив ся тутки? чи звістні були Вишеньскому твори католицкі, прим. Белярміна „Disputationes de controversiis fidei Christianae?“ чи аргументи католиків переконали Вишеньского що до правдивости сего твердження? — Се місце, хоть саме в собі не так важне, то однак тим замітне, що Вишеньскій одинокий поміж православними писателями держав за правдиву ту гадку, так горячо оспорювану другими православними писателями. Шкода, що се місце не звернуло уваги дра Франка, котрий може зміг би розрішити по-

ставлені мною питання. Похибку робить др. Франко, думаючи, що Вишеньський — перший в нашій літературі підняв протестантську ідею — привести в тім творі папу в звязок з антихристом, що 1596 р. перевів Стефан Зизаній, видавши (апокрифічне!) казанє сьв. Кирила про антихриста і витолкувавши его на папу (стр. 130—131). Вже раніше старався удовіднити сю гадку Мотовило (їду за гадкою російських учених, що твір Мотовила був писаний в руській а не польській мові) в своїй затраченій відповіді на „Jedność“ Скарги, про що свідчить нам князь Курбський в своїм листі до Острожского пишучи: „Мотовило... не имѣючи предъ очима страха Божія, но нагою главою, сирѣчь безстыднѣ, толкуеть и выкладаеть, яко ему видится тако и словеса его свѣтча, называюще Римскихъ епископовъ Антихрїстовыхъ: что есть смѣху и преудивленію достойно предъ тѣми, яже умъ имѣють (Н. Устряловъ „Сказанія князя Курбскаго“ Спб. 1868, стр. 249). Та гадка, що папа антихрист, розширила ся ще більше поміж Русинами скоро по введєню в Польщі нового календара знов під впливом протестантів, що прикладали до папи пророцтво Даниїла (7, 2), що антихрист буде зміняти часи. Про розвій поміж Русинами сеї гадки свідчить нам сучасний польський писатель Станислав Гродзіцкый в своїй брошурі: „O poprawie kalendarza kazań dwoie. Wilno 1587 r.“ пишучи: Wiem, co nader nadęcie y niewstydliwie mówią: Nie będziem się zgadzać; bo to Antychryst sprawił, gdyż u Daniela proroka ten iest między innémi znak Antichrysta, że ma odmieniać czasy, co oto wasz Papież uczynił. Nie iest u mnie w podziwieniu, że to Hereticy mówią: bo to ich stara piosnka w piekielney kuźni urobiona: Ale że to y od niektórych z tych drugich (którzy być namniey co przeciwko wierze ich wyrzekł albo napisał, wielce się pospolicie gniewaia), słyhać, temu się niepomалу dziwiuję. Nie takich mili przodkowie, nie tak wszystkie seymy duchowne, wszyscy doktorowie święci Greccy do iednego o Rzymskim papieżu trzymali. Тоć iest bracia moi, trzec się o kociełek (O Heretyki mówię, z którými obcuiecie a teraz przeciw kościołowi ledwo się nie sprzysięgacie), тоć iest chcąc swemu uporowi dosyć w iednym uczynić, nader prawie olśnać Antychrystem zowiąc Chrystusowego na świecie namiestnika“ (стр. 27—8). Твердженє своє, немовби казанє сьв. Кирила виданє Зизанієм було апокрифічне, др. Франко справляє на другім місці (стр. 345). Буде се в дійстности оригінальне казанє сьв. Кирила, котре Зизаній поперекручував та пофалшував, щоби тільки мати докази на се, що папа антихрист. Ся брошура Зизанія служила описля субстратом для віровань раскольників о антихресті (гляди о тім студию А. Лілова „О такъ называемой

Кириллової книгъ“ Казань 1858). В доказах, що папа антихрист, послуговався Зизаній також твором Зібранда Любберта „De Papa Romano“, де ціла десята книга посвячена доводам, що папа антихрист. Про се сказав я більше в своїй студії над „Пересторогою“. Дуже правдоподібною здаєся мені гадка дра Франка, що часть історична, що вилетена в розділ сего твору о „чистцу“ і вказує на переслідованя православних від католиків, дописана Вишеньским пізнійше, нпр. при редагованю своїх творів (стр. 147). Справити приходиться мені в увагах дра Франка над сим четвертим твором ще один lapsus calami, немовби Максим Грек мав бути архієпископом московским (стр. 123); сему заслуженому Грекови судилася иньша доля, бо тяжка тюрма, а не архієпископство.

Пятий твір „О еритикохъ“ уважає др. Франко за postscriptum попередного твору, в чім згоджуєся з проф. Голубевим, що уважає „Извѣщеніє“ и „О еретикахъ“ за один твір (Обьяснит. парагр. стр. 37—8). До тойж самої групи, бо до розряду творів писаних около 1590 р. причисляє др. Франко „Загадку философомъ латинскимъ“. Проф. Голубев не уважає сего твору, як також „Слѣда къ постыженію художества“, поставленого дром Франком на другім місци, за окремі утвори, лише за postscriptum до „Извѣщенія о латинской прелести“ (О заблужденіяхъ римской церкви), що мені вилаєся непевним. Впрочім проф. Голубев каже, що се річ меншої ваги і не стараєся нічим удовіднити сего припущеня. На семім місци ставляє др. Франко „писаніє до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ“ і тут доволить, що субстратом до сего твору послужили жалоби львівського братства д. 5-ого лютого і 7-го вересня 1592 р. до царгородского патріарха. З того слідує, що і твір сам написаний при кінци 1592 р. або з поч. 1593 року. Критика мислей переведена в тім творі дуже старанно.

Твір, напечатаний археографічною комісією в „Актахъ южн. и зап. Россіи т. II п. з. „Посланіє ко князю Вас. Острожскому и ко всѣмъ православнымъ христіанамъ въ Малой Россіи“, розділяє др. Франко зовсім справедливо на два утвори, з котрих перший містить посланіє а другий, писаний пізнійше, становить трактат „О исправленіи церкви“. Тої самої гадки придержуєся проф. Голубев (Обьясн. парагр. стр. 34), хоть ріжниться з дром Франком в означеню часу написаня другої части, про що буде згадка на своїм місци. Др. Франко на підставі тексту твору каже, що се посланіє до князя Острожского писане під враженєм „Апокрісіса“, виданого против твору Скарги „Synod Brzeski“. Автор пише дальше: „Книжка Скарги виїшла в Кракові з початком року 1597, а Апокрізіс Броньского в Острозі в осени тогож року. Значить посланіє Вишеньского, зложено по прочитаню Апокрізіса, написане було з кінцем тогож р. або правдоподібнійше в 1598 році“ (стр. 179). До сеї замітки

дра Франка подам деякі поправки. Польське виданє Апокрізіса вийшло в р. 1597 в Вільні, а руській переклад з'явив ся доперва при кінці 1598 р. в Острові (Гляди студию Скабалановича „Объ Апокрисисѣ Филалета. Спб. 1873). Мені видає ся правдоподібнішою річю, що на Атон вислово руський примірник Апокрізіса, на що вказує хотьби і посланіє, адресоване на руки Острожского, з котрого печатні вийшов руський перевід. З огляду, що комунікація поміж Русію а Атоном в тім часі не так була легка і що минуло пару місяців, нім руський перевід Апокрізіса дістав ся на Атон, тож гадаю, що Вишеньский не написав сего посланія скорше, як в році 1599. Куліш в своїй „Ист. возсоединенія“ каже, що коли-б на переді посланія не було адреси до кн. Острожского, то з самого тексту посланія ніхтоби сего не догадав ся, бо нема там ані одного слова, котре-б можна віднести просто до сего князя, ані слова подяки за могучу протекцію і поміч, яку він в ту пору давав православію. Др. Франко наводить се місце, (стр. 177) против чого немавим нічого, коли-б др. Франко не доходив на підставі сеї замітки до хибних конклюдій. Іменно гадає п. Франко, що Вишеньский мав спеціальний дар зразити собі всякого мецената, бо в посланію, адресованім до Острожского, він не сказав ані одного слова, котре-б відносию ся до особи сего маґната і було єму приємне“ (стр. 490). Вже та обставина, що Вишеньский адресував се посланіє на імя Острожского, не свідчилаби за тим, що він мав дар зразити собі кожного мецената. Дальше в тім посланію, адресованім до Острожского, находимо місце: „благодарю Бога за твердость и сталость вашу, благодарю за статечность и учтивость — учтивость мовлю, которую въ Богу вцѣле цноты паневства, вѣры своєї безъ всякой змазы и приганы заховуете. Што Боже дай, абыте и до конца заховали, зичу“, що певно відносило ся до Острожского, бож і він так само задержав чисту, православну віру, як і другі Русини, до котрих се посланіє було писане. Згадаю вкінці за лист Вишеньского до князя Вишневецкого, в котрім він з такою любовію та щиростію пише до сего маґната, та просить, щоби він зложив єго кости в Перемишлі в соборній церкві. Чи і се малоби свідчити про дар Вишеньского зразити собі кожного мецената? З місьць високо-поетичних, глибоко обдуманих сего посланія підносить справедливо др. Франко голосінне над трупом гордого „рапсака“ напського с. є. Скарги, котрий в уяві автора побіджений самим Богом. По голосію тім каже Вишеньский своїм слухачам поминати сего трупа, „яко въ дѣяхъ вѣкихъ“, в чім др. Франко добачає народний звичай, що ще до нині удержав ся в наших Бойків і Підгірян (стр. 183—4). Над дальшими недостатками в опрацюваню сего твору скажу ще кілька слів по закінченю критики другої части дра Франка.

На дев'ятих місцях кладе др. Франко „Писаніє къ утекшимъ отъ православної вѣры епископомъ“, твір дуже важний і задля богатства історичних фактів та образів з тодішнього життя, як також задля натяків на життя самого автора. Памятник сей адресований до Мих. Рагози, Потія, Терлецького, Пельчицького, Збіруйського і Загоровського, звернув вже давніше увагу дра Франка (Кієвская Старына), де автор старався знайти рік його написання, кладучи його на час, коли ще жив Рагоза, або на час, нім дійшла на Афон вість про смерть Рагози († в вересні 1599 р.). Сумнів будила одна обставина, що посланіє адресоване також до Леонтия Пельчицького, що умер в серпні 1595 р. Тут задає собі др. Франко питання, звідки знав Вишеньський про всіх епископів, що брали участь в унії? (стр. 187—192). В означеню часу написання сего твору, різнити ся тепер др. Франко з своїми давнішими поглядами. Для означеня терміну а quo написання сего посланія, каже др. Франко, служить замітка Вишеньського на початку сего твору, що він прочитав книжку видану уніятами п. з. „Оборона згоди зъ латинским костеломъ и вѣрою Риму слажающе“. Др. Франко припускає, що Вишеньський, чи то навмисно, чи не навмисно, змінив сей заголовок (слова „вѣрою Риму слажающе“ можна напевно прийняти за злобну зміну, бо так прецінь жаден уніят писати не міг) і уважає за дуже правдоподібну річ, що тут мова про книжку „Унія, альбо викладъ преднейшихъ артикуловъ, къ зъєдноченію Грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ“, видану в Вільні 1595 р. а написану Потієм (стр. 192—3). Поставивши ту книжку, яко вихідну точку, др. Франко попадає сейчас в клопот, кажучи, що не треба думати, ніби се посланіє було написане в р. 1595, бо в нім єсть згадка про Никифора, котрого ставлено перед суд на соїмі в р. 1597, дальше в нім єсть натяк на злочинство Терлецького (як здаєсь, утоплене попа Стефана Добрянського дня 13 грудня 1597), що було предметом розправа на суді сейшовім в Варшаві в р. 1598. Якби в дійстности Вишеньський мав на гадці се убієство (він пише, що Терлецький „изгнать съ свѣта однихъ сѣканою, другихъ водотопленою), то в такім разі — гадає др. Франко, — можна-б положити дату написання сего твору на першу половину 1598 року (стр. 195). Поперед всього мушу справити поточність, яку вчинив др. Франко, іменно, що хоть Стефан Добрянський пропав 13 грудня 1597 р., то тіло його найдено доперва з весною 1598 р. (9-го цвітня), та що доперва тогди почало в'ясняти ся, хто був виновником сего убієства (гляди: Архивъ юго-зап. Россіи, часть I. III. VI. ч. гр. 94, стр. 231 і слід.). Нема сумніву, що вість та прийшла на Афон трохи пізнійше, ніж в першій половині 1598 р., що отже час написання сего утвору

треба посунути на трохи пізніший час. Рівнож не вірно гадає др. Франко, що справа сего убієства була предметом розправи на соймї в р. 1598, бо єї зволічено, подібно як і протестації православних против унії і против уніятских єпископів. Не годжу я ся також з тим, що др. Франко під книжкою цитованою Вишеньским розуміє „Унію“ Потія. Далеко правдоподібнішою річю видає ся мені, що сею книжкою була „Ἀντίρρησις“, видана в руській мові в р. 1599, ще за життя Рагози. На сю гадку наводить мене, що в „Ἀντίρρησις“ находимо грамоту з р. 1591, в котрій владики: львівський Балабан, луцький Терлецький, пільський Пельчицький і холмський Збіруйський, постановляють перейти на унію (стр. 56—7), тим вже розрішає ся питанє, звідки Вишеньський знав про участь в унії Пельчицького, що помер перед собором в Берестю з р. 1596. В тій самій книзі „Ἀντίρρησις“ єсть на кільканайцяти місцях згадка про Никифора, котрого автор честить іменем „zdrajcy“ (стр. 18, 32, 109 і т. п.) а в котрого обороні стає Вишеньський. За „Ἀντίρρησις-ом“ євїдчивби також звіст посланія Вишеньского. Так каже Вишеньський, що уніятеки єпископи, замієць пригостити подорожних, „єсродливую згоду вѣжучи“, висьмівають і ганьблять жебручих монахів, а навіть на патріархів не вагували ся в тій самій обороні згоди сказати, що се „жебраки, волоцюги, змаменники“ (ошуканці). Вправді в „Унії“ Потія находимо місце, де автор витикає своїм „верховнымъ пастырямъ“ се-б то патріархам „недбалость и нечуїность“ (Русск. ист. библ. т. VII, стр. 114), но впрочім відносять ся до них з спокоем і повагою. Вправді і в „Ἀντίρρησις“ не находимо так різких виражень, як в Вишеньского, та факти, подані там, мало що в иньшїм євїтлі з'ображають нам тих жебручих монахів і патріархів. В „Ἀντίρρησις“ маємо вичислені справки такого Гавриїла Охридського, грецкого пройдисєвіта, що називав себе патріархом Болгарії, Сербії та Юстинїяни і допускав ся всїляких над'ужитъ на Русь (стр. 195). Тамже читаємо про грецьких монахів, „že mnodzy z nich z klasztorów pouciekawszy a stawszy się biegunami, tylko pieniądze bałamutnemi powieściami zbieraią, szalbierzą y wyludzaią, a potym sami między nich bią się, y ieden drugiego oszukiwaią“ (стр. 195). Не інакше відзиває ся автор про патріархів, „którzy się z niemi (єпископами) nieprzystoynie obchodzili, bez sądu, bez prawa degradować chcieli, tylko za to samo, że im według roszkania ich nie posłano summy pieniędzy, którą sobie na Mitropolita narzucili a isz Mitropolit nie miał gdzie wziąć 15 tysięcy złotych czerwonych posłać patryarsze, zarzuciwszy go inną przyczyną, napisał list: Slyszełiśmy, uwierzyliśmy, żeś ty Mitropolicie taki a taki, przeto kazaliśmy ciebie z stolicy degradować... (стр. 82) (Єсть ту мова о фалшованих,

як тепер показує ся, грамотах подібного пройдисьвіта грецкоґо Дионізія „єпископа Тарнавскоґо“, що в імени патріярха зажадав від Раґози за посьвяченє 15.000 аспрів, а коли сей не дав, бо жаданє видало ся єму непевним, тоді Дионізіий видав другу фалшовану грамоту, якою скидав з престола Раґозу (Гляди: Monumenta Confraternitatis Staurogigiana e. Leopoldis 1595, ч. гр. 258 і 255). Дальший зміст сего посланія Вишеньскоґо міґби свідчити і за „’Αντιρρησις-ом“ і за „Унією“ Потія, бо в однім і другім творі нарікають автори на патріярха „ижь хлоповъ простыхъ шевцовъ, седелниковъ и кожемяковъ надъ епископовъ преложилъ и увесь порядокъ церковный отъ духовенства отнявши, свѣтскимъ людемъ въ моцъ подалъ, въ томъ великое уближеніе власти епископскоґи учинилъ“ (Франко стр. 215, ’Αντιρρησις стр. 159. Русск. историч. библ. т. VII, стр. 116). Та дальше місце знов свідчить за „’Αντιρρησις-ом“, де Вишеньский наводить тезу уніятску, що лїпше бути під незалежним і свобідним напою, нїж під невольниками турецкими, патріярхами, що стїлько разів повтаряє автор „’Αντιρρησις-а“, не вірячи ні в мудрість грецку, ні в розвій наук в неволи турецкій, ні в поміч, якої православної ждали від невольників — патріярхів. З сказаного видає ся мені правдоподібнійшою річю, що не „Унія“ Потія, але „’Αντιρρησις“ повинна служити точкою вихідною в означеню часу, коли се посланіє було писане. Тому по моїй гапці, посланіє то написав Вишеньский при кінци 1599 р. або з початком 1600, хоть на кождий спосіб в часі, коли вість про смерть Раґози ще не дійшла на Афон. З „’Αντιρρησις-а“ міґ також дізнати ся Вишеньский, котрі єпископи брали участь в приготовленю унії, бо там не на однім місци написане, що всі єпископи окрім перемискоґо і львівскоґо прийняли унію. Що Вишеньский не згадує в своїм посланію імена Копистеньскоґо і Балабана, се не дивниця, бож він пише єґо „къ епископомъ утекшимъ“ від православної церкви. Заходить ще одно питанє, длячого Вишеньский адресує то письмо і до Леонтия? Сему може завинила сама „’Αντιρρησις“, котра подає, що „na on czas (1595 p.) władcytwo pińskie wakowało“ (стр. 69), хоть не означає точно, що се єпископство опорожнило ся по смерти Леонтия і ні разу не називає поіменно наслідника Леонтия, Йону Гоголя. Після сказаного відпадають також комбінації дра Франка, немовби се посланіє зробило на Раґозі таке враженє, що він з гризоти совісти умер (стр. 219 і 240). В посланію тїм виказує знов др. Франко вплив посланій львівскихъ братчиків до царгородскоґо патріярха в р. 1592, аналізує мисли автора про автономію церкви, про мнїме чудо в Берестю (перемїна вина в воду при відправі служби Божої) і т. п. Однак і опрацьованю сего твору прийде ся мені зробити один закид при кінци обговорюваня другої части студії дра Франка.

В дальшій часті своєї праці подає др. Франко загальні уваги про твори псевдонімі Вишеньского та викладає причини, для яких „Краткосл. отвѣтъ“ і „Зачапку“ треба відкинути одному авторови і то Вишеньскому. Рівнож роз'ясняє причини, задля яких Вишеньский ужив під тими творами псевдоніму (стр. 241—254). З загальних уваг дра Франка, мушу справити одну, немовби Зизаній, котрий доказував, що папа антихрист, жив в Литві „досить безпечно“ (стр. 251—2), коли Зизаній в р. 1599 мусів утікати з Вільна, після того тралимо всякий слід про сего замітного проповідника і писателя.

Написане „Краткосл. отвѣта“ кладе др. Франко зовсім оправдано на рік 1600, або найдалше на початок 1601 р. (стр. 257). Дальше рішає автор се питанє, в якій формі була первістно писана та відно. і в Вишеньского, до котрої візав монаха афонського патріарх Мелетій Штас; рівнож гадає др. Франко, що Вишеньский посилаючи сей твір на Русь, мусів поробити деякі зміни в тексті (стр. 261). Передаючи нам зміст сего твору і критикуючи мисли, п. Франко знов не звертає уваги на тверденє Вишеньского, що сьв. Петра убив Нерон, що отже смерть сьв. Петра припадає в Римі, не звернув також уваги на толкованє Вишеньского слів „ты еси Петръ“ (стр. 277), так дуже схоже з аргументацією Суражского в єго „Относѣ“. Дві картки посв'ячає др. Франко полеміці з Скаргою, котрий твердив, що єго книгу „O Jedności bogatsza Rusь wykupiła i poroliła. Др. Франко акомпаніює тут Вишеньскому, та закидає Скарві брехню (стр. 285). Я-б не поділяв в цілости гадки дра Франка. Курбский в своїм листі до Острожского каже, що таку книжку (O Jedności) віддати би на „сожженіє“, а не поручати православним до читаня (Устряловъ: „Сказанія кн. Курбскаго“). Долі „сожженія“ зазнавала, з рук Острожского, брошура Бенедикта Гербеста: „Wiary kościoła rzymskiego wywody“ з р. 1586 (Wiszniewski „Hist. pols. literatury“ т. VIII, стр. 287). Палили католики протестанські книжки (прим. Biblia Radziwiła), вищили они православні виданя (Апокризіє, Θρησος), годі думати, щоби православні були на се холодні і не відплачували такою самою монетою“. Говорючи про сепаратизм Русь, що пропаговав Вишеньский, каже др. Франко, що „помимо свого сепаратизму Русь приймала від Польщі і школи і книжки наукові і лектуру і візріці літературні, перероблювала їх по своему, і се тільки й було єї ратунком, було знаком єї живучости і задатком дальшого розвою (стр. 293). Не відмовляю великого значеня впливови польскому на Русь і єї розвій а таки гадаю, що др. Франко в тім своїм погляді трохи переборщив.

Дуже старанно опрацював др. Франко „Послание къ старицѣ Домникіи“. Автор назначив дату написаня сего твору на рік 1606 і тут

звів завзяту хоть добре уаргументовану полеміку в Житецким, котрий гадав, що сей твір писаний поміж р. 1588—96. Др. Франко вияснив докладно, про які особи згадує Вишеньський в тім своїм посланію, та старанно схарактеризував мисли, які монах афонський подав в сїм творі.

З огляду, що в „Зачапці“ зводить Вишеньський полеміку против твору Скарги, против котрого вже ранійше написав „Краткословний отвѣтъ“, тож і дрови Франкови не прийшло ся вже (відповідно до обьему сего полемічного письма) багато говорити. Коли Сумцов признавав сему памятникowi велику літературну стійність, др. Франко каже, що Вишеньський писав сей твір неохітно, сидував ся на дотеп, але коли прийшло до самої річи, не вмів здобути ся ні нащо, крім перемеленя і широкого розводнення того, що вже перед тим коротше і яснійше сказано було в „Краткословн. отвѣтъ“ (стр. 322); та і тут виказує др. Франко погляди Вишеньского на програму осьвітну, згадує, які твори гадав Вишеньський в будучности писати, звертає увагу на цитований Вишеньским в тім творі лист Мелетія Нігаса, розбирає тези Скарги, против котрих Вишеньський виступає. Написане сего памятника кладе др. Франко на рік 1607—8.

На чотирнайцятім місци кладе др. Франко „Пораду о очищенію церкви“, котру археографічна комісія уважала за продовжене посланія до князя Острожского. Написане сего трактату кладе др. Франко не багато дальше поза рік 1608. Одно місце, каже др. Франко, переплутує хронологію сего твору. Іменно, згадуючи про смерть Константина Острожского, автор наш (Вишеньський) додає: „А чемъ плода по собѣ не оставилъ“. Беручи се місце дословно, Куліш справедливо замічає, що в такім разі треба би дату написаня сего твору посунути аж по за рік 1621, т. є. по смерти сина Константинового, кн. Януша Острожского. Додамо — каже др. Франко — що дословно беручи і тоді б ми не дійшли до правди, бо дочки Острожского жили ще довше. Значить, конче приходить ся або вважати ті слова пізнійшою вставкою (на що ми не зваяжимо ся), або толкувати їх недословно, а тільки так, що К. Острожский умер, не лишивши по собі православного потомка, бо-ж на католика Януша ані на дочок, вихованих єзуїтами, пр. на таку Анну Алойзу Ходкевичеву годі було православним числити. Ще перед смертю Конст. Острожского, православні дивились на его сина Олександра як на одиногого потомка, гідного батьківських традицій, а коли той син умер перед батьком д. 2 декабря 1603 р. то „велій плачь и жалость отцу же и чадомъ остави“... А р. 1610 Смотрицький в своїм Өриносі оплакує від імени церкви православної рід Острожських як вимерший; так сильний був контраст між могучою особою помершого Константина а мало-значними, єзуїтам відданими его потомками (стр. 356—8). Проф. Голу-

бев, наводячи повне місце сего твору Вишеньського, де була мова про князя Острожского: „И чимъ же прославиль Константинъ Острожскій, которій простоту христіанскую отбѣгъ и хитрость мірскую папезской вѣры, яко чячку прелестную, ухватиль? Не скоро ли исчезъ а пропавъ? А чьемъ плода по себѣ не оставиль, для того ижъ христіанство стратилъ“, гадає, що се посланіє належить до найпізнійших творів Вишеньського і було писане не ранійше 1620 року. Голубев каже, що годі „измѣну православію“ Януша Острожского приписувати Константинови Острожскому. „Притомъ — пише проф. Голубев — и выраженіє: „плода по себѣ не оставиль“ — въ точномъ значеніи можетъ быть приложено только къ Янушу Острожскому, со смертью котораго прекратился родъ сихъ князей, но ни какъ не къ князю Константину (Василію)“. Проф. Голубев гадає, що тут маєм діло „съ опискою переписчика происшедшею, можетъ быть, отъ неразборчивости первоначальнаго списка рукописи, при чемъ не столь извѣстное имя Януша легко могло быть замѣчено громкимъ именемъ его отца. Правда, вышла несообразность, но на это, какъ извѣстно — переписчики мало обращаютъ вниманія. (Всего вѣроятнѣе, въ подлинникѣ стояло: „и чимже прославиль князь Острожскій... причемъ слово князь, написанное можетъ быть, сокращено подъ рукою одного изъ первыхъ по времени переписчиковъ и превратилось въ Константина“. З огляду, що князь Януш Острожскій умер в 1620 р., тож проф. Голубев відносить сей твір під рік 1620 або і пізнійший (Объясн. параграфы стр. 33—7). Хоть др. Франко не звернув жадної уваги на се місце, де Вишеньскій закидає Конст. Острожскому, що він „хитрость мірскую папезской вѣры, яко чячку прелестную ухватиль“, „христіанство стратилъ“, то мимо сего я по части годжу ся з выводами дра Франка. Ми виділи, що Вишеньскій по прочитаню Апокрізіса, випечатаного в Острозі, післав до князя Острожского і до православних посланіє, де величає їх постійність в вірі. Я вказав дальше, що Вишеньскій мав під рукою „Αντιρρησις“, де виразно каже Потій, що не він, але князь Острожскій піддав єму перший гадку про унію (стр. 189). В тійже „Αντιρρησις“ напечатаний цілий зміст сего письма Острожского до Потія (стр. 41—6); з тогож самого твору міг довідати ся Вишеньскій, про зносини Острожского з протестантами (стр. 64--9), против котрих боре ся Вишеньскій в своїх письмах (трактат: „о образѣхъ“); на підставі сеї „Αντιρρησις“ міг безвечно монах афонскій думати про Острожского, що він „хитрость мірскую папезской вѣры, яку чячку прелестную, ухватиль“ и „христіанство стратилъ“. Вишеньскому, не могли бути незваними такі факти, що діти князя Острожского — син Януш і внучка Анна

перейшли вже за життя батька на католицизм, а сей монах афонський, що так горячо любив свою православну церкву, мусів ще більше тратити віру в князя Острожского. Про него міг безпечно Вишеньський сказати, що він „по собі плода не оставилъ“, хоть певно розумів, під тим, як се замічає др. Франко, православного потомка. Не годжу ся з дром Франком, щоби сей твір писаний був р. 1608, скоро по смерті кн. Константина Острожского, а гадаю, що він був писаний під враженням „Θρηνοσ-а“ Смотрицького, де тойже оплакує в імені православної церкви своїх синів, а поміж ними дід Острожского. Вишеньський, читаючи „Θρηνοσ“ а находячи там імя Острожского і імена багатьох других магнатів руських, що перейшли на католицизм і оставили церкву православну, певно задавав собі питанє, хто був причиною сеї апостазії і відповідь находив в імені Константина Острожского. Що Вишеньський писав сей твір під впливом „Θρηνοσ-а“, на се наводить мене одно місце у Вишеньского, взяте з сеї праці, де він каже про владик уніятських: „ты е сами, изъ вѣры выбѣгши, въ яму безвѣрія впали и отъ себе собѣ смерть зъедили“. Порівняймо слова „Θρηνοσ-а“ писані про уніятських владик, а побачимо чи моє тверденє не здасть ся до правди подібним? В „Θρηνοσ-і“ кличе Смотрицький до Потія: „Wróć się przeto o synu do zbolalej matki twoiey, która cię porodziła y wychowała — Wspomniy synu, co się nad bracią twoią mało przedtym stało, którzy na teyże z tobą drodze byli. Nad przodkiem mówię twoim, którego się ty sukcesorem Metropolskiego stolca być mianujesz, y inszemi, jego i twemi spół Biskupami, którzy was y wiarą y uczynkami naśladowali. Jako po wszytek czas żywota swego ustawicznym summienia szczypaniem zwyciężeni, iawnie przed niektórymi, że są zawiedzeni wyznawali y w głębokość złości przyszedszy desperowali. Ów (на боці: Michäel Ragoza) abowiem ieszcze żywym będąc iako umarły chodził, y śmierć nagłą desperackie głosy wypuszczając podiął. Drugiego zaś mało nie przedniejszego tey waszey uniy forytarza, sprawiedliwym sądem Pańskim ieszcze za żywota, zły duch częstokroć y przy samym nabożeństwa przezeń odprawowaniu z niezmiernym wszystkich tam będących ludzi po cerkwi, там y sam srodze straszliwie rzucał, y zaczętey przezeń Liturgiey, aż y do samey śmierci skończyć nigdy nie dopuścił (на боці: Potocki Herman). Trzeci iako oculati testes powiadaia, ożarszy się gorzalki z dobrą pokutą y poprawą żywota swego szyię złamał (на боці: Piński Hohol). Czwarty ieszcze przed tą apostazyą (za to, że iuz zostawszy Władką, przeciw swey zakonniczey Regule z żoną, ale nie iak z siostrą mieszkał, w kłatwę albo excommunicatią od zwierzchnego Pasterza swego będąc włożony, z takowąż, iako y zwyż mienieni pokutą żywota swego

dokonał (на боці: Chełmski (Збіруйський)). Piąty (на боці: Łucki Władysław Terlecki) a ten najbliższy twój Collega, który z tobą w tym zawołanym poselstwie do Rzymu iedździł, mężooboystwem, wszeteczeństwem, y innemi temu podobnemi cnotami, o których wszystkie Łucki powiat bardzo dobrze wie, nie po iednokroć siebie przyozdobwszy, y ieszcze za żywota nosa na twarzy z dworskiey choroby pozbywszy, za drugimi się pospieszyl. Za czym iuż z tego poszosnego tey waszey uniey cugu, ty tylko sam zostałeś, któremu P. Bóg Wszemogący снаć oczekiwając opamiętania y nawrócenia, ieszcze dotąd folgować y lat żywota przedłużać raczy. Porzuć tedy dla Boga, cię proszę, porzuć, tę twoję przeciwko zakonną robotę.. (картка 75 6). За доказ, що сей твір писав Вишеньський під впливом Θρηυος-a, служило-б ще одно місце, взяте з сего письма афонського монаха: „А нынѣ меж и Ляхи князи Рускіе все по еретичѣли и христіанства, истинныя вѣры отступили“. Вишеньський міг вправді сам в часі свого побуту на Русі дізнати ся про громадну апостазію руської шляхти від православної церкви, но відай не ставив собі білянсу, бо в живих був ще такий православний магнат, як Острожський. Такий білянс звів автор „Θρηυος-a“, а сей білянс був страшний: тут подано цілу масу імен руської шляхти, що перейшла на католицизм, а Вишеньський міг в тяжкій розпуні сказати, що „все рускіе князи по еретичѣли и христіанства отступили“. Уважаючи на сказане, дальше з огляду, що „Θρηυος“ напечатано 1610 року, я позволю собі поставити дату написаня сего твору Вишеньського на кінець 1610 або початок 1611 р. Др. Франко підносить в сім творі спокійний тон, з яким Вишеньський трактує свій предмет, дальше ставить високо апологію монашества, вплетену в сей трактат, старає ся розв'язати питанє, що розумів Вишеньський під „нашою рускою пѣснею“, уживаною тогді в церкві і т. п. — Слова Вишеньського писані в сім творі до православних: „Прето вы пастыря собѣ тако избирайте: прежде назнаменайте нѣколико особѣ, отъ житія и разума свидѣльствованныхъ, яко суть благовѣйныи и правовѣрныи, таже узаконѣте собѣ день и постъ и сътворѣте бдѣніе, съвокупивши ся въ церковь и молѣте ся Богу, да вамъ дасть и открыеть пастыря, егоже жребіемъ отъ сихъ реченныхъ искушайте, Богъ же милостивый, моленія вашего не презреть, вамъ пастира дасть и обявить“, набавляють дрови Франкови трохи клопоту. Автор гадає, що все то скопійоване з книги дїїв апостольских (стр. 386), хоть дальше припускає, що Вишеньський в своїй молодости міг чувати дещо про Братів моравских, котрих пропаганда пускала також парости на Червону Русь і котрі власне трібували зреалізувати в XV і XVI в. ідеали, начеркнені в оповіданю дїїв апостольских. Доволі близькою — пише дальше др. Франко — являє ся догадка про можливість генетичного зв'язку між провідними думками

Братів моравських і южноруських братств церковних. Справа ся вимагає ще дотального дослідю. Та на всякий спосіб — кінчить др Франко — думки Вишеньского про автономію всіх вірних в православній церкві, про громадський її характер і громадські вибори духовних далеко більше підходять до думок і практики тих еретиків, ніж до староруських або візантійських ідеалів (стр. 387—8). Warum in die Ferne schweifen? — відповім дрови Франкови его власними словами; по що наводити Братів моравських, коли предсі звістно, що в Новгороді належав вибір єпископів все до народного віча, дальше що на Руси, ще до відділення її від московської митрополії, вибір єпископів відбував ся не собором одних єрархів але при участі князів, боярів, сьвящеників і всего „людства“ тої єпархії, а коли тут устроєно окрему митрополію, то тим самим способом відбував ся звичайно і вибір київських митрополітів, з тою відмінною, що виборцями були князі, бояри і „людство“ не одної якої небудь єпархії, а всеї литовської митрополії (вибір Йони Глезни 1490 р.). По що літати за Моравськими братами, коли ще в половині 16 в. вибирали ківво-печерських архимандритів не одні монахи, а також князі, бояри і земляни київської, землі а віленські міщани до часу унії самі собі установляли сьвящеників (Архивъ юго-зап. Россіи Часть I. Т. VI. в студії Ор. Левицкого стр. 21—3).

Яко п'ятнадцятий твір кладе др. Франко „Терміну“, в котру ввійшли такі твори як „Порада“, писана коло 1608 р. Автор гадає, що Вишеньский міг її зложити таки р. 1608, рівночасно з „Порадою“, що таким способом становила новину сего тома (Стр. 391). З огляду, що я назначив час написаня „Поради“ на рік 1610—11, тож і сю „Терміну“ мушу посунути на сі літа, або і на трохи пізнійший час. Шкода, що др. Франко, наводячи слова Вишеньского „уготованъ бо сосудъ гнѣва божія на вашу землю пролити ся“ не пошукав, котрому пророкови належать ті слова, а прямо каже, що они суть майже *дословним* повторенєм слів *котрогось* старозавітного пророка (Стр. 392). В коротких словах переходить ще др Франко посланіє Вишеньского до Йова Княгиницкого (пис. коло 1610. р.), посланіє до братства львівского, писане рівночасно з попереднім твором, дальше „Позорище мысленное“ і лист до М. Вишневецького“ (пис. коло 1614 р.), на чім закінчує частьдругу своєї студії.

Може бути, що я в своїй рецензії виткнув праці дра Франка більше слабих сторін, чим підніс добрих; се ще не ослабляє ваги і значеня студії дра Франка. Ся друга часть, мимо помилок і недокладносгий, остане ся дуже цінним вкладом в нашу наукову літературу. Єсть се перша, систематична робота на поли студій над Вишеньским; єсть се перша праця, в якій находимо пробу угрупованя творів Вишеньского, оперту на часто

бистроумних замітках а не на сухім означеню, як се зробив Житецький. Єсть се перша праця, де старанно піддано рецензії мисли Вишеньського. Признаючи таке значенє тій часті студії дра Франка, мушу виткнути ще деякі хиби. Поперед всього відмічую сей недостаток, що др Франко трактує твори Вишеньського не оглядаючись на всю тогочасну полемічну літературу так православно, як і католицьку. Через се не пояснив др Франко питання про толкованє: „Ты еси Петръ“, про смерть Петра в Римі, про жерела, з яких черпав Вишеньський свою статейку „о образѣхъ“, тай богато иньших річий, на котрі мігбим вказати при докладнійшій розборі. Такого писателя, як Вишеньський не можна трактувати з окрема, полишивши на боці всю тогочасну літературу. Він жив на Афоні, о руських справах о догматичних спорах о способі їх переводженя, він інформував ся більшою частию з книжок, видаваних в тім часі на Русі і Польщі. До роз'ясненя сьвітогляду Вишеньського треба було доконче перейти цілу тоту літературу, схарактеризувати загальний напрям її, розслідити о скільки твори Вишеньського сходять ся в гадках з нею а о скільки різнять ся і о скільки Вишеньський користав з сеї літератури. Робота се трудна безперечно, але для повної характеристики Вишеньського доконьче потрібна. Закину дрови Франкови ще один значний недостаток: брак якого небудь тла історичного. Так прим. каже др Франко (стр. 179): „В южній Русі довершило ся велике діло. Приготована цілим ходом історичного розвою, а по часті і підступами та інтригами унія церковна зістала публично оголошена і принята на соборі в Берестю литовскім дня 8 октября 1596“. Що се за „хід історичний“, що се за „підступи і інтриги“, котрі такий величезний вплив мали на проголошенє унії — се повинен був др Франко пояснити, а коли не хотів, так принайменше повинен був звернути увагу читателів на об'єктивні книжки (прим. працю Левицького в Арх. юго-зап. Росс. Ч. I. Т. VI), звідки можна би про все довідати ся. Сего п. Франко не зробив, хоть повинен був зробити з огляду на ту публику, котра з незнаня буде не стільки уважати на „історичний розвій“ унії, як радше припише унію „підступам і інтригам“. Не дав також др Франко характеристики важнійших осіб, як прим Потія, Острожского, що так звязані з письмами Вишеньського. Звільнивбим др Франка від характеристики Острожского, але натомість не годжу ся з хибним змальованєм особи Потія. Др Франко просто приймає за правду вебо, що про Потія говорять Вишеньський та автор „Перестороги“ (стр. 203—4), а предсі певно об'єктивний письменник, яким єсть Ор. Левицький в своїй монографії (п. з. „Ипатѣй Поцѣй“ Спб. 1885), може авторови незвистній, доходить до зовсім противних результатів. Він каже, що Потій задля ідеї приступив до унії та перевів

єї; що він один по соборі в Берестю з 1596 р. займає ся з повним посвяченєм єї справами; бере участь, і то велику участь в літературі, в інтересах тоїж унії і т. п. — Сего, що вже зроблено в тім напрямі, а що може причинити ся до характеристики Вишеньського яко історичного писателя, не повинен був др Франко лишити на боці. Хоть звиняє тут п. Франка брак книжок, то все сьмію твердити, що п. Франко не вглубив ся і не старав ся вглянути в історичні події, які товаришили списаню творів Вишеньського а тим самим не зрозумів Вишеньського яко історика і яко історичного діяча.

Цікавою безперечно, хоть і найменше помітною єсть часть третя студії дра Франка (стр. 417—498.), де автор старає ся подати нам ближші дані про жите Вишеньського а заразом схарактеризувати єго особу. Літа, в котрих автор мав уродити ся, як і дальші дати з єго жита позістають поки що гіпотезами. Так само гіпотезами без ближшого уаргументованя суть дані про жите Йова Княгиницького. Жаль, що д-рови Франкови не були доступні акти Ставропігії, де безперечно найде ся багато нових даних про жите Вишеньського, а з котрих один цікавий документ з р. 1633 наводить проф. Голубев в своїх „Обьяснит. параграфах“. Можна надіятись, що з виходом другого тому актів Ставропігії, будемо могли подати ближші вісти про жите і діяльність Вишеньського. Надзвичайно цінним єсть тутки поміщений лист Пігаса до Вишеньського, добутий з бібліотеки монастирської сьв. Івана Хрестителя на Патмосі, бо вказує він нам на зносини афонського монаха з патріархом Мел. Пігасом (стр. 457—9). Др Франко висказує свої погляди про значенє монахів афонських для Руси, характеризує Вишеньського, яко писателя і чоловіка, посвячує кілька слів ідейній фізіономії Вишеньського, єго сьвітоглядови, єго переконаням релігійним, суспільним і поетичним. Часть граматичну творів Вишеньського обіцює др Франко подати иньшим часом. Хоть ся часть найменше помітна з всіх трох частий студії дра Франка, то і тут не можна відмовити авторови старанности. Під кінець приходиться мені справити ще одну бібліографічну дану, немовби проф. Малишевський в другім томі „Мелетія Пігаса“ говорив о справах руських церковних (стр. 260); в тім томі, напечатана „Книжица“ з 1598 „Ключ царствія небесного“ і т. п. Передмови до сего тому нема ще ніякої, через що книжка, хоть печатана 1872 р., до нині не пішла в розпродаж.

Др Кирило Студинський.

Щурат Василь. Чернеча республіка на Афоні (Дрібна бібліотека Костя Паньковського кн. 8). Льв. 1895 16^о ст. 62.

Праця та має характер більш популярно-науковий т. є. має повідомити читача про жите монахів на сьв. Горі на підставі детально обро-

блених вже монографій, що відносять ся до історії та сучасного стану тогож життя (хоч автор подає й деякі сьвіжі гадки та факти н. пр. про даровану з Руси Палею монастиреви афонському, званому Хилендар (стр. 48). З того становища треба й оцінювати працю д. Щурата. До додатних сторін праці належить безусловно в першій мірі широке вихи- новане матеріялу, що відносить ся до тої справи¹⁾, а відтак легкий, поетично закрашений, прозорий спосіб оповіданя. До некористних сторін зачисляю непотрібну і нехосенну нераз короткість. Автор залишає без поясненя деякі моменти у своїй праці, котрих пояснене мені бодай здає ся потрібним і пожигочним з огляду на переважне число читачів неспеціалістів. І так автор зазначає, що на Афоні є три роди монахів: анахорети, киновіти та ідиорітміки, та пояснивши, що се таке перші й другі, про третих не дає майже жадного поясненя, бо те, що вони „живуть дещо свободнійше, не цураючись навіть деяких приємности життя“, не поясняє нам ще нічого. Ми раді-б знати про їх функції і становище на Афоні. На стр. 29 згадує автор про шкідні для Афона наслідки ереси гезіхастів, та нічим не поясняє звязи одного з другим. Між тим не багато-б місця було автора коштувало, щоб пояснити, що се як раз ті анахорети, що подібно до індійських факірів впроваджували себе непорушним сидженєм в екстазу, називали себе гезіхастами т. є. спокійними зрителлями сьвітла божого, що називали „сьвітом божественним або несотвореним“. Задля того обвиноваив їх калабрійській монах Варлаам про ересь двоебожия. Спір скінчив ся в користь гезіхастів р. 1361. Безумовно ширшого поясненя вимагає реченє на стр. 36: „Треба сказати, що Афонїти вже під кінець істнованя візангійської держави вдали ся в безкористні церковні спори і політику та потаюли в так званій „візлнтийщині“. Крім того мушу ще зазначити, що автор значене Афона для розвою культурного Руси перецінює, як се бачимо хочби з праці дра Фралка: Іван Вишеньський і его твори (стр. 443—450); матеріял же про зносини Афона з Русію можна-б деякими фактами доповнити. Вже в XII. в. був монастир руский на Афоні Богородиці τῆς Ἐυλοῦργου. В р. 1169 випрошують собі рускі монахи другий монастир сьв. Пантелеймона, що потім став звати ся Руссіконом (пор. „Акты русскаго на св. Афонѣ монастыря св. великомученника и цѣлителя Пантелеймона Кієвъ 1873). В XIII. були між володимирскими єпископами Афонїти Асаф і Василій, а свояк Данила, князь Войшелк забирав ся мандрувати сам до сьвятої Гори за порадою свого учигеля Григорія Пололицьского (Лѣт. Ип. вид. 1871., 528 і 568). До XVIII. в. цікаві дати подані в рецензії

¹⁾ Недавно появилась нова збірка актів до історії Афона — Майєра.

статі А. Дабижі („Малороссійская обитель на Аеонѣ“) п. з. „Къ исторіи обителей Паисія Величковскаго“ в Киевск. Стар. (1894, Май, стр. 345—350.)

Та поминувши се все, праця д. Щурата є вельми цінним вкладом в убогу нашу руско-українську популярно наукову літературу.

І. Конач.

Monumenta confraternitatis stauropegianaе leopoliensis edidit Dr. Wladimirus Milkowicz. Tomus I, pars I, continens diplomata et epistolas ab anno 1518 ad 1593. Льв. 1895, XVI+496.

Русини не мають академії наук, котра би вивінувана потрібними засобами змогла трудитись на поли науковім з таким успіхом, з яким трудить ся пришіром академія наших найблизших сусідів — Поляків. Отже патріотичний обовязок велить нашим найзасібнійшим інституціям, як ось Народному Дому, Галицко-руській Матици та Інститутови Ставропігійскому бодай в части сему бракови зарадити. Однак на жаль они дуже а дуже мало чують сей обовязок. І так Народний Дім лише зовсім незначними успіхами на сім поли може повеличати ся. Зібрав вправді богату бібліотеку, котра могла-б нашим ученим великі робити услуги — що-ж? она неупорядкована і невіддана до публичного ужитку. Товариство се видає також „Вѣстникъ Народного Дому“, однак заповняє єго переважно справозданями з діловодства товариства; находимо там і статі наукового змісту, але мало, а до того писані язиком, котрого Русини мусять лиш соромити ся перед славянським свѣтом. „Галицко-руска Матиця“ видавала давнійше „Сборникъ“, однак пізнійше перестала видавати; видає лише „Сводну літопись“ крилош. Ант. Петрушевича — видала до тепер 2 томи. — „Інститут Ставропігійскій“ обмежав до недавна свою літературно-наукову діяльність видаванєм календаря т. зв. „Временника“, в котрім часом поміщував і документи з свого архіву, та видаванєм книг богослужебних. Донерва відколи головою Інституту зістав наш заслужений історик др. Сидір Шараневич, зачало се товариство за почином власне сего голови живійшу діяльність наукову, щоби хоч в части удержати традицію своїх свѣтлїйших часів, в котрих було одним з головних огнищ житя духового на Руси. Іменно спонукали єго до більшої діяльности в сім напрямі трохсотні роковини основаня Ставропігійскаго брацтва, що припали на р. 1886. В тім то році институт заходами свого голови приступив до видаваня жерел істор., що містять ся в єго архіві і видав тоді перший том: „Юбилейное Изданіе въ память 300-лѣтнаго основаня львовскаго ставропігійскаго братства“, виготовлений професором Пет. Скобельским. В томі тім поміщено лиш дипломи

й листи що до відбудови церкви братської в XVI стол. Відтак на просьбу Інститута заняв ся проф. Ів. Кристиняцький виготовленем другого тому: „Diplomata statutaria confraternitatis Stauropigianaе leopoliensis ab a. 1585 ad a. 1593“, однак видавець помер, не довершивши зачатого діла, і оно й досі не появилось ся в печати. Від жовтня 1892 р. працює в архіві ставроп. др. Вол. Милькович; він то при помочи д. М. Башкевича упорядкував архів братский, поділив его на жерела, дипломи, акта, протоколи засідань, рахунки і різні записки. Документи сі находять ся там то в оригіналах, то в відписах. Відписи зібрано в т. зв. „Книгу кореспонденцій“ і „Альбом“. Др. В. Милькович працював відтак над видаванем жерел сего архіва, однак, дивна річ, не повів дальше роботи пок. Кристиняцького, лиш заняв ся видаванем нового тому, а в переднім слові до него говорить вразно, що праця проф. Кр. виїшла (arraruit) 1894, хоч як сказано висше, она й досі не видана. Своє видавництво „Монументів“, котрого повний титул подалисьмо повисше, попередив вступним словом „Ad lectorem“ (стр. V—XVI.), що складає ся з трех частий: В першій говорить видавець про борби релігійні в XVI стол., про історію брацтв взагалі а брацтва Ставроп. особливо; ся часть на всякий случай за широка (ст. V—IX.), а може й злишна, бо вже в переднім слові до „Юбилейного Изданія“ др Шараневич подав коротку історію церкви братської і самого брацтва. В другій части вступного слова говорить видавець про дотеперішні праці над історією брацтва Ставроп., та про постанову его видаваня жерел свого архіву. В третій части говорить близше про своє видавництво, про розклад, зміст, плян дальших видань і т. д.

На 496 сторонах вел. 8^о подав др. В. Милькович 300 документів в порядку хронологічним від р. 1518 до 1593. З тих по раз перший видав лиш 173, що очевидно зменшує вартість цілого видавництва. Інші документи видані по другий, третій або й четвертий раз. Др. Милькович однак — як зазначає — лиш такі документи видавав повно, що находять ся в малоприступних видавництвах, або такі, котрі видані з тақ численними похибками, що для історика, фільольога і палеографа можуть мати лиш дуже малу стійність. По другий раз видано 77 документів, по третій раз 31, по четвертий раз 19. Майже дві третини іменно 188 докум. видано з оригіналів, з сучасних копій 61 докум., з сучасних перекладів два, з транссумпту з копії новіщої, з потвердження королівського і з минути по одному, з концепту 7 докум., з иньших видавництв 38; в повній основі видано 247 докум., а в реґестах 53 і то лише таких, котрі вже були печатію оголошені.

Найбільше видано документів в язиці рускім, взглядно церковно-словянським, іменно 134, в язиці латинським 69, в язиці польським 31, в язиці грецкім 19.

В язиці грецкім з руским сучасним перекладом два, з суч. пер. руским і польським 1, з польським суч. пер. 1, з латинським суч. пер 1, один докум. в язиці арабським з транскрипцією латинськими буквами, з сучасним перекладом грецкім і церковно-словянським і перекладом латинським, вистаченим видавцем сего документа, проф. віденської орієнтальної академії А. Вармундом; один документ в язиках рускім і польськім. При переважній частині документів поданих в реґестах не подано, в яким язиці дотичні документи були уложені (лише при 18 з 53 се зазначено).

Зміст „Монументів“ дуже ріжнородний; найбільше їх дотичить справ самого братства ставроп., іменно одна третина. Відносять ся головню до історії заведеня братства, приходу на Русь патріарха Йоакима антіохійського і Гремії царгородского¹⁾ і иньших знаменитших осіб, передовсім же спору братства з єпископом львівським Гелеоном Балабаном і магістратом львівським, зносин братства Ставроп. з иньшими братствами рускими, з князями молдавськими і т. д. 39 докум. дотикає ся справ Русинів м. Львова²⁾. Иньші дотичать справ руских монастирів (як мон. свв. Онуфрія у Львові, Городку, Гологорах, Дорогошові, Галичи), братств руских (як св. Миколи за мурами Львова, бр. в Рогатині, Комарні, Берестю). 25 докум. дотичить руского єпископа у Львові, иньші дотичать квестій доґматичних, справ духовенства, київської митрополії, справ рускої церкви взагалі, руского шкільництва, реформи календаря і т. д.

В „Монументах“ находимо наконєць 37 документів що дотикають ся справ приватних, котрі приватні особи передали до архіву ставроп. на перехованє.

Сей короткий перегляд змісту показує, як ріжнородний матеріял жереловий видано в „Монументах“.

Позаяк др. Милькович не подав ані спису документів, ані виказу річий і імен, ані пояснєнь і похибок, а відложив се все до 2 ч. I. тому, то-ж обмежу ся поки що на такі лише замітки. Передовсім мушу зазначити, що інститут Ставр. приступаючи до видаваня жерел свого архіву, не обдумав наперед відповідного пляну. Стало ся головню тому, що замість упорядкувати передовсім документи і уложити катальоги а відтак взяти ся до видаваня, він видав насамперед „Юбилейное Изданіє“, потім

¹⁾ Портрет сего патріарха подано в „Монум.“ перед передним словом.

²⁾ Кілька док. відносить ся до справ-міщан руских в Галичи і Рогатині.

розпочав видане грецьких документів „Diplomata Statutaria“, а рівночасно др. Милькович займав ся порядкованем архіва, а упоравши ся з тим, приступив до видання „Монументів“ і оголосив їх скорше ніж вийшли „Diplomata Statutaria“, на котрі він покликуює ся, мовби вже появили ся.

Про брак пляну свідчить і се, що, як видавець запевняє, в видаваню дальших документів змінить методу видаваня „varias ob crescentes difficultates“, але в якім напрямі, про се поки що не говорить.

О праці дра М. треба взагалі виразити ся з признанем. З погляду типографічного видана старанно. Видавцєви уважаю за заслугу меж иньшим се, що передне слово і зміст подав в язиці латиньскім, а не в язиці, якого уживали редактори „Юбилейного Издания“; буда се „тверда“ мішанина, до якої жаден нарід не признає ся. Впрочем язык латиньскій приступний для цілого ученого сьвіта.

Мушу однакож зробити дрови М. і деяки закиди. Передовсім хібною виданя єго є се, що зовсім не подавав описів документів, які находимо в иньших новійших виданях жерел. Не менчою хібною вважаю се, що не подав опису печаток¹⁾, тож і видане єго під зглядом сфратістичним не має жадної вартости. При богато документах, печатаних з иньших видавництв не зазначив, звідки напечатано їх в сих видавництвах. Згадаво вже повисше, що при документах, подаваних в реґєстах, звичайно не зазначив, в якім язиці дотичні документи були виставлені. Подібна замітка для фільольоґа булаби дуже пожадана. Правоп. док. N. 127 щось дуже непевна, здає ся підправлена в виданю, звідки передрукована. Реґєст N. 227 поданий недокладно отже й незрозуміло. Не могу також похвалити сего, що не додав вже до першої части I. тому спису документів, виказу річий і імен, що не подав заміток і похибок а відложив до части другої. Уживанє єго виданя через се утруднене. Се тим більше заслугує на піднесенє, що видане другої части може припізнити ся.

Мимо тих закидів, які уважав я відповідним зробити видавцєви „Монументів“, витаю радісно єго працю і бажаю в інтересі нашої історіографії, щоби дальші виданя жерел архіву Ставроп. як найскорше появили ся.

Позаяк друга часть I. тому має головно подати документи, відносять ся до історії унії Берестейскої, тож булоби вельми пожаданим, щоби появили ся вже сего року або бодай на дальший рік, в трехсотні роковини сєї унії. Було би се нове „ювілейне виданє“.

Василь Білецький.

¹⁾ Лиш загально подає: „Sigillum subappressum“ або „sigillum abruptum“.

Исторія єпископів трьох соединених епархій. перемышльської, самборської і саноцької, отъ найдавнішійшихъ временъ до 1794 г., по источникамъ сочиненная Антоніємъ Добрянскимъ, парохомъ въ Валявѣ. Издано по собственноручному списку бл. п. автора. Льв. 1894, стор. XI + 63 + XVIII + 104 + XIV + 90 + портрет автора.

Праця ся поділена на три періоди: I період (стр. XI + 63) обіймає життя єпископів від початку XIII віку до синода Бресткого 1596 р., II період (стр. XVIII + 104) від синода Бресткого 1596 р. до введення унії в Перемискій епархії 1691 р., III період (стр. XIV + 66) до кінця XVIII віку. Крім того „додатокъ“ (стр. 66—90) містить біографії трьох значнійших крилошан: Лапчинського Якова (+ 1797), Ганчаковського Василя (+ 1792) і Госаковського Василя (+ 1788), згадку про давнішу і теперішню руску престольну церкву в Перемишлі (передрук статей тогож автора в „Перемішлянині“ 1852 р.) і уставну грамоту церковного брацтва в Комарні, видану єпископом М. Копистеньским 1592 року. Кождий період попереджає вступ, де автор характеризує загальний стан церкви рускої в тим періоді, а потім подає в порядку хронологічним життя єпископів перемиских.

Єпископство перемиске уважає автор за найдавніше в Галичині, а засноване єго відносить до першої половини XI в. Думає він, що також єпископство самбірське було самостійне, а за причину до єго основаня уважає занятє Перемишля Болеславом Сьмілим 1071, що спонукало єпископа перемиского перенести ся дальше на Русь до Старого Самбора, однак вже перед 1422 р., мало воно на думку автора знов з перемиским получитись, бо в тим разі єпископ Ілія титулує ся вже „єпископ перемиский і самборський“.

Не входячи в се питанє близче, позволимо собі замітити, що як єпископ перемиский Інокентій Винницький (1679—1700), перебуваючи часто в Саноці, прибрав титул єпископа саноцького, а по нім і єго наступники, а Бронієм Устрицький (1715—1748), посідаючи дідичні села коло Ярославля почав писати ся „ярославський“, так самбірськими могли длятого єпископи перемискі титуловати ся, що мали добра коло Самбора і часто перебували в Старо-Спаским монастирю під Самбором, або і для того, що Самбір був одним з більших міст їх диєцезії. Гадка автора тим менше нас переконує, що він знає лише з імени трьох єпископів самбірських, і то з фальшованих грамот Льва Даниловича, де вони виступають яко сьвідки. І про єпископів перемиских XI—XII віку автор нічо не знає, подає доперва відому звістку з року 1220 (не 1218) про

єпископа Антонія. Багато з его наслідників відомі лише з імени, і то з жерел часом непевних; доперва про єпископів XV і XVI віку міг автор подати повнійші, докладнійші і на більше певних жерелах основані відомости, а біографії єпископів XVII і XVIII в. представлені вже докладно і досить обширно, і про часи боротьби православія з латинством, введення-унії, положене руского духовенства під панованем Польщи і Австрії до кінця XVIII віка містять відомости цікаві.

Автор користав з жерел друкованих і рукописних — з архіву рускої і польської капітули в Черемисли, також зазнакомив ся з сучасною літературою, однак не визначає ся потрібним критицизмом, користає з жерел дуже непевних, як згадані грамоти Льва, дуже користає з *Nesecznego Korona polska*, навіть нераз виключно на ній опираєсь. Новіща література і джерела не могли бути використані: автор вмер ще р. 1877. Як збір давнійших відомостей, доповнений деякими новими відомостями, книжка тота є все таки причинком до історії нашої церкви, і з того погляду не буде безкорисною. Мова єї — то звісна мішанина язикова, спеціально „галицко-русский“ витвір.

Д. Коренець.

Демченко Т. В. Наказаніє по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566 и 1587 гг.), изслѣдованіє, часть I. Київ 1894, стор. V+273.

Максимейко Н. Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута. К. 1894, стор. IV+184.

Малиновскій І. Ученіє о преступленіи по Литовскому Статуту. К. 1894, стор. VII+171+L.

Отсе наш Київ видав в однім році три розвідки наукові з історії руского права карного, в справі вельми інтересній, якою є безперечно Статут Литовский яко памятник закоподатний з XVI столітя. Ті праці повстали з конкурсних розправ на тему, дану професором історії права в Київскім університеті М. Владимирским-Будановим про „карне право Литовского Статута в звязку з розвитком руского карного права взагалі“; потім справа була поділена меж тими трома авторами, і кожній обробив, як самостійну працю, відповідну частину своєї роботи; таким чином всі ті праці себе доповняють та становлять разом цінний добуток в науці руского правознавства.

Д. Демченко ділить свою розвідку на пять частий: понятє кари, обєм і границі карноправної діяльности; підмет права карного; предмет права карного; зміст і услівя карноправної діяльности та приміненє кари до чину каригідного.

На вступі подає автор літературу предмету, називаючи Литовський Статут „богатѣйшій памятникъ для исторіи русекаго права“ (стор. 5), в розумліню так званім „общерусским“, хоть сам протривставить давньому праву рускому — право Московского государства. Статут Литовский називає він історією руского права XVI віку, а то з огляду на єго три редакції, заявляючи що Л. С. і „Руска Правда“ доповнять себе взаємно. Тісню звязь — о скілько про се може сказати слово рішуче — виводить автор з того, що Правда Руска“ мала своє жерело і початок на Руси полуднево-західній, котра перейшла під володінє литовских князів а відтак під Польщу, а натомісць земля північно-східна не була родинною стороною „Рускої Правди“ — відкидуючи тим чином твердженє Біляєва і Леонтовича про консервативність литовского права.

Порівнюючи карно-правні вислови, Демченко зазначає, що „обида“ після понять „Правди Рускої“ переходить в „кривду“ після „Статуту Литовского“, але побіч того вислову находить ся ще в Статуті Литовским: „виступок“, „школа земска“, „вина“, „злочинство“ и иньші. З висловами тими вяже ся розвій самих понять правних „вини“ і „кари“, що ту осуджують ся не тільки з точки нарушеня приватних інтересів осіб обиджених, але попри се виступає нарушенє ладу і спокою публичного, то є новий признак, що знаменує права і обовязки культурної держави, в котрій право карне стає частиною права публичного. То убагородненє карно-правних понять не може полишити ся без впливу на саму внутрішню сторону понять „вини“ і „кари“. Тому вже в першім (старім) Статуті Литовским проступок не підпадає карі, як був докований в конечній обороні, а в третім Статуті Литовским припадкові ділани виключають карно-правну одвічальність. Той Статут Литовский містить в собі постанову про божевільних проступників (XI арт. 35): „Которые мають быти вольни отъ каранья за мужобойство и ошальныхъ“, котрою означує лекшу кару, але при відновленю божевільности наступає звичайний вимір кари („горломъ и заплакою головщизны“). Закид прото, який робить Демченко супротив Кистяковського („Изслѣдованіє о смертной казни“ 1867), котрий говорить, що божевільність не увільняє від смертної казни за поновне доказанє убійства — не є в цілости оправданий, бо Кистяковский мав очевидно на гадці кінцевий уступ покликаного артикулу 35 розділу XI Статуту Литовского з р. 1588.

В вступі тім подає Демченко загальний огляд законодатний на всі три Статути Литовскі, котрі безперечно прийняли становище відстращаючої кари взагалі, а не дасть ся сего сказати виключно о третім статуті (стор. 30).

В першій частині означає автор поняття кари — причім однаков за мало вихиснує літературу новочасну, покликуючи ся майже виключно лиш на Gerraud-a і Phering-a, а загальне означенє кари яко інституту державного в інтересах публичних (стор. 36) не досягає властивого значіння самого поняття. Кара — після погляду автора зі становища Статуту Литовського — є зло або терпінє, що накладає яко відплату за докочаний проступок покликаний до того орган, на підставі закону або обичаю (звичаю), і котре має передовсім (?) на оці інтереси окривдженого (осущенє публичних цілій посредством досточиненя на річ окривдженого), і тому кара є „вина“ і „покута“, котрою викупує ся (?) цілковитий проступок (стор. 42 і 43). Поминувши обставину, що вина є внутрішнім обявом проступника, а єї наслідом є кара яко зупиненє злої волі і запобіженє злочину на будуче, то при розборі питання карно-правного належить лишити на боці а радше не привязувати головної ваги до приватно-правного інтересу сторони окривдженої супротив проступника. Причиною тої дволічної появи, що Статут Литовський означає не лиш саму кару, але й відношенє сторони приватної яко особи пошкодованої чином каригідним — є не лиш той загальний перехідний стан законодавства сучасного, не лиш поменші проступки, — нині звані приватними, — але також й то, що Статут Литовський був збірником всіх законів, отже й цивільного, процесового і карного а єго складові частини мусимо вирізнявати, щоби не затратити самих основних понять поодиноких інститутів правних.

Що таке „головщина“ а „навязка“? То заплата за голову або за терпінє, за ущерб на особі чи там на мастку. Д. Демченко добачує ту подвійні знамена: кари і відшкодованя, бо єї висота залежить не від дійсно понесеної шкоди, але від якости проступку і стану особи пошкодованої. Се правда, але мож сказати, що та наперед означена заплата для всіх случаїв має свою підставу в чинї каригіднім, а щоби не полишити єї означеня довільному розізнаню суду, та щоби наперед проступник знав, що єго чекає за діланє каригідне — законодавець казуїстично означає кару і школу. Лежить тут безперечно пенальний характер наслідів чину, що не змінює єства самої кари.

Натомісьць з карою і установами карними не мають нічого спільного доходженя цивільно-правні, о котрих згадує автор на сторони 74—98, і в тім предметі ані що-до „*lucrum cessans*“, ані що до кари договірної — не мож згодити ся з поглядами автора, бо „*lucrum cessans*“ є відшкодованєм приватно-правним за сподіваний інтерес мастковий, а при карі договірній сторони наперед подають висоту можливо утраченого інтересу. Питанє про вину цивільно-правну стоїть на дневнім по-

рядку й нинішного права облігаційного а мимо того ніхто тут не до-бачує елементу карного.

Загальний погляд Демченка на значіне кари в Статуті Литовскім є вірний: маємо ту до діла з остатками „пімсти“, а сістему „композицій“ поборюють постанови „публічно-карні“. Се становище виправдує артикул 1. третого Статуту Литовского, де означено верховолу судоводства державного: „Всеи обыватели великого князства литовского тымъ однимъ правомъ писанымъ, и отъ насъ данымъ сужони быти мають“.

Предметом права карного по Литовскому Статуту є чоловік вольний в першій степені а невільників хоронять закон, але ся охорона супротив привилеїв земельних власників залежала від доброї волі тих-же. Вельми характеристична є постанова третого Статуту Литовского, після котрого господар одвічає за шкоду вираджену сусідам через зьвіря, а як би зьвіря нанесло „обиду“ чоловікови, тогди зьвіря що обцило має бути видане обидженому. З того вносить Демченко, що ту закон узнає зьвіря „винним“ (стор. 125). Після моєї гадки є се радше кара за недбалість господаря — на що вказує кінцеве реченє артикулу 14. ¹⁾

В дальшій представляє автор доволі основно: нині вже незнаний спосіб заступства добровільного замість обжалованого і так званого заступства конечного, що проявило ся головно в круговій (копній) поруцї і в звичайній поруцї. ²⁾ Коли ж зауважимо постанову розділу I. арт. 18-го третого Статуту, після котрої „не маєть ни хто ни за кого терьпети, только каждый самъ за себе... ни отецъ за сына а ни сынъ за отца кромче ображенья маестату нашего и речи посполитое зрады“..., то одвічальність других осіб можемо оправдати або сильним підозрінєм, від котрого виноватець не очистив ся, або участію в чинї каригіднім або вкінци добровільним принятєм одвічальности. Докладне вирізнєне тих случаїв було би вказане на основі чисто предметовій, без огляду на особи що відповідають, — то є коли одвічальність досягає невинних а коли винних в часті.

Четверта часть розвідки під заголовком „Зміст і обставини караючої діяльности“ (стор. 151—208) містить в собі основи права карного, завданє караючої діяльности, загальні знамена кари і систем карний. Часть

¹⁾ „А хтобы безъ звонка на такомъ кони ездиль и онъ бы кого образиль, тогды тотъ конь за то (sic!) ображоному выданъ быти маеть“.

²⁾ Третий статут XI. арт. 55: „Якого вязня врьдъ нашъ не можетъ на рукоемство дати а якого маеть давати“.

тота є доповненєм першої частї про понятє кари і систематично там повинна бути уміщена а тоді автор був би оминув повторюване того самого предмету і неясности, які виходять з невідповідного розміщеня обговорених матерій.

Які були провідні ідеї законодавця, що до основ права карного в Статуті Литовскім, виводить автор на підставі маніфесту короля Жигмонта III. і двох річій Льва Сапіги, виголошених при предложеню третього Статуту Литовского. Поглядами законодавця мають бути: а) кара установлена Богом; б) кара оправдує ся з точки божої і людскої справедливости; в) кара є конечна для охорони правного порядку, для цілости суспільности і держави та для утвердження загальної свободи а вкінци: г) кара проступника є конечна для вдоволеня потерпівшого. Між тими основами дбачує Демченко суперечність і помішанє різнородних поглядів. На се годить ся помітити, що ті погляди законодавця одні других не виключають, але противно доповняють ся взаємно, а що засада „*fiat justitia, pereat mundus*“ зі всею своєю строгостию не є переведена в Статуті Литовскім, се ясне само про себе, бо она піколи і нігде в дословнім значію сих слів — не була принята розумним законодавством. Відповідно тогочасним поглядам в філософії права й так Статут Литовский приняв засаду кари відстрашаючої а загальне понятє і ціль кари лежить в тім стремліню, яке довершило ся в третім статуті, що на перший плян видвигнено завданє публичного інтересу: відплати прилюдної (замість шести), що зміряла до ухиленя проступности, як то виводить сам д. Демченко (стор. 173 і 174).

Тоту подію належить уважати за провідну ідею руского права карного XVI віку і яко основу, котра могла вийти на верх безперечно лиш в державі культурній. В звязи з тим стоїть систем кар публичних, як кара смерти, тілесна кара, відоймленє свободи, чести і прав, вигнанє з краю і иньші.

Пята часть розвідки Демченка обіймає поясненє виміру кари після Статуту Литовского.

В цілі забезпеченя справедливого осуду постановляє Статут Литовский загально: „Мы Господарь шлюбуемъ никого не карати на заочное поведанье“... (I. арт. 2), як також заборонює самоволю, а суд обовязаний примінити кару до даного случая. Ту насуває ся питанє, на яких доказах мав суд рішати справу а іменно, чи свобідне розізнанє доказу було допустиме після Статуту Литовского, на що Демченко не звертає уваги, покликуючи ся на кінцевий уступ артикулу 3. розділу XIV. третього статуту.

Після мого погляду уступ наведений не відносить ся ані до інтерпретації, ані до аналогії — як средств помічних при приміненю установ законних, але виключно до оцінки доказів переведених, котрі суд розізнавати має по своему сумліню, то є на підставі так званого матеріального доказу правди. Близше поясненє сеї важної матерії становити може предмет окремої розвідки.

З другого боку Статут Литовський в значній часті проступків вяже суд постановами самих кар, котрі означає абсолютно, не даючи орікаючій власті ширшої волі при вимірі кари після даного случаю. А хоть третій Статут Литовський злагодив вимір кари дотично поодиноких проступків, то після слів Демченка практика судова рідко коли приступала до виконання найстрожших кар а особливо кари смерти.

Поміж підметовими обставинами, впливаючими на розмір одвічальности карної умістив автор вельми важне а після моєї гадки засадниче питанє про діланє в злім намірі („умысленє“). Питанє се уміщенє на невідповідним місци і з поминенєм его значіня природного в кожнім системі карнім, позаяк оно повинно бути точкою вихідною до розвязаня kwestії: чи до виновности вимагає ся по Литовському Статуту злого наміру, а звідси належало вивести понятє „конечної оборони“, „припадку“ („пригодныя“), чинів доконаних серед бійки („в зваде“), вміняемости після віку обжалованого, співвини і взагалі можна було ясно представити цілий систем карно-правної одвічальности.

Вкінци повертає автор до питаня про обєм власти окривдженого, котре торозить ся через цілу его розвідку і не находить належної розвязки в тім напрямі: о скілько в Статуті Литовскім розвинув ся систем публичних проступків в порівнаню до проступків, доджених після волі сторони інтересованої. Питанє се систематично є неможливе до трактованя побіч задавненя кари як причина погасненя карної одвічальности, але як принципіальне явище має наглядно показати: о скілько той інтерес публичний власти караючої в державі взяв верх над приватним інтересом одиниці, а то тим більше позаяк борба сих принципів по день нинішній не є покінчена. В тім предметі не годжу ся з побіжним розбором артикулу 25. розділу IV. третого статуту: „Хто бы кого черезъ судъ або черезъ еднанье ку праву позвалъ“, в котрім вирізною уступ: „хто бы с кимъ мевши право і утративши которую речъ на праве“ від уступу: „або на еднанью ее уступивши и заеднавъши“ і з того ще не виходить конечно, мов би примиренє сторін рішало справу навіть таку „где идетъ о горъло“. До того ще й то піднести треба, що покликані д. Демченком місця третого статуту: XI. 56 і XIV. 13, згадують про викуп і помилу-

ване обжалованого а навіть засудженого, і ті всі місця можна погодити з постановою артикулу 32 розділу IV. третого статуту: „О нечиненю фолькги у везенью“... Не йде ту річ о то, чи можливе є помирене покривдженого з виноватцем, але о дальші наслідї того помиреня та о цілий систем приватних і публичних проступків...

Праця Демченка обіймає в собі великий і цінний материял руского права карного з XVI. віку. Закид можна би авторови зробити в тім, що систематичне уложене предмету є невідповідне. Праця тота повинна однакож дати почин до монографій про спеціальні матерії руского права карного а на основі таких праць буде мож пізнійше зложити систем права карного доби історичної.

Ключем до розвязаня питання про національне походжене Статуту Литовского є розвідка Н. Максимейка п. з. „Источники уголовныхъ законовъ Литовского Статута“ а згадуємо про сю працю на дальшій місци з тої причини, позаяк она появила ся пізнійше як розвідка Демченка, про котру висше згадалисьмо. Ціль сеї розвідки і єї предмет зміряє до того, щоби доказати тверджене з часів Даниловича, що в Статуті Литовскім переважає не польське або яке иньше право, але право руске – хоть й сеї автор не вирізнє понятя права українсько-русского, але послугує ся висловом право „русское“. Питане про національний характер Статуту Литовского вельми інтересне з огляду на політичні відносини, серед котрих уложено і впроваджено в жите сеї закон на землі литовско-руській. Литва в унії з Польщею надає закон а на яких жерелах він створений, на польських, литовских чи руских? На се питане має дати відповідь розвідка Максимейка.

Першим жерелом Статуту Литовского уважає Максимейко право звичаєве руске а то на тій підставі, що до часу забору земель руских Литва не мала жадних памятників литовского права а й перший (старий) Статут Литовский виразно покликуює ся на обовязкову силу давного права звичаєвого, на що наглядно вказує артикул 37 розділу VI. Навіть третій Статут Литовский, котрий становить найширшу кодифікацію права, постановляє в кінцевім реченю артикулу 54. розділу IV.: „...и прикладомъ иншихъ правъ хрестіаньскихъ то отправовати и судити маеть“.

Иньша річ є однакож, чи то звичаєве право було конечно руске, чи може польське. Ту вже треба методом порівнюющим виказати схожість дотичних установ правних, а річ се нелегка, бо право звичаєве давної доби історичної лиш способом посередним остало ся в памятникях тогочасного права. Максимейко порівнює постанови правні переважно „Рускої Правди“ з одної сторони а „Статуту Литовского“ з другої сторони: дотично „насилства“ і „розбою“, „убійства“ і „ушкодження тіла“, „нарушеня чужого

майна“ та про „погрозу“ і „заклад“. Вислід, до якого доходить автор (стор. 31—66), заключає ся в тім, що звичаєве право яко жерело Статуту Литовского відносить ся до проступків против осіб приватних; що дальше в числі проступків Статуту Литовского є й такі, котрих не знала „Руска Правда“, однакож се сьвідчить лиш про пізнїйший розвій права карного, але особним признаком установ права карного Статуту Литовского є різниця кляс в суспільности, то є нерівність карної одвічальности, котра залежна була від суспільних відносин межи проступником а покривдженим, а се знов, як справедливо піднесено — мало свою причину в політичних відносинах сучасної Польщі. Натомісць що-до розвитку систему кар масткових („частныхъ штрафовъ“) треба звернути увагу й на ту обставину правно історичну, що в Статуті Литовескім нема строгого розмеження межи постановами чисто карними а постановами права приватного, бо Статут Литовескій був збірником цілого тодішнього права.

Тим способом поступає автор в части третій, порівнюючи карні постанови старих памятників литовско-руского права а особливо „установних грамот“ і „Судебника Казимира“ з постановами карними всіх трох видань Статуту Литовского (стор. 67—104), в части четвертій пояснюючи вплив законодавства польского (стор. 105—155), а в части пятій вплив німецкого права (стор. 156—180)¹⁾. Остаточний вислід того зіставлення порівнюючого доходить до того, що з чужих законів користували укладники Статуту Литовского переважно при проступках державних і при означуваню загальних понять права карного, а натомісць проступки против осіб приватних і часть проступків державних Статуту Литовского основуєсь на питомім праві рускім. Максимейко признає прото рускій характер Статуту Литовского, закінчуючи свою працю отсими словами: „Между тѣмъ какъ постановленія, заимствованныя изъ другихъ источниковъ, видоизмѣнялись именно вслѣдствіе соприкосновенія ихъ съ русскимъ правомъ, они приспособлялись къ его особенностямъ пассивно отражая въ себѣ его могущественный отблескъ, нерерождаясь, такъ сказать, въ процесѣ обрусѣнія“.

О скільки вислід розвідки Максимейка буде прийятий наукою права, та чи з сторони польскої не почувемо доказів в користь права польского, буде се питанням недалекої будучности. На всякій спосіб належить ся

¹⁾ Дотично права римского автор прилучає ся до погляду П Даниловича („Historischer Blick auf die Lithavische Gesetzgebung“ в *Dorpater Jahrbücher* 1834, стор. 481—490), що право римске могло вийти до Статуту Литовского не безпосередно з жерел римских, але з дьос Зеркала Саксонского і права Малдебурского.

подяка авторови за піднесенє сего питання і за велику працю, якої він підняв ся в обороні поставленої засади.

Розвідка Малиновского „Ученіє о преступленіи по Литовскому Статуту“ є замітна поділом проступків, розкиданих по різним місцям Статуту Литовского, і хоть поділ той не є уложеной систематично після якихсь груп, то все-ж своїм представленєм уможливлєє докладне розпізнанє поодиноких родів проступків. Автор розпочинає від проступків против віри, моральности і родинного права, відтак переходить до проступків політичних, против судейської власти, поліційних правонарушень і проступків против чести. Дальші поділи відносять ся до проступків против осіб а вкінци нарушень чужого майна. При кождім з тих поділів додає автор поясненя дотичного місця Статуту Литовского.

Ідучи порядком систематичним, вказаним не лиш Статутом Литовским, але також значінем небезпечности для істнованя держави, належало на першім місци поставити проступки політичні що загрожують істнованю самої держави. Під написом „ображеніє маєстату нашого господарьского въ чомъ се розумети маєть, и яко за то карати“ уміщено в артикулі 3. розділу I. третого статуту случаї головної зради а й вислову „ображеньє маєстату“ не мож розуміти яко обиду монарха (стор. 64), але яко оден зі случаїв зради державної, бо наставанє на здоровлє і житє монарха (пануючого) зміряє не до чого иньшого, як до зміни істнуючого ладу державного наслідом усунєня особи володаря. Натомісць про обиду особи пануючого постановляє дальший арт. 4. розділу I., хоть напис того артикулу уживає того самого вислову „ображеньє маєстату“. — По тих проступках належало би умістити дальше проступки, що загрожують лад у внутрі держави, як насильства супротив властей, відтак насильства супротив осіб і посяганє сужого майна, а вкінци переступства поліційні і нарушеня чести. Попереджуючи се загальними повятями литовско-русского права карного можна би зложити цілий правильний систем тогочасного права карного. Наводжу се для приміру, щоби показати, яке значіне може мати обробленє систематичне проступків після Статуту Литовского — після спільного предмету чинів каригідних...

З поглядових проступків, які обговорює Малиновский підношу оден, вельми льогічно переведений в Статуті Литовским а то проступок двобою, котрий вперше дістав ся до третого статуту з р. 1588, артикулу 14. розділу XI: „О забитьє за повабеньємъ або вызваньємъ на руку“. Статут Литовский говорить о двобоях яко о шкіднім звичаю, котрий вкрав ся між суспільність а особливо зі стану лицарского, чрото заборонюють ся двобої, а для оборони нарушених прав

має кожний з горожан уживати помочи суду. З важних причин допускають ся однак двобої за призволом короля або гетьмана у війську. Кари за двобій установлені такі: 1) ранений не підпадає вже карі, але й не одержує відшкодованя, а противник підпадає вязниці на пів року; 2) як обидва ранені, то не має ані кари, ані відшкодованя; 3) як оден убитий в двобою, то противник кровю заплатити має, але не має платити голови. Наколи визваний не приймає визиву на двобій, то се не шкодить его чести, але противно він може жадати помочи судової за небезпечне діланє свого противника.

Тільки про „виды преступлений“ (стор. 52—171), котрі містять в собі по раз перший оброблене зіставленє проступків на підставі Статуту Литовского.

Сей вивід правний попереджують загальні постанови про понятє кари, про підмет проступку, предмет проступку і про діланє проступне (стор. 1—51). В тих предметі підносить автор ті питання, яких не находимо в обох попередних розвідках а іменно, що Литовский Статут приймає засаду права римского „*ignorantia juris semper nocet*“. Засади сеї не доказує однак автор, позаяк покликаний артикул 43 розділу IV третого статуту сего твердження не оправдує (стор. 29). Головним признаком чину каригідного є злий намір („*хотѣніе*“), про що згадує артикул 23 розділу XI статуту третого: „*О неумыслномъ а пригодномъ мужобойстве*“, котрий в тих случаях постановляє, що виноватець „на горле и везенъемъ каранъ не будетъ“, але має заплатити голову. Значить се, що неоглядність (*culpa*) і припадок (*casus*) увільняли від карно-правної одвічальности, але не увільняли від одвічальности приватно-правної. Натомісь конечно оборона цілком увільняла від всякої одвічальности, як то виходить з артикулу 24, розділу XI: „*О ране в обороне заданой а неумыслной*“. Супротив того Статут Литовский допускає злу волю або злий намір, дальше посередний степенъ: неоглядність (*culpa*): „а дерево або цекглу камень не обачне упустил“; чистий припадок: „секера с топорница спадши кого ранила“, а відтак висшу конечність, що увільняє від всякої одвічальности правної.

З огляду на сказане, не є оправдане твердженє д. Малиновского, що Статут Литовский знає лиш дві форми виновности: злий намір і брак злого наміру (стор. 36).

Так само й що-до намаганя („покушеніе“) Статут Литовский приписує окремі менші кари (I, 9 і XI, 9) — хоть знов часами намаганє карає так як сам чин доконаний; „...хотя бы Панъ Богъ уховаль, и жбы оная змова не была учинкомъ попол-

не на" (I. 3), а сего не зазначає автор в загальній часті своєї розвідки.

Загальна часть розвідки Малиновского є коротка, але за то уложена є більше систематично як розвідка Демченка.

Вкінці належить згадати, що автор додав ще до розвідки показчик законів карних Статуту Литовского а властиво постанов карних (стор. I—L.).

Праця Малиновского відзначає ся ясним представленням предмету, в короткій та приступній формі і тому до студій литовско-русского права карного можу сю розвідку як найбільше припоручити нашим правникам.

Др. Кость Левуцкій.

Историко - статистическій очеркъ Лубенскаго - Мгарскаго преображенскаго монастыря. Одесса, 1894.

Лубенський-Мгарський монастир засновано 1624 р. на фундуші князів Вишневецьких, надані монастиреви грамотами 1619 та 1623 р.; друга грамота не заховала ся до нашого часу. Першим ігуменом був Феодосій. Монастир пережив багато пожеж та тяжкого лихоліття, але кожен раз одбудовував ся знову через запомогу гетьманів Самойловича, Мазепи, князя Гессен-Гамбурського та иньч. 1843 р. лубенський монастир за синодальним указом оддано під безпосередну власть єпархиальним архієреям. У монастирській бібліотеці єсть де-кілька старих друків: Євангеліє, друковане у Москві 1628 р., у Львові 1636 та 1644 р. „Евангеліє учительное“ Каллиста, арх. константинопольского, виправлене та друковане П. Могилою 1637 р.; біблія польска 1599 р.

Історична сторона начерка зложена переважно на основі Густицького літопису. Начерк взагалі популярний, але без наукової вартости.

В. С. С.

Яковенко В. И. Богданъ Хмельницькій, єго жизнь и общественная дѣятельность, біографическій очеркъ, Спб. 1893 г., 16⁰, ст. 96.

Видавничя фірма д. Павленкова надруковала серию біографій російских і заграничних знаменитих людей. Невеличкі обсягом і не дуже дорогі ціною біографії вважають на середнього читача, для якого важна загальна знайомість з тим чи другим діячем. Така й біографія Богдана Хмельницького, зроблена д. Яковенком. Головне і єдине, що від таких праць вимагаєть ся, нам здаєть ся, може бути одно: автори біографій повинні даєть головніші факти із життя історичного діяча, замовчуючи про все, про що нема певних відомостей і що мало висліджено наукою,

і описати їх жваво і ясно, не вносячи сюди власних симпатій або антипатій; тільки при таких умовах біографія подасть правдивий характер діяча. Але праця д. Яковенка не відповідає сій потребі, як се побачимо.

При складанню таких біографій основою повинні бути лише більш відомі праці. Так робить і д. Яковенко, але завівши до свого показчика „Дневникъ Освецима“, праці Еварницького, Скальковського, Архив юг.-зап. Росії і иньч., не згадує за далеко важнійші для него праці Максимовича, Кубалі, О. Левицького (в „Историч. дѣятеляхъ“). Та досить було-б найменувати одного Костомарова, за яким автор йде. Але йде він за ним тільки що до порядку викладу фактів, а не способу. Коли Костомаров надзвичайно просто й артистично викладає, д. Яковенко недостачу артизму замінює гучними титулами, як от: „Передъ смертельной борьбой“, „Адь кровѣшной злобы“, „Згода“, „Конецъ колебаніахъ!“ „Дипломатничанье“, „Шутки долой!“ і иньч. Се скорійш личило-б „кримінальному“ романови, ніж серъзній історичній праці. Оповідане ведеть ся з претенсіями на красномовність, що вказує на незнайомість автора з річю, про яку говорить, і робить тільки шелест. Випишемо для прикладу трохи: „Політичне право як і політичне безправе буває завжди виразом існуючих відносин між ріжними громадськими силами; се форма, що має вартість в залежности від змісту, від матеріяльного і духового життя народа. А економічне й духове життя польського суспільства в XVI віку стояло на дуже низькій стадії розвитку. Що до економічного боку, то ми вбачаємо дуже суворе невілництво бідної маси, а що до духового, то пануванне езуйтизма (ст. 4) і т. д. Все отсе одва низка слів, що супротивлені собі і історичним фактам. „*Libetum veto*, каже далі автор, лежало, такби сказати, на самому дні тої безодні, що польське шляхетство так щиро рило між собою і народом“ (ст. 4); хіба-ж се не одні тільки слова?!

Що-до головного діяча свого оповідання, то д. Яковенко не склав собі сталого погляду. З одного боку він оправдує діяльність Богдана, з другого вважає его за бунтівника, Тамерлана, (стор. 38, 39, 47, 64, 67 і др.); з одного боку, по думці д. Яковенка, Богдан був „великої кебети“, з другого „він не дуже ясно розумів ще мотиви, що викликали український нарід на боротьбу і через те не міг, як слід, формуловати его потребу“; при кожній нагоді д. Яковенко занотовує політичну близькоглядність Хмельницького і подає свої поправки до его діяльності. Багато недогляду і з фактичного боку; не завважано на одні факти і виставлено другі менш цікаві. Мало відомі, здасть ся, авторови і українські вирази; тоді він би не говорив: „бѣгать въ Сѣчу“ (стор. 18), „сичивики“ — в багатьох місцях д. Яковенко, мабуть, не знав, як вживати, чи

„січовики“, чи „с'їчевики“, не кажу за козаків, що „окуривали мушкатнимъ дымомъ“ (стор. 22) — мабуть се вже друкарська помилка. Із всього висловленого читачі ясно бачать, що радуватись праці д. Яковенка зовсім не слід. До готових темних думок про козаччину і епоху Хмельницького він приносить ще більш туману, і середній читач, для якого, як ми казали, призначається ця книжка, так і не зрозуміє, як йому треба дивитись на Хмельницького.

О. Щуровський.

Миклашевский И. Н. Къ исторіи хозяйственнаго быта московскаго государства, ч. I. Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка, Москва, 1894, стор. 310.

Під таким заголовком появилася праця економіста Миклашевського, про заселеніє і сільське господарство полудневої частини Московської держави в XVII віці. Праця ся пікава тим, що обговорює предмет мало звістний і мало оброблений, а для нас тим більше інтересний, бо-ж в сїм процесі кольтонізаційно-культури не малу роль відіграв наш нарід Українсько-руський. Терен сього процесу — як каже автор — то менче-більше нинішні дві губернії: Курска і Воронежска. Їх заселеніє не дуже давне; в XVI віці они ще безлюдними країнами. — Грізні напади татарські були причиною, що сї краї, знищені в XIII віці, так довго не могли заселитись. Обставини змінились однак, коли в XVI віці упали від удару московського два царства татарські: Казань і Астрахань, а сила татарска лишилась лише в Криму. Щоби і від тої убезпечитись, Москва бересь обороняти свої границі найперш так зв. станичниками і сторожами, відтак хапаєсь за средство, що яко основнїше певнїше вело до ціли. Се средство — кольтонізоване полудневих окраїн московської держави. Правительство веде єї під своєю рукою і наглядом; оно будує городи, що мають бути тверлинями і головними запорами для нападів татарських, а в них оселює людей охочих, обділює їх землею, часом і платнею, з'обовязуючи їх через се до служби граничної. З городів починаєть ся виселеніє в околиці. Оно держить ся з початку берегів рік, небаком заповняє однак междуріччя, переходить їх, обіймає більшї простори і творить так зв. уїзди. Уїздів таких витворює ся чотири: Білгородский, Воронежский, Оскольский і Путивльський. На підставі книг переписних, які владжував московський уряд в XVII віці, описує автор докладно сї уїзди та головні їх городи. Побіч сєї кольтонізації, веденої під рукою уряду, розвивалась в тих окраїнах ще друга кольтонізація, цілком незалежно від першої, се кольтонізація свобідна, не унята в організацію державою. Жерелами єї: московські краї

та Україна. Напряв першої: північно-полудневий, другої: полуднево-західно-східний. Звернемось до другої. Переселеньці українські звуться Черкасами; они втікають з Польщи, та шукають нових селить-б. Причина сего переселеня -- се обставини, що склались в Польщи вже в першій половині XVII віка. Упадок дрібного господарства, реакція католицька, впроваджене унії, погроми козаків, а зараз за тим знесене вільностей козацьких; се все разом витворило такий стан, що зневолював наших степовиків до вандрівки на північ. Правительство московське відносилося з початку до сеї колонізації доволі ворожо; суєдство з степовиками-черкасами рівнялось татарському, тому то хотіло оно їх з сіх земель прогнати. Небавом однак прийнялось за тактику, яку приміювало до иньчих поселеньців; оно задумало заставити черкасів до служби граничної і наділити їх землею. Плян удаєсь, черкаси вступають в службу московського уряду, за що дістають веїлякі привілеї. Правительство дбає про них, а то іменно від часу, коли — як каже автор — стала вияснятись можливість тіснішого полученя України з московською державою. Автор представляє відтак розвій господарства, який почав ся в тих ново-заселених землях. Господарство розвиваєсь, так як і колонізація, найперш коло городів, відтак обіймає що-раз то ширші округи. Уряд обділював поселеньців уділами земельними, що стались підставою господарства. Се було дрібне господарство; крім посілостей монастирских та поміщиків, не було туть більших комплексів земель, сполучених в одних руках. Було оно однакож екстензивним а зложились на се: велика скількість пустої землі, брак поблизьких центрів торговельних і комунікації, невеликі потреби тогдішного населеня; значні податки, а що найважнійше — находи татарські. З погляду економічного поселеньці мали ся добре; табелі, які умістив автор в сій книжці, вказують, що незбувало їм ні поля, ні інвентара господарского. З погляду суспільного були поселеньці цілком зависимі від правительства або і від якого „поміщика“ (що їх оселив на своїх землях) і та власне зависимість була — як каже автор — початком їх пізнійшого закріпощеня.

Ми обмежимось на поданю сього коротенького змісту. Як бачимо книжка ся цікава так для економіста, як і історика. Автор опер ся головно на материялах, що знаходять ся в московським Архиві Міністерства Справедливости і мало визискані. Праця приносить тому багато нового і цікавого і доповнює аналогічні праці проф. Багалія і иньші.

О. Терлецький.

Еварницкій Д. И. Иванъ Дмитріевичъ Сірка, славный кошевой атаманъ войска Запорожскихъ низовыхъ козаковъ. Спб. 1894, ст. 1 нenum. + 163, з малюнком Сіркової могили.

Подавши коротеньку характеристику Сірка, автор детально студіює над діяльністю Сірка за час его житя на Запорожі в звязку з подіями, що творились по Україні за часів боротьби за гетьманську булаву. Тут автор зупиняєть ся на відносинах Сірка до сих подій й до тих держав, що так чи инакше інтересовались розвязкою сих подій (се — Москва, український гетьман Самойлович, Крим, Турещина та Польща). У кінці своєї монографії автор додав кілька матеріялів, що належать до особи Сірка, з котрих одні вже оголошені друком (пісні про Сірка, вдову Сірчиху, Романа Сірка і т. и.), а инші наново знайдені автором.

Оттакий загальний зміст нової праці д. Еварницкого. Не можна щиро не витати проби его вистудіювати та вияснити такий момент в історії запорожського козацтва, як епоха Сірка, що на думку самого автора, був головним фокусом свого часу на усе Запороже та й цілу Україну (стор. 9) і був найтипівішою особою, що виховала у собі самі характерні риси й ознаки справжнього запорожця (стор. 9). Треба подякувати й за замір автора з'ясовати воєнно-політичну діяльність Сірка у подіях та громадських відносинах того часу. Вважаючи на вартість предмету монографії, автор і студіює над нею на підставі пильно зібраних матеріялів, друкованих та знайдених автором в архіві міністерства справ заграничних, й у подробицях слідить за діяльністю Сірка. Але автор, що-б характеризувати Сірка, дає дуже багато місця й уваги таким історичним з'явищам, які ледви чи можуть пригодити ся авторови як певні підвалини до якихсь виводів або подати багаті ожерела для характеристики Сірка. Наприклад: про царевича Семена Олексієвича автор оповідає в цілій другій частині, коли сей факт краще-б було помістити не на кількох сторінках й не мовою документів XVII в., занадто важкою, а далеко корочше, тим більш, що се питанє вже доволі розвязанє в історичній літературі (Костомаровим). Теж саме треба сказати й про 5 та 8 розділи (стор. 132—135, 138 - 139).

Друге, монографія не вистудійовує повно свого питаня. Вона трактує лише воєнно-політичні справи Сірка, коротенько зачепивши церковно-громадську діяльність, промовчавши про его хатне життя та подавши слабенькі й неясні штрихи за для характеристики морального облича Сірка, хоч сам автор бачить у ньому справжнього запорожця. Та й із отією характеристикою політичної діяльності Сірка, яку знаходимо в поданій монографії, зовсім не можна погодитись. Автор уважає Сірка „чоловіком не завше певним, не завше вірним помічником, що може на хвилю віддати ся

новій думці, новому заходови, щоб потім зректи ся власного почину й перейти зовсім у супротивний стан, — чоловіком, що держав руку то московського царя, то польського короля, то підперав Дорошенка, то прилучав ся до ворогів останнього“. Остання річ — несталість політичних відносин Сірка особливо цікавить автора й він завше підкреслює зміну відносин (дивись стор. 18, 19, 23, 24, 26, 28 й ин.). Усе се він об'яснює тим, що козаки з часів Богдана Хмільницького, хоча й признавали над собою протекторат російського царя, але, з старого звичаю, уважали себе за людей вільних й ні від кого не залежних. Об'яснене се, само по собі справедливе, не досить оброблене автором, й у всякому разі не може охопити усю воєнно-політичну діяльність кошового Сірка та запорожського козацтва. Нам безпремінно потрібним здасть ся вказати на політичні ідеали запорожця, носителем яких був Сірко. Як би се було зроблено, то на нашу думку, тоді-б діяльність Сірка на Україні була-б ясна; не був би він й якимсь велетнем, з одного руху якого свободолюбне Запороже йде бити ся то з одним, то з другим своїм сусідом.

Головними прикметами ідеала запорожського козака, як вважали собі товариши Сіркові, були: повна воля діяльності та внутрішнього самоуправлення, а друге — право керувати політичним життєм України. Такий ідеал, що може й має в собі дещо збільшене, виховала попередня історія козацтва, й через се мав він глибокий корень у самому козацтві. От через віщо запорожські козаки від чистого серця казали, що без їх волі та поради на Україні нічого не повинно „зачинатись та вершитись“ й ніхто в спори її не повинен втручати ся (Величко I 309—310, зрівняй II, 33—34; 178—178 т. ин.).

Відповідно виробленому ідеалу козацтво й робило, хоч може статись — й не завше на користь. Любов до волі та бажане заховати свою громадську організацію та автономію примушували козаків ставати у опозицію до Москви, коли вона прагнула підбити під себе і зверхне і внутрішнє жите козацтва, примушували входити у відомі відносини з сусідами, маючи на меті власну користь, а не накази Москви, політичні плани котрої не завше прямовали до добра та розвитку Запорожа. Любов до України та свідомість свого права — брати участь у політичному її життю зазначили відносини Запорожа до неї. Отут підвалини тих докірливих листів від Запорожців до українських гетьманів з поводу подій на Україні й виправдуване таких вчинків, як присяга, що взяв Сірко з Дорошенка на вірну службу московському цареві, розсилане по Україні з сього випадку грамот, різні поради Дорошенкови що до відносин его з Москвою і т. и.

Як би автор розповів нам про діяльність Сірка з погляду політичних ідеалів тогочасного козацтва, то тоді стало-б яснійше багато з того, про що автор тільки натякає, й діяльність Сіркова здалась би більш розрахованою, певною та не було-б у ній тієї несталої, хисткості та безпринципності, які надає їй монографія. Та до того ще й то зауважити: як що Сірко не завше робив льогічно та стало, то се брак не его характеру, а того війська, головою якого ему довело ся бути, та яке, досягнувши апогея своєї слави та сили, почало морально розпадатися, та забуваючи заповіт старовини, кланялось часом не ідеалу козака, а грошам.

П. П.

Рубинштейнъ С. Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Вѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г., Вильно, 1894 р.

Хронологічний показчик д. Рубінштейна не дає повних заголовків усіх указів, що дотикають ся Польщі Білої Руси („Западної Россіи“), та України. Він дає тільки короткий виклад важнійших указів, найголовнійше тих, що дотикають ся головних інститутів цивільного права. У книзі надруковано зміст 4602 указів, що складають усі законодавні акти, окрім спеціальних законів військових, законів що до жидів, які не мають загального значіння, а також документів дипломатичного й політичного змісту.

Праця д. Р. може послужити корисною книгою до справок для спеціалістів.

О. Т.

Мякотинъ В. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII столѣтіи.

В часописи „Русское Богатство“ за 1894 р. (№г. 2—4) надруковано цікаву розправу молодого російського вченого д. Мякотина, заголовок котрої подано вище. Ся розправа не може не звернути на себе уваги кожного, хто цікавиться ся історією України, й за-для вартости знятого питання й за-для поданого історичного матеріялу. Автор не тільки використав літературу питання й надруковані вже матеріяли, але часто вказує й на невидані архивні акти; він користував ділами Малоросійської Колегії в Харьківським історичним архіві, Румянцевською переписю України в бібліотеці Київського університету, ділами Київського центрального архиву та архиву Черниговської скарбової палати. Мету своєї праці автор вказує таким чином: „Отся розправа має своєю метою зібрати сей розрізнений матеріял, ряд фактів, що ще zostали ся невідомими або принаймні до сего часу не заведені до студій нерозв'язаного питання, й сім допомогти розв'язати его“. Потребу нового перегляду свого

питання автор виводить з різних поглядів учених на нього, з яких одні (як Костомаров) кріпацтво по Україні приписують впливу російського уряду, другі (як Лазаревський) — егоїстичним змаганням козацької старшини. Не заючи змоги в рамках часописної статі простудіювати цілком усе питання, автор поки обмежив ся тільки питанням про привязане селян до землі.

Розправа поділяється на три частини, відповідно тром періодам історії закріпощення селян, які підкреслює автор. Перша частина обіймає час від повстання Богдана Хмельницького до 30 років XVIII в. Повстання Хмельницького змінило увесь громадський устрій по Україні, але новому ладові, що виникав, не знайшли зараз-же, як каже д. М., відповідної правової формули: постанов Литовського Статуту про власть пана над підданими не змінено, а в житю вони не мали вартости; права, що набули селяне, не заведено у статуті, й вони більш існували в житю, ніж у теорії. Під впливом нових громадських відносин виникає новий уклад громади — ділить ся вона на три верстви: старшину, козацтво та поспільство; відносини їх докладно визначають ся під кінець XVII в. У той час поспільство обернено в окрему верству, що не бере ніякої участі у суспільному житю краю; тоді-ж склалась могутна верства властителів, що складали шляхта та старшина й монастирі. Відносина межі двома верствами обмежились податками та працею посполитих на користь дідичів („обычное послушенство“); кількість же праці та податків поволі під кінець віку збільшували ся. Але за поспільством зоставало ся ще право вільного переходу. З початку-ж XVIII в. у перше пробують знищити й се право: попереду почали забороняти тому, хто переходив, продавати свою землю иньчому та забирати своє майно, а потім почались обовязки підданих на письмі, що вони не будуть переходити до другого пана.

У другій главі подано історію питання від 30 до 60 років XVIII в. У сей час з'являється бажання савкціонувати законом закріпощення селян, що існувало вже на практиці. Року 1728 старшина просить гетьмана Апостола привязати селян до земель, які скупла вона, але Апостол відмовив, що се не пасує до прав та вільностей українських. Р. 1738 генерал Ол. Румянцев, що правив Україною, довів кабинетови Міністрів, що багато козаків та посполитих утікли до Слободської України з своїх осель і через то не можна задовольати ріжні військові потреби. Кабинет видав наказ, щоб згаданих утікачів-козаків та посполитих, а инюгда не являться ли гдѣ и Молоро сейцы, зараз же на попередні міся помешканія відсилати. Сей наказ зрозуміли на Україні як заборону селянського переходу, й через се виникло багато процесів проти утікачів-селян. З початку царювання Єлисавети Петровни р. 1742 видано наказ, що забороняв різні утиски, яким перед тим підпав український нарід;

сей наказ вернув і право вільного переходу селянам по Україні, а наказ 1738 витолковано, яко заборону утікати за кордон. Р. 1752 старшина обернулася до гетьмана Раумовського з проханням про заборону селянам переходу, але на сю супліку не дано відповіді. Р. 1759 з приводу поєдинчого випадку знато питання про майно утікача-селянина, що по Литовському Статуту повинно було лишити ся попередньому дідичови. Сю справу генеральна канцелярія передала гетьманові, й наслідком сего р. 1760 20 квітня видано гетьманський універсал, де вказано на різні незручності, що виникали з вільного переходу, стверджено право дідича на майно утікача, але признавало ся право переходу за дозволом дідича, а як що останній уперто не згодить ся, то за дозволом уряда.

Третя й остання частина містить у собі історію остаточного закріпощення селян. Сказавши кілька слів про відому записку д. Теплова „О непорядкахъ въ Малороссіи“, в якій яскраво визначала ся ворожнеча до останків самостійного устрою України, автор переходить до царювання Катерини II. „Учениця філософів XVIII в., Катерина, каже він, ще більшою була проводиркою державних поглядів: й те й друге... однаково навівали їй невіру до усякої провінціональної відокремлености та самостійности й переймали бажанням усеї частини держави підбити під один, загальний для усіх устрій“. За сего царювання зовсім закріпощено селян лівобічних. Ще р. 1763 видано наказ, що затвердив гетьманський універсал р. 1760. Р. 1764 гетьман Раумовський та старшина подали до цариці супліку про свої потреби, між иньчим й про заборону переходів, але вона зосталась без наслідків, бо тогож року знищено гетьманський уряд. 1767 р. зібрано відому законодатну комісію. В наказі від „Малоросійської Колегії“, що керувала Україною, зложеном під впливом тодішнього українського генерал-губернатора Петра Румянцева (син згаданого вище), раjali ся нові засоби проти переходу — оподаткованне селян, сувора кара за самовільний перехід. Депутати української шляхти не спочували сему наказови й вказовали на попередній закон, що доволі впорядковує переходи. Законодатна комісія не розв'язала сего питання так само, „як не розв'язала й ніякого иньчого“, й тільки 3 мая р. 1783 з причини записки Румянцева видано розказ, що кожний селянин повинен мешкати там, де записано его у ревізію, а як трапить ся утікання після оголошення сего наказу, то чинити „по общимъ государственнымъ установленіямъ“.

Закінчуючи свою студию, автор приходить до такого переконання: „відомі з'явища — є то не якийсь зверхний, штучний наріст, а натуральний, хоча-б укуні з тим й хворобний наслідок внутрішнього життя краю“.

Ось який зміст розправи д. Мякотина. Признаючи его заслугу в пильнім студійованню материялу та его обробленню (особливо повна друга частина розправи), згоджуючись з головним поглядом автора на те з'явище, як на конечний наслідок внутрішнього життя краю, ми одначе не можемо згодигись з багатьма его тезами. Д. Мякотин закріпощенне селян накидає переважно егоїзму української старшини, що зрелась старих козацьких традицій та склала з себе аристократичну верству. Закріпощенне лівобічних селян стає для него зовсім новим з'явищем, що виникло тільки під кінець XVII або навіть у XVIII віці. Такий погляд є безпремінний наслідок доволі розповсюдженого, але далеко не основаного погляду на епоху Хмельнищини, коли ніби весь старий устрій був „козацькою шаблею скасований“. „Повстанне Хмельницького, що відірвало Україну від Польщи, так починає свою статтю д. М., не тільки змінило форму політичного існування краю, але мало могутній вплив і на всі сфери народного життя, що мали якийсь звязок з польським державним устроєм“. У другому місці він каже: „Богдан Хмельницький зкинув кріпацьке ярмо з українського люду й вернув селянам їх громадянські права“. Перш за все тут звертає на себе увагу вступний вираз: повстанне Хмельницького відірвало від Польщи не усю Україну, а тільки половину (Задніпрянщину), друга-ж половина, що була центром політичного життя українсько-руського народу та вітчиною козацтва, довго ще зоставалась під власттю Польщи. Але повстанне Хмельницького й для Задніпрянщини не мало того значіння, яке надає ему д. Мякотин. Й Зборовська, й Білоцерковська, й Переяславська умови затвердили тільки відому кількість реєстрових козаків, лишаючи селян у попередньому стані: „хто козак, той і буде мати козацьку вільність, а хто хлібороб, той буде справляти звиклі обовязки на царську величність так, як й поперед сього було“, сказано у „статях“ (умовах) Б. Хмельницького. Так само заховано було право певної частини дідичів руської шляхти та монастирів, про віщо меж иньчим згадує й д. М. Ото-ж й після повстання Хмельницького по Задніпрянщині зосталося багато ознак попереднього устрою громадського, з того й виникають відновлення попереднього закону. Д. Мякотин же инакше дивить ся на се питання й кажучи про пізнійші покликуння старшини до Литовського Статуту, завважає: „отак вертав ся до життя той закон, що колись зкинуто вкуці в усім устроєм польським за часів повстання Українців“. Але-ж у тім то й сила, що сей устрій не цілком було „скинуто“ — властиво-ж те, що належало до стану селянського. От через те й Литовський Статут не переставав існувати, і тільки у якійсь мірі его припасовано до нових обставин, точнісенько так як ранійш его припасовувано до тогочасних обставин (за часів двох останніх редакцій его). Таким припасо-

ваннем здаєть ся нам признане за селянами права вільного переходу, се-б то признанне їх, по термінології Статуту „вольними похожими людьми“, якими de facto була значна частина лівобічних селян за часів сієї неспокоїної епохи. Але-ж побіч вільних людей були й „отчичи“, що жили на панських ґрунтах (монастирських та шляхетських), от пани й добивали ся відновлення попередньої власти над ними. Багато фактів, що здають ся д. Мякотинови чимсь новим, справді є тільки виконанне старих порядків, яких не змінено й після повстання Хмельницького: таке право дідича на ґрунти утікачів, необхідність дозволу дідича на продаж або заставу ґрунту. Ось через віщо й гетьмани мірковали, що порушення сих порядків „неслушне і праву здавна ухваленому противно дієть ся“. Відомий вираз „обиклоє послушенство“ також доводить про задержанне в краю багатьох з попередних відносин. От на ґрунті отсіх відносин й виростало в Задніпрянщині кріпацтво.

Але був й иньчий фактор, що могутно підперав затвердження кріпацтва — се вплив російського уряду. Д. Мякотин відсуває его навад й велику вагу надає егоїстичній політиці старшини. На его думку українські пани змагали ся тільки скористати з російського уряду „як спідручної та впливової, але пасивної сили за-для чужих для нього інтересів“. Просте втручанне російського уряду до розвязання отсього питаання, на его думку, починаєть ся тільки з царювання Катерини II. Але-ж ледви чи можна погодити ся з сим. Ті „государственныя соображенія“, про які він каже за царювання Катерини II, вже дуже ясно пробивають ся й за царювання Петра I, точнісенько також, як і „интересы фиска“, якими він об'яснює закон 1783 р. Нарешті, головніші розпорядки що-до закріпощення виходили безпосередно з російського уряду, не маючи ні-яких звязків з вимаганнями старшини. Закон р. 1783 видано під впливом певних державних рахунків й перетолковано відомим способом без згоди російського уряду, бо тоді керував Україною той же Петро Румянцев, що був ініціатором і того закону.

Ось де, на нашу думку, ховали ся головні причини того факту. Сими-ж причинами можно об'яснити й ті егоїстичні поривання старшини, котрим д. Мякотин, за д. Лазаревським, надає таке рішуче значінне. З одного боку, сі бажання — то відгуки далеко не зовсім зкасованого польско-шляхетського устрою, з другого — залежали від громадського стану старшини, під впливом російського уряду: сам д. Мякотин признає, що старшина стала уживати свою власть за-для осягнення особистої мети через ослабленне — все більше й більше — громадського контролю та знищенне української автономії. З отсім, і тільки з отсім поглядом ми можемо пристати до останнього слова д. Мякотина, що закріпощенне

селян в Задніпрянщині було „натуральним, хоч укупі з тим і хворобливим наслідком внутрішнього житя краю“.

В. І.

Маркевич А. И. Южная Русь при Екатеринѣ II. Одеса 1893, ст. 31.

В історії тієї частини південної Руси, що зветь ся Новоросійським краєм, — починає свій популярний начерк проф. Маркевич, — нема більш важної епохи, як час царювання Катерини II; се значінне виходить з того, „що в сей час у всіх частинах південної Руси устає політичне жите народа“. Поклавши собі метою прослідити самий процес скасування політичних установ України, автор дає історичний нарис скасування гетьманщини і Запорожа, чим після маніфесту Катерини II, малось на меті „винести малоросійський нарід на вищий ступінь щастя“. Причину скасування сих інститутів народних на Україні автор вбачає не в яких небудь фактах тогочасного українського житя, що могли-б его викликати, а в самій нівелірській політиці Катерини, і подає на доказ свої думки один лист Катерини до кн. Вяземського (1764 р.), де ясно виступають політичні заміри Катерини. „Малая Россія“ (і другі сепаратні країни) — пише Катерина — „суть провінції, що правлять ся конфірмованими їм привілеями; скасовати їх зараз було-б віяково („весьма непристойно-бы было“); тим часом і називати їх чужосторонними та поводитись з їми з тим поглядом було-б більш ніж помилкою і навіть з певністю можна назвати — дурницею („глупостью“). Сі провінції треба найлекшими способами довести до того, щоб вони „обрусіли“ і перестали-б виглядати, як вовки до лісу. До того приступ дуже легкий, коли розумні люде будуть вибрані начальниками в тих провінциях. Коли-ж в Малоросії гетьмана не буде, то повинно старатись, щоб зникли саме значіне і назва гетьманів, не тільки, щоб яка особа могла быть обрана на сю посаду“. І новий генерал-губернатор України, Румянцев, дуже добре виконував сю думку Катерини.

По ідеям се був великий „государственик“ і тільки й думав про те, як-би завести в Малоросії великоруські порядки; він підняв у ній аристократичний елемент, бо сам був аристократ з рабовладничими тенденціями; по характеру-ж то був енергічний деспот, через що і не вагав ся ламати старий український устрій в інтересах державности, особливо, коли стояла на сему сама царица“. Прибувши на Україну, він одібрав скарби монастирські, зменьшив кількість монастирів українських і зкасував де-які монастирі, що мали велике історичне значінне (напр. Межигірський); заборонив селянам переходити на другі землі й сим ствердив кріпацтво на Україні; завів новий поділ на губернії і скасовав

сим її власний устрій; військо українське реформовано на взір великоруського і з'єднано з великоруським війском; після „жалованної грамоти“ на шляхетства українська старшина зовсім одірвалася од народу і зажила своїм власним життям. „Знищення тих слідів політичного життя, що існували в половині XVIII в. в Малоросії — каже проф. Маркевич — могло-б викликати співчуте, коли-б той устрій, ті порядки, що змінили їх, були кращими; але сего не можна з певністю сказати“. „Освічений абсолютизм, до якого належала Катерина II, розумів власне централістичний ба навіть бюрократичний устрій держави, тим більш, що у XVIII в. вірили в силу загальних ідей більш, ніж у вартість форм, що утворені самим історичним життям. Були певні, що під проводом уряду, через бюрократичні органи можна було цілком реформувати державний і суспільний устрій. Певна річ, що можуть виникати тут і непорозуміння; але для ширшої користі вони повинні нищитись, хоч-би й репресаліями. Головна річ — щоб устрій всієї держави був логічний — однако-вий — бо ідеальний устрій може бути тільки один, як істина в кожному разі може бути тільки одна“. Через такі державні погляди „та тінь політичних прав, що існувала тут (на Україні), повинна бути знищена, як невідповідна ідеї автократії; місцеві інститути те-ж повинні бути віддані в жертву принципам централізації і одноформності і замінені другими, більш відповідними; самий сепаратний устрій життя повинен був дати місце „общеруському“, хоч-би се часом було і зовсім не в інтересах руського народу і навіть самої держави“.

Коротенький начерк проф. Маркевича багатий фактичним матеріалом що-до становища України за часів Катерини II, тільки матеріял сей подано без усякої системи, з чим згоджується і сам автор, всю вину складаючи на безсистемність самих фактів часу Катерини. Разом з тим треба зауважити, що автор не завше розуміє народно-українське значіння тих фактів, які сам подає; так, подавши такі факти, як запровадження кріпацтва, nobilitация шляхти, губерніяльний та повітовий устрій України, скасування гетьманщини, зруйнування Січи, смерть у Соловецькому казематі останнього кошового, ні в чому неповинного Кальнішевського — автор після сего всего і після навіть своїх власних, наведених вище, думок про характер Катериненої політики вважає за недомисл українського народу те, що він, „як видно з народної поезії, не добром згадує се царювання, не змігши опіювати все значіння царювання Катерини для Росії і вважаючи лиш на безпосереднє своє вражіння од кріпацтва“; так само, сказавши про колонізацію Січи Німцями і навівши до речі відомі слова Шевченка, автор додає тут: „що-ж робити! Історія має своє права і тверезою практичністю завше охоложує хміль романтизму“!

О. Лобанський.

Зеленогорській О. А. Філософія Гр. Сав. Сковороди, українського філософа XVIII століття (Вопросы философии и психологии, 1894 р. кн. 3-май и 4-вересень).

Монографія проф. Зеленогорського складається з 5 частин: в першій автор говорить про Сковороду, як філософа моралісти, в другій про його сократичну діяльність, в третій — про його спекулятивну філософію, в четвертій — про практичну філософію, в п'ятій — взагалі про значення Сковороди, як філософа. Уже з самого змісту праці Зеленогорського бачимо, що шановний професор харківський хоче в своїй монографії представити цілу філософічну систему Сковороди і світогляд його. Філософію Сковороди ставить він в залежність не від західно-європейського раціоналізму 18 в., а від класичної філософії Платона, Арістотеля, Філона з Александриї і стоїків; в філософії надає автор переважне значіння впливу неоплатонізму (Філон), в практичній, якій Сковорода давав особливу вагу, стоїкам: і тут і там головною основою є жите відповідно природі, себ-то прирощеним ознакам індивідуальним. Взагалі характер філософії Сковороди еkleктичний і як рівняти Сковороду до західних філософів, то хіба з Лейбніцем, а не з Спинозою, як то зробила недавно в своїй розвідці д. Ефименкова.

На жаль д. Зеленогорський не зробив повного порівняння між Сковородою та класиками в поодиноких питаннях, через се в більшості ми мусимо приймати його думки на віру. Д. Багалій бачить похибку праці нашого автора ще в тому, що він користувався джерелами не зовсім певними, от як витімками Хіджеу в „Телескопі“, і через те ніби де-які думки, які автор надає Сковороді, ще хто його зна чи були вони й справді Сковородиними, напр. думка про національне виховання. Що до останнього — то треба сказати, що теорія національного виховання зовсім не супротивна іншим думкам Сковороди, навпаки, вона зовсім логічно виходить з відомої науки Сковороди про так звані „сродности та несродности“.

Взагалі монографія Зеленогорського повинна стати одною з видатніших праць в літературі про Сковороду. До його ніхто ще не забрався до такого пильного студійовання філософічної системи С., не ставив так широко питання про его філософічне значіння, не користувався такими багатими і цінними джерелами.

С. Лаврецький.

Сочиненія Григорія Саввича Сковорода, зібрання і редакціонованія проф. Д. И. Багал'фемъ, юбилейное издание (1794—1894 годъ), съ портретомъ его, видомъ могилы и снимками почерка (7-ий т. Сборника Харьковск. ист. фил. общ.). Харьков, 1894, стор. 14 нenum. + CXXXI + 132 + 352.

Григорій Сковорода — поява вельми замітна в історії розвою українського народу, мабуть чи не найзамітніша з усіх духових діячів наших XVIII віку. Доля поставила его на розграні двох великих епох. Стара козацько-гетьманська Україна конала політично, підточувана царсько-чиновницьким централізмом, та видихалась і духово, пережовуючи стару Київсько-могилянську схоластику, опереджена з погляду наукового столицями, котрі колись від неї брали перші імпульси до наукового розвою. Колишня козацька старшина, чим раз більше асимілюючись з московським дворянством, горнула ся більше до Москви та до Петербурга, ніж до Києва; просте козацтво зближало ся чим раз більше до мужицтва, котре раз-у-раз закріплювалось на московський лад. Та рівночасно з тими сумними явищами не хибувало й інших, котрі можна було вважати віщунами кращої будучини. Сини тої помосковленої старшини набирались ширшої освіти, свіжішої науки в столицях або й за границею, а разом з новими книгами та газетами приходили на Україну також завязки нових змагань, нові ідеї і погляди, котрі мусіли з часом витворити новий рух духовий — змаганє до відродження і піддвиження українського народу а тим самим і української народности.

Син простого козака-українця, ученик Київсько-могилянської колегії, лучить в собі Сковорода обі ті суперечні темі в одну вельми оригінальну і характерну цілість. Можна би сказати, що се старий мід, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосіб життя, вдача, мова, форма писаня — все має отой двоїстий характер, являєть ся мішаниною старої традиції з новим духом. Із Київської школи він попадає в число придворних співаків цариці Єлисавети. Повернувши по кількох роках співацької кар'єри до Києва, він другий раз відриває ся від шкільної науки, щоби перейти курс далеко важнішої і пліднішої науки — практичної: яко придворний дяк генерал-майора Вишневського він вибрав ся з тим паном у дорогу на Угорщину і міг при тім звідати Відень, Пешт, Прешбург і інші околичні місця. Певна річ, що ся подорож мусіла мати на него великий вплив, та ми, на жаль, не знаємо про неї нічого докладніше. Можемо догадувати ся, що Сковорода, тоді ще молодий парубок, більше придивляв ся світові і людям, прислухував ся розмовам, ніж систематично вчив ся. Певне також, що знайомости з якими небудь значнішими вченими та писателями не мав ніяких. Та досвід его, знанє людей і їх відносин розширили ся значно.

Вернувшись на Україну, він окрім одного короткого побуту в Москві не покидав уже свого рідного краю до самої смерти. Та за те жите єго тут склало ся зовсім незвичайним способом. Запрошений до Переяслава на учителя поезиї, він був прогнаний із сеї посади єпископом за те, що викладав після підручника, зложеного ним самим на основах зовсім нових і суперечних з тою старою традицією, до котрої був звик єпископ. Бувши приватним учителем сина багатого пана Тамари, він був прогнаний з місця за те, що в розмові зі своїм учеником-паничем за якесь неподобне вираженє паничеве сказав єму при слугах, що він „мислить так як свиняча голова“. З Троїцької Сергієвої лаври близько Москви, де вчений настоятель Кирило намовляв єго лишити ся, він вернув ся знову на Україну, воліючи жити в крайній бідности і в ненастанній мандрівці, „без рідні, без маєтку, без кута, деб міг голову прихилити“. Він пробув знов пару ліг учителем у того самого Тамари, що уперед було прогнав єго, а в р. 1759 був запрошений на учителя до Харькова. Та по році вчительства він мусів покинути се місце, не схотівши піддати ся бажаню харківського єпископа і вступити до монастиря. Сковорода пішов на село і в маєтности одного свого приятеля, селі Старині, жив як пустинник. В Харькові він познаймив ся з молодим тоді студентом Ковалінським, і по рекомендації єпископа харківського Йоасафа взяв ся вести єго вихованє. Ковалінський став ся з часом єго найвірнійшим другом аж до самої смерти Сковороди і написав також многоцінну єго житєпись. Звиш 30 літ трівала та приязнь. Весь той час Сковорода вандрував по лівобічній Україні, від одного знайомого поміщика або сьвященника до другого, проживаючи по кілька неділь або й довше на однім місці, часто пробуваючи в самоті і задумі, та не менше часто ведучи розмови зі своїми знайомими на улюблені теми пізнаня самого себе та морального поліпшеня. Намови харківського губернатора Щербініна, щоби подав ся до якогось місця, відповідного єго науці і спосібностям, не прихилили єго до сего; він цїнив над усе свободу і бачив дуже добре, що для єго поглядів і ідеалів, для єго незалежної вдячі і моральної чистоти не було місця в суспільній єрархії. Та ще раз підійшла до него покуса в самій припадній формі. В р. 1766 в харківських висших школах по просьбі Щербініна велїла цариця Катерина завести додаткові виклади деяких предметів, в тім числі правил етики. До викладаня сего предмету запрошено Сковороду. Він дуже втішив ся тими запросинами і бажавши бути пожиточним громаді, не хотів навіть брати приписаної пенсії. Як основу для своїх будучих викладів він написав книжечку „Начальная дверь къ христіанскому добровравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Ся книжечка, хоч не була тоді друкована, зробилась звісною

між иньшими і білгородському єпископови, що завідував тоді харківською єпархією. Він прочитав Сковородино писанє, і, як каже біограф, „вознегодоваль на него съ гоненіємъ, а нашель нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія въ рѣчахъ и образахъ ученія несоотвѣтствующій обыкновенному правилу“. Сковорода опять і в останнє покинув місце казенного учителя молодіжи, щоб бути від тепер виключно вчителем вибраних одиниць із сучасної української суспільности.

Отсе були важнійші події в житю Сковороди. Коли додати до того ще єго замилуванє до музики, до сьпіву і віршованя, то зрозуміємо, що не без підстави звісна вчена пані Єфименкова порівнала Сковороду зі стародавними вчителями української суспільности: кобзарями та мандрованими дяками. Та про те не треба забувати, що хоч форма суспільно-педагогічної діяльности Сковороди була стара і традиційна, то зміст єго науки був новий, а бодай зглядно новий серед тодішньої суспільности. Тою новістю єго поглядів виясняють ся, як ми бачили, деякі вельми важні пригоди єго житя; нею виясняєть ся й те незвичайно сильне вражінє, яке поява Сковороди робила на сучасних, про що подає характерні сьвідоцтва єго біограф. Та інтересно те, що про характер і значінє єго діяльности ще й доси висказують ся ріжні, прямо з собою суперечні погляди. Одні називають єго містиком, другі рационалістом, одні порівнують єго з Сократом, другі зо Спінозою, одні бачуть в єго писанях пантеїзм, другі чисте християнство, а в кінці иньші не бачуть в нім нічого крім дивацтва, темноти, запутаного стилю та застарілої бесіди.

Професору харківського університету Д. І. Багалію належить ся без сумніву велика заслуга в тім, що він поклав першу і найважнійшу основу до ліпшого зрозуміня і виясненя сєї незвичайної і характерної постаті. З нагоди близького столітя від дня смерти Сковороди він підніс у харківськім Історично-філологічнім товаристві думку — зібрати і видати в одній збірці всі твори Сковороди, як ті, що були доси друковані так ті, що ще лежали в рукописах. Наслідком невтомних заходів шан. професора являєсь отсе виданє, зложене з трьох частий. Перша містить обширну критико-бібліографічну статю проф. Багалія; друга — житєпись Сковороди, написану в два роки по єго смерти (1796 р.) єго учеником Ковалінським, у-перве видану після автографу автора, а також значне число (98) листів Сковороди, переважно до того-ж Ковалінського, — в кінця трєтя, найобширнійша часть, містить 16 творів Сковороди, з котрих тільки 7 були доси друковані, а 9 у-перве тепер появили ся в сьвіт. Та се ще не все те, що здужав зібрати проф. Багалій. За для короткости часу, та мабуть і задля перепон цензурних не вїйшли в отсе виданє ще 4 твори, переважно теологічного змісту (з одного надруковано тільки шматок) і два переклади, dokonані Сковородою із Ціцерона і Плутарха.

Деяких творів, котрі мав під рукою попередній біограф. Сковороди д. Данилевський, проф. Багалій не міг відшукати (в тім числі, на жаль, і віршованої „трагедокомедії“), та натомість він напечатав для порівняння дві статейки, приписувані Сковороді але напевно не ним написані.

Вже сей поверховний перегляд показує, який багатий змістом є сей том і який він важний для пізнання і наукової оцінки Сковороди. Прегарним введеним для такої праці служить обширна стаття проф. Багалія, праця вірцева в своїм роді, котра робить честь нашому заслуженому історикови і харківському університетови. Стаття складає з двох розділів: у першій проф. Б. переходить хронологічним порядком усе те, що досі зроблено було для пізнання і оцінки Сковороди, розбираючи подрібно і з великою критичною осторожністю праці М. Антоновського (1798 — часткове виданє книжки Сковороди „Начальная дверь къ христ. добродравію“ без імени автора і з доробленим иншою рукою кінцем), Гес де Кальве, Вернета (обі 1817), Снегирева (1823), І. І. Срезневського (1834), Хіждеу (1835), Данилевського (1862, 1866), Сумцова, котрий у-перве видав в Київск. Стар. 1886 „Житіє“ Сковороди, написане Ковалінським, і дав коротку характеристику Сковороди, далі пані Єфименкової (відчит про Ск. 1893) і проф. Зеленогорського про Сковороду як філософа (1894). Розбираючи оті праці, проф. Багалій доторкаєть ся всіх важніших спорних пунктів в життєписі і характеристиці Сковороди а також тих, що доторкають ся его літературної спадщини. Друга часть статі проф. Багалія не менше важна. Вона подає огляд того, що написав Сковорода, критичний огляд тих списів его творів, які подали сам Сковорода, Хіждеу і Данилевський, установлює хронологію звісних нам писань Сковороди і подає зміст кожного з них. Особливо се поданє змісту творів Сковороди, в тім числі і тих, що ще досі лишились недрукованими, треба вважати чималою заслугою проф. Багалія для того, бо деякі твори сего писателя задля его алегоричного та афористичного способу писаня представляють великі трудности для всякого, хто хоче підхопити їх основну думку. При кінці оповідає проф. Багалій про хід своїх пошукувань за автографами і відписами творів Сковороди, коли єму удалось віднайти (особливо в церковно-археологічнім музеї в Київі і в Румянцівськім муз. в Москві) автографи і старі відписи многих досі незвісних творів і листів Сковороди.

Можна пожалкувати, що проф. Багалій не дав нам так само вірцево і критично обробленої біографії Сковороди, та з одного місця в его статі можна догадувати ся, що він не вдовольнить ся отсею книгою, але схоче використати зібраний материял для уложеня повної і критичної біографії Сковороди¹⁾.

¹⁾ Така праця д. Багалія почала вже друкуватись в Київській Старині, з лютого с. р.

Книга прикрашена портретом Сквороди, тим самим, що в виданю єго творів Спб. 1861, двома знімками з єго рукописий і рисунком єго могили в селі Пан-Іванівці харьк. губ.

Др. Іван Франко.

Історія літератури рускої, паписавъ Омелянъ Огоновскій, часть IV, Льв. 1894, стор. 347.

Часть IV історії літератури українсько-рускої покійного професора дра Омеляна Огоновского, нескінчена і найменша зі всіх частий, становить початок історії літератури наукової. Автор зачав її з'ображенем розвою наук етнографічних у нас і намагав показати відомим своїм біо-бібліографічним методом минувший і сучасний стан нашої етнографії. По-при житєписи і твори етнографів українських і російських (всіх разом 14), стрічаємо там часто оцінки творів, що зовсім не мають нічо спільного з етнографією, а від часу до часу навіть полеміку автора з неприхильними єму поглядами професора Драгоманова. При розборі праць етнографічних подає автор довші або коротші виїмки з передмов авторів до збірок пісень чи казок, приводить титули збірок і числа пес, поміщених в них. — Як у попередних томах своєї Історії літератури так і тут пішов автор за улюбленими своїми ідеалами і поглядами, від яких покійник надзвичайно рідко коли відступав. І так часто любив він повтаряти, що Слово о полку Ігореві лише такому може стати добре зрозумілим і ясним, хто пізнав гаразд нашу поезию народню. Тому то по його думці Максимович, „позаяк займав ся також збиранєм пісень народних, був перший (і одинокий — додамо, слухавши його викладів про Слово о п. Іг.), що знайшов ключ до зрозуміння сєго пам'ятника, який засновує ся на народній, українській поезії XII віку (IV, стор. 44). Російські учені — повтаряв покійник на викладах, не зрозуміли „Слова“, дарма, що, як нам відомо, студії Всев. Міллера і Барсова причинились чимало до екзегези і пояснень річевих в темних місцях у Слові. — В коротенькім вступі до сєї части історії літератури за мало є підчеркнене значенє етнографії, історія єї розвою в Європі в загалі а у нас в осібности та напрямі єї. — Тільки я, пишучи тут про недокінчену працю автора першої нашої історії літератури, не могу осудити, як би була виглядала часть IV по викінченю. Др. Ів. Франко зауважав (Народ 1894, стор. 383—4), що в сій части разить недостача ширшої згадки про тих чужих етнографів, що студиями над нашим народом займались і поважні праці та просторі збірники напечатали, прив. про Ходаковского, Вацлава з Олеська, Жеготу Павлі, Кольберга, Коперницького... Рамбб... Ржегоржа, Кузьмичевского, Сумцова, про болгарські праці Драгоманова і т. д. Та я догадуюсь, що покійник, помістивши

ширшу згадку про М. Цертелева і Ізмаїла Срезневського, був би певно на відповіднім місці згадав також про інших чужих письменників на поли южно-руської етнографії, коли-б несподівана смерть не перервала його роботи. Признати однак належить, що хронологічний лад в представленю розвою нашої етнографії був би вже нарушений, бо першим, найранішим письменником, етнографам — чужинцям, припало би місце аж по біографії Манджури, що на ньому уриває ся послідня праця покійного нашого невтомного трудолюбця.

О. Макарушка.

Бутовській А. Историческая записка о бахмутскомъ Духовномъ Училищѣ за первое 50-тилѣтіе его существованія (1841—1891 г. г.) 263 стор. Бахмут, 1893 р.

На підставі архивних документів бахмутської духовної школи автор викладає усі подробиці його історії з часів його отворення до сего часу. Подробиці дуже дрібні, навіть скрупулезні; виклад взагалі документально-офіційний і мало має живого інтересу.

О. І. А.

Песковскій М. Л. Баронъ Н. А. Корфъ, его жизнь и педагогическая дѣятельность, біографическій очеркъ. Жизнь замѣчательныхъ людей, біографическая бібліотека Ф. Павленкова. Спб., 1893, стор. 95, 16^о.

Начерк дає біографію М. О. Корфа, сего славного педагога, організатора земської школи в Херсонщині, що все життя своє оддав на любиме діло, зрікшись блискучої кар'єри, що лежала перед, їм і взявши девізом для своєї благородної діяльності слова: „не будь нічим *ex officio* а чим-небудь *de facto*“. Житєпис написано живо, тепло, з чуттєм, без наукових претенсій, для загалу суспільства, і він міг-би робить миле вражіннє, коли-б не крутанина в поглядах автора, може й несвідомо для его, що виступає кожен раз, як тільки автор дотикаєть ся національного елементу в житю та діяльності М. О. Корфа. На зразок візьмем такі уступи. Здаючись на „Записки“ самого Корфа, автор каже, що сей останній „не тільки зжив ся, зріднив ся з Україною (Малороссією), але й, можна навіть сказати, приріс до села. За увесь час шкільного свого вчення село взагалі та Україна особливо були метою усіх его змагань, его мрією. Куди-б не закидала его вередлива доля, село недоступно було перед їм, і він завше мріяв зробити що-небудь користне та розумне у рідній своїй батьківщині. Поруч з сим автор цілком од себе вже промовляє, що М. О. Корф одержав „закваску коренного руссакаго“ виховання, що він виніс цілне та сильне вражіннє „руссакаго“ виховання.

Така крутанина виявляє у авторі „общерусса“, що не хоче або не може розгледіти самих простих фактів російського національного життя і мусить дивитись на все через одну нівелійну „общерусскую“ призму. Тим то й не диво, що автор і словом не обмовився про ту сторону діяльності М. О. Корфа, що сей останній був оборонником національного принципу в українській школі, взагалі нічого про національне питання в справі шкільній.

О. І. Лобанський.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ. Вып. 1. — Производство свекло-сахарное и сахарно рефинадное. К., 1894, стор. 184.

Книжка скомпонована агентом південно-західних залізниць інженером Завадским — єдине — в інтересах залізниць — на те, щоб орієнтувати ся, де і які найпотрібніш будувати вітки залізниць? Через се, очевидно, д. Завадському й не припадало розглядати цукрові фабрики і їх вагу ні з якого більш боку — опріч того, що має вагу про залізниці; се-б то: зібрати цифровий матеріял, скільки і якого саме продукту бере і дає та чи иньча фабрика і які пункти стають осередками, що надають залізницям матеріяли на перевіз до фабрик і з фабрик? Олначе така спеціалізація не перешкоджує тому, щоб з книжки д. Завадского добути певні матеріяли і задля иньчого ужитку, напр. хоч би на те, щоб бачити, в чиїх руках згуртовано увесь цукровий промисл правобережної України. Бачимо, що по околиці, по якій прапював д. Завадский, 126 цукрових фабрик, се-б то більш 50% з тих, які має уся європейська Росія: з них дві фабрики припадають на Херсонщину і Бессарабію, а останні 124 на Київщину 68, Волинь 12 і на Поділе 44. За десять років (1882—92) фабрик поменьшало на 10!... а про те цукрова продукція побільшала — рефінаду на 475.000 пуд., цукрового білого піску на 3½ мільйони пудів. Найстарііша цукрова фабрика заснована р. 1834. Головні приватні фабрики належать: Гр. Бобриньским — у Смілі, Гр. Браницким — в Ольшанці, д. Абазі — в Шполі і Бродському — в Черкасах. — Останні фабрики переважно в руках акціонерних товариств, де панує жмикроутство і нажива. Фабрики товариські найбільш виробляють цукру, напр. р. 1892 вироблено рефінаду на Одеській фабриці 2,613.900; на Київській 1,062.000 пуди. Варто уваги — яку силу опалу споживають цукроварні: р. 1892 на 126 цукроварнях правобічної України спалено дров 182.667 сажнів і земляного вугля 8,152.510 пудів. Земляне, чи камяне вугліє споживають опріч фабрики Одеської —

переважно фабрики Київщини, а на Волині і Поділю йдуть майже самі дрова; бо тут дерево — геть дешевше ніж вуглі.

О. К.

Łomnicki A. M. Pleistocenijskie owady z Borysławia (Muzeum Im. Dzieduszyckich) — Fauna pleistocena insectorum Boryslaviensium (Musaeum Dzieduszyckianum), 9 tablicami litografowanemi. Льв. 1894, стор. 127.

Проф. А. М. Ломницький, звісний з своїх численних і цінних праць на полі досліджування нашого краю під зглядом зоологічним і геологічним, видав тепер — при помочи гр. В. Дідушицького, котрий, окрім многих иньших наукових виданій, давнійше зладжених, вже IV публікацію музею імени Дідушицьких печатає власним накладом — дуже займає діло під повисшим заголовком. Ся праця совісно оброблена єсть тим важнійша, що дотикає предмету (комахи копальні), взагалі мало оброблюваного, а у нас в Галичині зовсім нового.

В Бориславлі, звісним копалищи воску земного (озокериту) і кпячки (нафти), інженер гірничий К. Гонсьоровський р. 1890 при закладаню закопу (шахту) в глибині яких 16 м. наткнув ся був під грузом ділювальним на іл. сильно живицею прониклий, в котрім полибав багато покрив крильних і других частий хітинового скелета хрущів (Coleoptera) і блошаків (Hemiptera). Кілька кусників згаданого ілу переслав він того-ж року Юліяну Недзведзкому, професору львівської школи політехнічної, котрий їх вручив для близшого розсліду проф. Ломницькому. Опісля за побудом і підмогою гр. В. Дідушицького в згаданім закові глядано пильнійше і дійсно стараня вінчали ся успіхом і находка оказалась вельми цінною.

Бориславський іл комахоносний творить верству майже на 3 м. грубу, сірвобурої барви, єсть сильно бітумічний, по висушеню порхкий. Тамашні гірники зовуть єго „ситиця“¹⁾. З макроскопних складнів бачити в нім дрібненькі пластинки лосняка потасового (Kaliglimmer) і маленькі зерна кварцові; впрочім також попадають ся брилочки острокрайчаті чорнявого роговика менілітового з проміром нераз кількацентиметровим а рідко і зломки пісковика. По думці Ломницького, котра єсть зовсім імовірною, комахи найдені потонули були підчас вічної літанки в калюжи кпячки, котра їх приваблювала блискучою верхнею. Прикриті мілким пісковатоліастим намулом, не підлягли так скоро розкладови, подібно як третичні

¹⁾ „Ситиця“ (посвоячена назва „ситець“) означає властиво дрібненьку ринь. І дійсно іл згаданий заключає в собі дрібні камінчики.

комахи, увязлі в олігоценському янтарі (бурштині) балтицькім. Так отта калюжа кипячки була мовби западнею, де тисячі комах на перелетах вночі ловилось і гинуло. Тоту догадку скріплює і ся обставина, що личинок (larvae) або кукол (pupae) комах мимо дуже старанного гляданя не найдено, а також і се, що окрім водяних комах в „ситици“ попадають ся і виключно сухоземні пр. мазарики (*Aphodius*), рильчаки (*Curculionidae*) і золотавки (*Chrysomelidae*). Також зовсім хибують останки иньших водяних звіврат з кодла членопожців (*Arthropoda*), іменно з громади скаролупників (*Crustacea*) і з кодла мякунів (*Mollusca*). В ілі, прониклім кипячкою, могли части хітинового скелета одборно захватись, і дійсно бачимо у многих докладно задержану різьбу (*sculptura*), барву, у декотрих блеск золотастий мов у живих, а навіть примітний начерт.

Подрібно описано 80 родів копальних фавни хрущеві і блошаків, котрі розділяють ся на 11 семейств: А. Хрущі (*Coleoptera*). 1. Бігасоваті (*Sarabidae*) 19 родів. — 2. Сплавковаті (*Dytiscidae*) 26 родів. — 3. Крутелеваті (*Gyrinidae*) 2 роди. 4. Водяноваті (*Hydrophilidae*) 9 родів. — 5. Кігтянковаті (*Parnidae*) 1 рід. — 6. Кусокривці (*Staphylinidae*) 1 рід. — 7. Мершаниковаті (*Sylphidae*) 2 роди. — 8. Жуковаті (*Scarabaeidae*) 6 родів. — 9. Рильчаківаті (*Curculionidae*) 6 родів. — 10. Золотавковаті (*Chrysomelidae*) 4 роди. — Б. Блошаки (*Hemiptera*) 11. Веслуноваті (*Corisidae*) 4 роди.

В фавні ілу бориславського з огляду на кількість родів комахи водянні рівноважать сухоземним, бо на 80 описаних родів припадають 41 водних, а 39 сухоземних, т. є. майже по 50%. Иньшим єсть відношене чисельне осібняків, бо сухоземні становлять ледви 1%. Про тото єсть то фавна переважно водна, бо і болотяні жителі (*Hydrophilidae*), з одним висом буграстків (*Helophorus*), належать до великих рідкостей, котрі лише случайно забрели у той збірник кипячки.

Роди мясоїдні (хижі) переважають над калоїдами і рослиноїдами. Іменно сильно заступлені єсть бігаси і сплавки, а також, що до числа осібняків, і веслуни (*Corisa*). Найчастійші роди, котрі належить уважати яко провідні копальни (*Leitfossilien*) ілу бориславського єсть: *Coelambus ozokeriticus*, *Agabus congeneroides*, *Cymatopterus dolabratus*, *Gyrinus graeopacus*, *Helophorus pleistocenicus*, *Corisa ozokeritica*. Переважна скількість описаних родів (*species*) комах має характер арктичний, а значна меншина приналежить підсоною уміреному. Фавна ілу бориславського єсть дуже особлива (нових родів 62, межі 80 описаними), єдина може на цілій європейській сталині (континенті).

Іл званий „ситица“ лежить під грузем плєістоценським. Вік того ілу єсть оттак трохи старшим від оттого грузу, що на нїм лежать, але ні-

ся відмінного визору петрографічного значно єсть молодший від низше положених ілів міоценьських, з котрих переображення повстав наслідком поміоценьської денудациї і в котрих то властиві склади озокериту найдено. Фавна комах в „ситици“, захованих з характером вибитно арктичним, показує, що тота „ситиця“ належить до долішнього плвістоцену, осадженого під час найбільшого остудження в тій добі, коли з одної сторони цілі Карпати більшою частию покриті були місцевими ледняками (желедницями, Gletscher), а з другої сторони від півночи аж до підніжя їх західного крила припирали леди, зашибані з Скандинавії і Фінляндії.

Окрім згаданих хруців і блошаків найшли ся в ілах бориславських еще останки других комах (Insecta), але в такім стані, що близше їх означене єсть річю неможливою. Іменно одної совинки (Noctua) виразні відтиски обох крил передних, зложенних дашковато (з залученого образка думаю, що мабуть се якийсь рід з рідні „яска“ *Leucania*), часть ноги (стегно і голінь), відтиск покриви, враз з відломком ріжка коника або пружика (*Stenobothrus*), єдине крило мухи (*Musca* sp?) і три обручки кадовбові малесенької мушки („золотинка“, *Chrysotus* sp?) з сильним вилиском металічним, як за життя.

Тисячі і тисячі літ минуло від того часу, коли то сі звірятка в грузкім колись ілі бориславскім найшли гріб, в котрім спочивали їх останки аж до нині, коли то случайно найдені гірниками дістали ся до рук вислідовача природи, зістали близше розпізнані і зложені в краєвім музеї імени Дідушицких, де містять ся тепер межи богатими зборами иньших плодів нашого краю.

О скільки мож заключати з самої лише фавни комахої, тогдішній краєвид бориславський оказував примітне знамено арктичного підсоня. Струги морозної води випливаючі спід надтапаючих причілків величезних мас ледових живили зовсім відрубний сьвіт комах (Insecta). В рвучих нертах оттих вод увихали ся струяки (*Agabus*) і переплики (*Hydrogorus*), а де води вільнійшали в бігу, або де розливали ся в захистні озерця і багнища, там більші сплавчакі (сплавок, *Dytiscus*, русець, *Acilius*, жомбак, *Cymatopterus*) враз з многими веслунами (*Corisa*) глядали жиру, крутелі (*Gyrinus*) по чистім воднім зеркалі мчали ся в численних громадках, а на дні мулистім лівно повзли буграсткі (*Helophorus*). На сухих відслонених шарах не присипаних еще грузем ледняковим, о скільки се з присутности ростиноідних родів мож заключати, єстувала досить буйна рістня (vegetatio) холодного підсоня, до котрої вязав ся властивий сьвіт звірят.

Присутність мазяриків (*Aphodius*), живучих в калі хребовців (*Vertebrata*), а мершаників (*Silpha*) поїдаючих стерво доказує, що мимо північного холоду в тих околицях розвивало ся житє вповні. Сягав побіч північних ссавців (*Mammalia*) до самого підніжя Карпат єще мамут (*Elephas primigenius*), чого доказом череняк (зуб черенний), найдений тут при копаню шибу. Певно не хибувало також і грозних хижаків-мясоїдів, що чатували в гущі четинних борів, серед котрих на рінистих звалях, дном долини від Мразниці за нинішнім током струменя Тисьменицького скочував ся звільна велитний ледняк гірський.

Наукова ся праця проф. Ломницького користо визначає ся звязком і барвним представлєнєм річі — тому і читає ся до самого кінця з правдивою приятністю. До польского тексту долучене *Résumé* по німецки.

Зверхне виздобленє книжки єсть дуже хороше, навіть величне і може сьміло іти навзаводи з заграничними того рода виданями. Прилучених девять таблиць, старанно і вірно літографованих А. Пришляком, багато причиняють до живійшого уявленя образу видів комах, що заседали колись-то в замерклих часах нашу країну.

I. B.

Книжки і розправи, обговорені в сїм томі:

Памятники древней письменности, LXXXIV: Слово о погибели Руския земли, сообщ. Хр. Лопарева, 1892.

Памятники Др. Письм., CX, Посланіє митрополита Климента къ смоленскому пресвитеру Оумъ, сообщ. Хр. Лопарева, 1892.

Никольскій Н. О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII в., 1892.

Памятники Др. Письм., XCVIII, Слово похвальное на пренесеніє мощей Свв. Бориса и Глѣба, сообщ. Хр. Лопарева, 1894.

Памятники Др. Письм., XCVII, Слово въ великую субботу, принад. Кириллу Туровскому, сообщ. Х. Лопарева, 1893.

Ястребов В. Н. Опытъ топографическаго обозрѣнія древностей Херсонской губерніи, 1894.

Партицкій Омелян. Старинна історія Галичини, т. I, 1894.

Филевич И. П. Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки, 1894.

— Нѣсколько словъ о значеніи Карпатъ для русской науки, 1894.

Грот К. Я. Мадыары и Славяне въ прошломъ, 1893.

Петров А. Н. Пятидесятлѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Меодія, 1894.

— Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла философа на Востокъ, 1894.

— Памятники древней письменности, CIX, апокрифическое пророчество царя Соломона о Христвѣ, 1894.

Миропольскій С. Очеркъ історіи церковно-приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времени, 1894.

Кочовскій В. Исторично-литературній замѣтки до „Слова о пол. Игор.“ 1894.

Strakosch-Grassman 9. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242, 1893.

Зотов Р. Вл. О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, 1893.

Срезневскій И. И. Матеріалы для словаря древне русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, т. I, в. 1—3, 1893.

Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ, ч. V, 1894.

Франко І. Иван Вишневскій і его твори, 1895.

Щурат В. Чернеча республика на Афоні, 1895.

Monumenta confraternitatis Stauroripigianae leopoliensis ed. Dr W. Milkowicz, 1895.

Добрянскій А. Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльскоѣ, Самборской и Сапоцкой отъ пайдавнѣйшихъ временъ до 1794 г., 1893.

Демченко Г. В. Наказаніе по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ, 1894.

Максимейко Н. Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута, 1894.

Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, 1894.

Историко-статистическій очеркъ Лубенскаго-Мгарскаго преображенскаго монастыря, 1894.

Яковенко В. И. Богданъ Хмельницкій, его жизнь и общественная дѣятельность, біографическій очеркъ, 1893.

Миклашевскій И. Н. Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка, 1894.

Эварницкій Д. И. Иванъ Дмитріевичъ Сирко, славный кошевой атаманъ войска Запорожскихъ вивозыхъ коззковъ, 1894

Рубинштейн С. Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлороссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г., 1894.

Мякотин В. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII столѣтіи, 1894.

Маркевич А. И. Южная Русь при Екатеринѣ II, 1893.

Зеленоторскій О. А. Философіи Гр. Сав. Сковороды, украинскаго философа XVIII столѣтія, 1894.

Сочиненія Григорія Савича Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалъемъ, 1894 (Сборникъ Харьков, ист.-фил. общ. т. VII).

Огоновскій О. Исторія литературы руской, т. III, 1894.

Бутовскій А. Историческая записка о бахмутскомъ духовномъ училищѣ, 1893.

Песковскій М. Л. Баронъ Н. А. Корфъ его жизнь и дѣятельность, 1893.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, в I., производство свекло-сахарное 1894.

Łomnicki A. M. Pleistocœnskie owady z Boryslawia, 1904

Поправки: в розпр. Проф. О. Огоновскій на ст. 34 р. 13 зн. надруковано: на Україні, російскій, треба: на Україні російскій — Шевченко в арешті на с. 6 р. 17 зн.: границі треба: Глафири, с. 7 р. 12 зн.: Шевченко-б... переправив ся треба: Шевченко б то... переправляв ся. с. 13 р. 5 зн.: камені треба: каєм — в Бібліографіі ст. 38 р. 13 і 6 зн.: Добрянського треба: Добриньского — в Науковій Хроніці с. 18 р. 2 зн. — про нове виданє текстів Кирила Т., що надійшло вже по видрукованю, дав. в дальшій книжці.

